

TANULMÁNYOK

HABERMAS ÖNKORREKCIÓJA

DOMBOS Pál

MTA köztestület

E-mail: pdombos@citromail.hu

Összefoglaló: Eltérésre derült fény Habermas főműve első kötetének néhány 1981-es német mondata és az 1984-es angol fordítás közt. Mint kiderült, a precíz Habermas önkorrekcója az angol szövegben itt a beszédaktus elmélet teleologikus vonatkozásainak egy mesteri tömörítéssel kimunkált összegző pontját hozta létre. Ez javította Habermas okfejtésének lingvisztikai elkötelezettségét, ám gyengítette kommunikatív cselekvési elméletének gyakorlati erejét, társadalmi hatékonyságát. Említésre kerül a Habermas körüli hatalmas kritikai irodalom néhány más érdekes témaköre is: a „Verständigung” („Understanding”) kulcsszó értelmezési spektruma, az érvényességi igények problémája, s az egész elmélet formális, procedurális jellege, a szubsztantív, kauzális tényezők hiánya. A cikk szerzője ez utóbbi jellegzetességben, s e mögött a „nyelvészeti fordulat” (Rorty 1967) domináns filozófiai trendje iránti szoros elkötelezettségben látja fő okát annak, hogy Habermas elmélete nem tudta beváltani a társadalmi mozgósító ereje iránti várakozásokat a 20. század végén.

Mindezek dacára Habermas életműve korszakos jelentőségű. A „termelés paradigmájának” kiegészítése a kommunikációs interakció világával, a korszerű demokrácia-fogalom elmélyítése, a szociális kapcsolatok jelentőségének az „életvilág” fogalmával történt elemzése mellett Habermas elméleti alapvetése a modernitás kérdésében kulcsfontosságú. A modernitás, a Felvilágosodás „befejezetlen tervezetének” elemzésével, amely projekt jelenlegi gyengeségeit csak további felvilágosodással lehet kijavítani, Habermas összefoglalja globalizációs, kapitalista korunk lényegét. Programot ad a történelmi progresszió paradigmájában, egy fejlett, demokratikus, humanista társadalomban bízó, azért dolgozó, ám ma időnként defenzívába szoruló társadalomtudományi műhelyek számára. A szerző Habermas modernitás-konceptiójának továbbfejlesztését, kiegészítését javasolja egy „szociális fordulat” (Roderick 1986) s egyúttal „kauzális fordulat” irányában.

Kulcsszavak: Habermas, kommunikatív cselekvés, beszédaktusok, érvényességi igények, a termelés és a kommunikáció paradigmái, a modernitás illetve a Felvilágosodás befejezetlen tervezete, „nyelvészeti fordulat”, „szociális fordulat”, „kauzális fordulat”

Idén (a kézirat írásakor) éppen negyedszázada annak, hogy Habermas (1981a) nagyhatású fő művének eredeti, német nyelvű első kiadása megjelent, s az alább leírtaknak ez a jubileum ad különleges aktualitást.

A következőkben először kissé száraz részleteket ismertetek e nevezetes műben talált apró de érdekes szövegváltozásról, majd rátérek az itt tapasztalt tények elméleti jelentőségére. Eközben csatlakozom a Habermas hatalmas életművének különféle részleteit vitató és bíráló szerzők terjedelmes táborához, majd végül kifejtem nézetem ezen életmű alapvető, korszakos jelentőségéről.¹

A TÖRTÉNET

Habermas-szal foglalkozván rábukkantam egy érdekes szöveggülönbözetre, amelyet kezdetben a mű első kötetének 1982-es második német kiadása és ugyanezen első kötetnek 1984-ben megjelent angol nyelvű kiadása között észleltem. Az első kötet harmadik fejezetében Habermas – Austin beszédaktus-osztályozását követve – saját értelmezésének kidolgozását végzi, s itt található egy kismértékű, 2-3 mondatos eltérés a német és az angol szöveg között. A német szöveg 394. oldalán a második bekezdés utolsó mondata valamint a 395. oldal első bekezdésének utolsó mondata eltér az angol fordítás megfelelő szövegrészeitől. Ez utóbbiak az első kötet 1984-es angol fordításának 293. oldalán szerepelnek, a második bekezdés utolsó két mondatát valamint a harmadik bekezdés utolsó mondatát képezik. Tehát a jelzett két német mondat² helyett összesen három - a német eredetétől eltérő értelmű - angol mondat³ található az angol fordítás 293. oldalán.

Miután az angol fordítás az 1981-es első német kiadásból készült, először azt hittem, hogy Habermas talán az első és a második német kiadás között végzett el bizonyos módosításokat. Azonban külföldön módomban volt különféle könyvtárakban mindkét német kiadás több példányát is megtekinteni, és mindenütt teljes szövegazonosság volt tapasztalható. Készséggel helyt kellett adnom egy olyan könyvtári információnak, hogy az első kötet egészen 1988-ig egymást követően megjelent német kiadásai mind változatlan utánnyomásnak tekinthetők.

Akkor viszont a változás csak a fordítás során jöhetett létre – gondoltam ekkor. Az első kötet 1984-es angol kiadásában *A fordító bevezetése* vi oldalán találtam is egy olyan mondatot, ahol a fordító, a neves Thomas McCarthy leírja, hogy a szóbanforgó kötet egy kisebb változtatásokat tartalmazó fordítás („a translation with minor revisions”). Tehát akkor nyilvánvalóan ő végezte el a változtatásokat, gondoltam e ponton. Most már csak az a kérdés, hogy mit szolt ehhez jóbarátja, maga Habermas. Köztudomású, hogy évtizedek óta szorosán együttműködnek. Megkérdeztem e-mailen McCarthy-t, hogy vajon a szóbanforgó módosításokat ő külön megvitatta-e Habermas-szal, és hogy vajon épp Habermas sugallta-e azokat, avagy Habermas nagyvonalúan, az egész műre vonatkozólag rábízta-e a korrekciókat barátjára. Ez utóbbi esetben tehát a változtatás McCarthy-tól eredne.

1 Köszönettel tartozom Somlai Péternek, akinek megemlíttem néhány éve az alábbiakban leírt szöveggülönbözséget, s ő akkor egy cikk megírásának ötletét vetette fel számomra. Köszönettel tartozom neki továbbá e tanulmány egy korábbi változata utáni bírálatáért. Az esetleges gyengeségek miatt a felelősség az enyém.

2 „Ein mit Hilfe eines Sprechaktes unternommener Verständigungsversuch gelingt, wenn ein Sprecher im Sinne Austins sein illokutionäres Ziel erreicht.” illetve „Dieses Modell verständigungsorientierten Handelns, das ich noch entwickeln werde, wird durch die Art, wie Austin zwischen Illokutionen und Perlokutionen unterscheidet, eher verdunkelt.”

3 „From this it also follows that we cannot explain illocutionary success in terms of the conditions for the purposively achieved success of a teleological action. Illocutionary aims are different from those purposes that can be achieved under the description of something to be brought about in the world.” (kiemelés elhagyva) illetve „They cannot be intended under the description of causally produced effects.”

McCarthy professzor a következőket válaszolta: „Dear Dr. Dombos, Thank you for your note. Habermas went through the completed translations and made whatever changes he thought suitable for the English edition (hence the „minor revisions” clause); that must have been one of them. I made no such changes myself. Best wishes, T. McCarthy.” Ezzel a rejtély számomra megoldódott: McCarthy nem változtatott semmit. Habermas nemcsak hatalmas gondolkodó, hanem nyilvánvalóan igen precíz, akkurátus ember, aki gondosan végigment az egész lefordított szövegen és elvégezte a szükségesnek látszó módosításokat. Tehát minden észlelt változtatás tőle származik, vagyis átgondolt önkorrekciónak.

Az eredményt most már csak kismértékben az bonyolítja, hogy Habermas (1984: 273–338) szóbanforgó, kulcsfontosságú III. fejezetét a Cooke szerkesztette Habermas (1999: 105–182, Chapter 2) mű is újra közli válogatásában. Egy más helyen Cooke (1994: „Author’s Notes”) leírja, hogy ő gyakorta saját maga fordítja vagy újra fordítja Habermas szövegeit angolra. Ennek ellenére Cooke a Habermas (1999: vii) könyvben szerkesztőként jelzi, hogy ezt a fejezetet nem a saját, hanem McCarthy 1984-es fordításában bocsátja közre. Igenám, de nála az említett néhány mondatos szövegrészek nem teljesen azonosak a Habermas (1984: 293) oldalán található szöveggel. Persze itt már az eltérés igen csekély, csak arról van szó, hogy a Cooke szerkesztette Habermas (1999: 127) szövegváltozatban az oldal második bekezdésének végén még benne maradt egy a német eredetiben szereplő kissé sajtószerű mondat, amelyben Habermas egy némileg ironikus megjegyzést tesz Austinra. Ez a mondat az 1984-es szövegben már nincs benne. Az oldal következő vagyis harmadik bekezdésének elején is néhány csekély jelentőségű bevezető szó más „1999-ben” és más 1984-ben.

Mindez azt mutatja, hogy a kiadók birtokában a Habermas által már ellenőrzött és módosított fordítási szövegnek is két változata volt. Egy korábbi, úgyszólván közbenső változatban már a helyére került három új angol mondat, de az ironikus mondat angolra fordítva még szintén benne maradt. Mintegy másfél évtized elmúltával valamely kiadó véletlenül ezt az időben korábbi, közbenső változatot bocsátotta Cooke rendelkezésére. Az 1984-es angol kiadás véglegesítésénél viszont a precíz, gondos Habermas nyilvánvalóan még egyszer átnézte a szöveget, az ironikus mondatot is kihúzta, a következő bekezdés elején pár apró szót kicserélt, s akkor ez a szöveg került az angol nyelvű első kötetbe.

Habermas ezen fő művének egyébként van egy a német eredetiből készült, 1985-ben megjelent kiváló magyar fordítása is (amely egyes fejezetek tekintetében tömör, világos összefoglalás). Az érintett mondatok ezen általam Habermas (1985) jelzésű magyar kiadás 95. oldalán találhatóak, a harmadik és a negyedik bekezdés utolsó egy-egy mondatát képezik, s közülük az utóbbi tartalmazza az Austinra vonatkozó megjegyzést. Hogy tartalmilag mit jelentenek az említett apró változtatások, arra majd az alábbiakban rátérek, ám előbb röviden szólnom kell arról, hogy vajon illik-e bírálni egy olyan hatalmas formátumú tudóst, mint Habermas.

HABERMAS BÍRÁLÓ ELEMZÉSE?

A Habermas bírálatának illendőségére vonatkozó kérdés nemzetközi viszonylatban meglehetősen furcsa lenne, hiszen ilyen bírálatot már nagyon sokan műveltek. Habermas impozáns életműve, s különösen a szóbanforgó fő munkája, nagy mennyiségű szekunder szociológiai irodalmat indukált. Ezek jelentős része bírálat, vitával, kiegészítésekkel, ja-

vaslatokkal elegyítve, vagyis túlnyomó részben konstruktív ám néha nyomatékos bírálat. Hazai viszonylatban a helyzet talán más árnyalatú. Esetleg szubjektíven tévedek, de számomra halványan úgy tűnt, hogy egy korábbi időszakban Habermast bírálni némely magyar szociológus szemében talán helytelen dolgot jelenthetett. Így lehetett ez talán annak ellenére, hogy a tekintélyek feltétlen bálványozása ellen pl. Némedi (2000: 8) is felemelte szavát, éppen Durkheim és Habermas pozitív példáját állítva elénk: „Mindketten bizalmatlanok a feltétlen tiszteletet követelő tradíciókkal szemben.”

Némedi (2000: 209–225) maga is ismerteti Honneth és Joas (1986) könyvét, amely Habermas (1981a) fő műve széleskörű vitájának egy részét foglalja össze, Habermast bíráló szerzőkkel. Hasonló jellegű négykötetes összeállítást ad közre Rasmussen és Swindal (2002) Habermas életműve különféle részeivel foglalkozó 79 tanulmánnyal, s közülük a legtöbb tartalmaz Habermas nézeteit konstruktívan de sokszor igen komolyan bíráló, s egyúttal kiegészítő, továbbfejlesztő gondolati elemet. Távolról sem célom az, hogy bármilyen szisztematikus áttekintést kíséreljek meg a Habermast ért bírálatokról, itt most csak igen röviden megemlítek egy-két olyan kritikai észrevételt, amelyet jellemzőnek tartok.

Dodd (1999: 120–121) kifejti, hogy Habermas gondolati rendszerének az emberi cselekvés és az emberi társadalmi gyakorlat racionalitásának megalapozásáról ahhoz, hogy normatív módon hatásos lehessen, elméletileg igen szilárdnak („theoretically robust”) kellene lennie. Közeli elemzés viszont e tekintetben komoly kételyeket ébreszt, mondja Dodd (ibid.). Úgy véli, hogy a modern társadalom általános modelljét Habermas nagyon törékeny alapokra („precarious foundations”) építi (Dodd 1999: 124). Zimmermann (1984) felveti Habermas kommunikatív egyetértés-elméletének utópikus jellegét, s az effajta aggályokat Rasmussen (1990: 41–45) is indokoltnak tartja. Sárkány és Somlai (2003: 20–21) a Habermas által „legtovább képviselni” „próbált”, „a felvilágosodás projektumában fogant progresszivistá társadalomelmélet”-ről szólva leszögezik, hogy Habermas „a felvilágosodás eredeti intencióinak (‘a felvilágosodás projektjének’) megfelelően próbálta átfogalmazni az evolucionista szemléletet”. A szerzők itt úgy látják: „Kétséges, hogy ez sikerült-e”.

Jómagam a Habermast ért „kritizáló kommentárok köteteiből” („volumes of critical commentary”) (Dodd 1999: 120) leszűrve négy témakört látok legérdekesebbnek, s ezek a következők:

1.) Az abszolút kulcsszó szerepét játszó „Verständigung”, angolul „Understanding” kifejezés értelmezésének bizonyos fokú lebegtetése a „megértés” és az „egyetértés” között. Habermas (1979: 3) maga is készséggel feltárja, hogy az „understanding” szó kétértelmű. Minimális jelentésében „megértés”-t, maximális jelentésében pedig „egyetértés”-t („an accord”) fejez ki, mondja a tudós mindjárt a kezdet kezdetén. Ám következő mondata, a második bekezdés végén, már mindjárt tartalmaz egy bizonyos fokú lebegtetést a mondat két fele közt. Cooke (1994: 9) finom eufemizmussal úgy jellemzi a problémát, hogy a „Verständigung” szót notóriusan nehéz lefordítani, s értelmezése kiterjed jelentések egy egész spektrumára megértéstől egyetértésig („from comprehension to consensus”).

2.) A beszédaktusok („speech acts”) és így a kommunikációs cselekvés egész elméletének teleologikus vonatkozásaival kapcsolatos kérdések. Habermas fent leírt precíz önkorrekcója éppen fő művének e témával foglalkozó mondatait változtatta meg, s erre majd az alábbiakban kissé részletesebben kívánok kitérni.

3.) A beszédaktusokkal kapcsolatos elemi „érvényességi igények” („validity claims”) témaköre. A pontos magyar fordítás (Habermas 1985: 103 ff) ezeket a (normatív) helyesség, az igazság és a hitelesség kifejezésekkel jelöli. Egyes kritikusok elégtelennek tartják pusztán e három szempontot a valóság igen összetett, sokszínű világának képviselőjére, jellemzésére. Pl. Cooke (1994: 51–94) több ponton bírálja az érvényességi igények említett triászát, s végül a mindennapi nyelvet nem csupán három, hanem sok különféle érvényességi igényt tartalmazónak találja, amelyek bármelyikét külön-külön felvethetőnek tartja.

Érdekes, hogy mind Cooke (ibid.), mind pl. Dorschel (1988) specifikusan problematikusnak látja éppen azt a normatív, társadalmi értelemben vett helyességi igényt, amely a három „igény” közül kétségtelenül a legfontosabb szerepet játssza Habermas elméletének egész bonyolult rendszerében, hiszen fő fontosságú a kommunikáció alapuló mindenfajta társadalmi egyetértés kialakításában. Mindketten felvetik, hogy Habermas normatív helyességi igényének egyes formái sokszor nem belső, alkotó részei, hanem csak a konkrét szituációkban külső, szabályozó tényezői egy-egy beszédaktusnak. A normatív helyességi igények sokszemélyes kommunikatív érvényesítésének (elképzel) társadalmi folyamatára épül egy magasabb szinten valójában Habermas elmélete egész morális, etikai részének („communicative morality”, „discourse ethics”) gondolatmenete. Habermas (1976: 89) elképzelése szerint minden norma érvényessége, legyen az jog vagy erkölcs, vitában történő szándék-kialakításhoz („discursive will-formation”) lenne kötve, azon alapulna. Hasonló gondolatmenet érvényesül Habermas elméletének a kommunikatív racionalitásról szóló részében is. Mindezen elméletrészeket a multikulturális esetek problémáinak felvetése alapján többen kifogásolják, pl. Rehg (1999), Dodd (1999: 126–127).

4.) A legjelentősebbnek azon kritikai észrevételeket tartom Habermas terjedelmes életművével vagy annak bármely részével szemben, amelyek Habermas formális, procedurális jellegű elméletalkotásának kontrasztjaként kiemelik a nála hiányzó szubsztantív, lényegi elemek, kauzális tényezők szükségességét. Pl. Benhabib (1986: 320–321) Habermas kommunikatív alapú etikai elméletét („discourse ethics”) elemelve rámutat, hogy ez csak akkor valósulhat meg, ha a résztvevők hajlandók felfüggeszteni a reális konfliktushelyzetek motiváló erejét és tartalmát. Ugyanezen témával kapcsolatban Rehg (1999) leszögezi, hogy a társadalmi konfliktusoknak elsősorban objektív jellege van, tehát bármely kommunikatív úton elérni kívánt egyetértésnek alapvető előfeltétele lehet a valóság gyakorlati tényezőinek a figyelembevétel. Habermas elméletének formális, procedurális jellegét, a szubsztantív, kauzális tényezők figyelembevételének hiányát bírálja többek közt Heller (1982: 25–32), Whitebook (1984: 24–29), Roderick (1986: 160). Taylor (1991) szintén túlzottnak tartja Habermas formalizmusát, és úgy látja, hogy pl. morális kérdések eseteinél diszkurzív procedúrákon kívül szubsztanciális tényezők ismerete szükséges. Giddens (1982: 159) helyesen látja a lényegét, amikor Habermas elméletének hiányzó magjáról („absent core”) beszél.

Ezen említett négy témakörből csak a másodikkal kívánok most kissé részletesebben foglalkozni, mert ez közvetlenül kapcsolódik Habermas ismertett önkorrekciójának témájához.

AZ ÖNKORREKCIÓ EREDMÉNYE

Habermas a fentebb leírt önkorrekciónál fő műve angol nyelvű fordításának egy, bátran mondhatjuk, igen fontos helyén végezte el. Amint az a Cooke szerkesztette Habermas (1999: 127) műből kiderült, a tudós két lépésben tette ezt meg, s itt a még a szövegben maradt, kissé ironikus megjegyzés kiiktatása az udvarias Habermas által a második lépés volt. Ezen megjegyzést a német eredetiből készült hű magyar fordításban a szóbanforgó oldal (Habermas 1985: 95) negyedik bekezdése utolsó mondataként olvashatjuk.

Habermas itt, miután hosszú oldalakon át gondosan és bizonyos tekintetben kritikusán elemezte Austin nyomán az illokúciós és perlokúciós beszédaktusok közti különbséget, ezen mondatban egy kissé ironikus megjegyzést is tesz, mondván, hogy az ő kidolgozandó modelljét „inkább csak elhomályosítja az, ahogy Austin különbséget tesz az illokúció és a perlokúció között” (a pontos magyar fordításból idézve) („eher verdunkelt” [Habermas 1981a, Band 1: 395], illetve “obscured rather than illuminated” [Habermas 1999: 127]). Szerény véleményem szerint egyébként Habermas megjegyzése teljesen jogos volt, igazán benne hagyhatta volna az 1984-es végleges angol szövegben is.

Ez persze csak egy kedves anekdotikus mozzanat, a kiváló társadalomtudós egy apró műhelytitka, az önkorrekciónál említett első lépése viszont ennél sokkal komolyabb jelentőségű. Azon összesen három angol mondat ugyanis, amely a végeredményben elhagyott kettő darab – egy nem túl jelentős és egy ironikus – német mondat helyére került, Habermas idetartozó mondanivalójának egy átgondoltan tömörített, sűrített összegezését tartalmazza.

Bár Habermas (1984: 279–288), Weber cselekvéseméletéből kiindulva, dióhéjban felvázolja egy általános cselekvésemélet egészen tömör szinopszisát, nyilvánvalóan mégsem törekedett ő egy általános cselekvésemélet részletes kimunkálására. Ennek fényében is meglepő, hogy a szóbanforgó önkorrekciónál révén Habermas itt, Austin beszédaktus osztályozását követve, a valóságos cselekvések óriási többségét egyszerűen kizárja a kommunikatív cselekvés fogalmából. (Austin szerint az egyszerű kijelentés „lokúciós” aktus, ha hozzátesznek egy figyelemfelhívó performatív igét, mint pl. „elmondom neked, hogy...”, akkor az egész együtt egy „illokúciós” beszédaktus lesz, ha pedig valamilyen [esetleg rejtett] célja van, akkor „perlokúciós” a beszédaktus.) A szóbanforgó három új angol mondatban ugyanis Habermas itt elmagyarázza, hogy azok a beszédaktusok, amelyek „beleavatkoznak a világba” és ott „valamit létrehoznak”, azok „perlokúciósak” (Austin nyomán), tehát a stratégiai cselekvés körébe tartoznak, nem pedig a kommunikatív cselekvéshez (1984: 293, valamint 295). Ez utóbbihoz csak az „illokúciós eredmények” tartozhatnak, amelyek nem lehetnek „szándékozottak” az „okilag létrehozott hatások” leírás alatt (1984: 293).

Az angol fordításban az egész világon megismert változatban tehát a Habermas által elvégzett önkorrekciónál azt a felismerést erősíti, hogy a beszédaktusok szerinti részletes tárgyalás szerint a kommunikatív cselekvés köre tulajdonképpen egy leszűkített rezervátum. Tugendhat (1985: 185) hasonló gondolatot fejt ki, amikor a „kommunikatív aktusok” („communicative acts”) azon csoportját, amelyek érvényességi igényeket tartalmaznak, egy alsztály alsztályaként („subclass of a subclass”) jellemzi.

Neves magyar Habermas-szakértők egyes elemzései szintén tartalmazzák ezt a felismerést, ám az általam talán itt némiképp túlhangsúlyozott kritikai él nélkül, csupán mint objektív ténymegállapítást. Hasonló meglátást vélek én ugyanis kiolvasni (talán a szerző szándéka ellenére is) Balogh (2000: 113–137, különösen 125) elemzéséből, amikor kiderül, hogy a „diszkurzív közösség problémájá”-nak „kikapcsolása révén” a „kommunikatív szituációt” Habermas „elméleti konstrukció”-ja mintegy „kimetszi az életvilágból”. A kitűnő Felkai (1993: 203) pedig így ír: „Tudjuk, hogy a kommunikatív cselekvés habermasi fogalma ... idealizációkon nyugszik, s hogy maga Habermas is csak kis szigeteknek tartja a kölcsönös megértésre irányuló cselekvést a nézetkülönbségek tengerén.”

Culler (1985) szintén Habermas itt elemzett önkorrekciónak eredményéhez hasonló módon kritizálja Habermas beszédaktus elméletének teleologikus vonatkozásait, az „illokúciós” és a „perlokúciós” beszédaktusok különbségét és viszonyát, amely alapját képezi a „kommunikatív” és a „stratégiai” cselekvések különbségének és viszonyának.

A beszédaktus-elmélet részleteiben mesteri tömörítéssel elvégzett önkorrekciónak tehát egyértelműbbé tette, javította az okfejtés szövegét, de paradox módon valójában gyengíti Habermas kommunikatív cselekvési elméletének gyakorlati erejét, leszűkíti annak társadalmi hatékonyságát.

Megjegyzendő az is, hogy Habermas önmagának is ellentmond, nem teljesen következetes. Eltérően elméletének részletes kifejtésében az említett önkorrekciónal is megerősített, fent idézett álláspontjától, az (1984) kötet egy korábbi fejezetében, ahol csupán előzetesen foglalja össze elméletét, Habermas mást mond. Ott még azt mondja, hogy a „teleologikus szerkezet minden cselekvésfogalom számára alapvető” (itt most a magyar fordítás 60. oldaláról idéztem, a kiemelést elhagyva), és végül arról beszél, hogy a kommunikatív cselekvés („communicative action”) nem merül ki az egyetértés elérésének („reaching understanding”) mozzanatában, hanem az értelmezési teljesítmények a mechanizmust jelentik a cselekvés összehangolására („for coordinating action”) (1984: 101, kiemelést elhagyva). Ez egy ésszerűbb változat. Érdekes azt is megfigyelni, hogy Habermas időnként ingadozik, és a részletes kifejtés közben is néha valójában vissza-visszatér az ésszerűbb változathoz. Ilyen pl. a dohányzás beszüntetését célzó mondat elemzése a háttér kauzális tényezőivel, amely mondat igenis beavatkozik a világba és ott létrehoz valamit (1984: 298–301).

Az egész habermasi cselekvés-probléma lényegének tömör megvilágítására az emberiség biológiai reprodukciójához tartozó egyes cselekvések példáját érdemes megvizsgálni. Ha a beszédaktusokon alapuló részletes kifejtés fenti szigorúbb változatát követjük (1984: 293), akkor pl. bármilyen a gyermekek táplálását előkészítő kommunikáció nem lehet kommunikatív cselekvés, hanem csak stratégiai, mert hiszen szándéka, célja van, okilag létrehozott hatáshoz vezet, s a világ állapotába, amelyhez az emberi egyének állapota is hozzátartozik, kifejezetten beleavatkozik, ott valamit létrehoz: jóllakottságot, életben maradási. Ha viszont az előzetes, rövidebb összefoglalást (1984: 101) követjük, akkor az említett cselekvéseket szolgáló előkészítő kommunikáció beletartozhat valamilyen fajta „kommunikatív cselekvés” fogalmába. De mint láttuk, Habermas ezt a saját maga által létrehozott fogalmat nem egyértelműen így definiálta, s ezért pl. könnyen átélhető Tugendhat (1985: 185) e problémára vonatkozó kijelentése, amikor az általa végigvezetett, Habermast követő elemzés végén bevallja: nem biztos, hogy Habermas felismerné saját álláspontját az ő reinterpretációjában.

Mindenesetre kétségtelen tény az, hogy a valóságban a kommunikáció igen jelentősen segíthet a cselekvés előkészítésében, de az esetek túlnyomó részében nem a kommunikációé a főszerep, nem az a leglényegesebb, hanem a kooperációt és a tényleges interaktív cselekvést egyáltalán lehetővé tevő kauzális, motivációs faktorok. Ez az, amit Habermas nem vagy csak nagyon kevésbé vizsgált.

Habermas ambiciózus kommunikatív cselekvés-elmélete igen jószándékú, de nem eléggé erős. A tömörebb, hatásosabb változatban (1984: 101) jól szolgálhatná bizonyos kooperatív cselekvések előkészítési folyamatának elemzését, de ehhez hiányzik belőle a kauzális tényezők kellő súlyú figyelembevétele. A beszédaktusok alapján részletesebben kifejtett, s már az említett önkorrekciót is tartalmazó angol nyelvű változatában (1984: 293, 295) az elmélet már meglehetősen gyenge, hiszen bármiféle a világra ható cselekvési fajtától tételesen elhatárolja magát. Ekkor az így definiált kommunikatív cselekvés már csupán valamiféle halvány és baráti jellegű interperszonális háttér létrehozására lehet alkalmas, pl. az időjárásról való „illokúciós” társalgásnak a világba bele nem avatkozó tipikus esetével. Ilyen cselekvések vizsgálata is kétségtelenül igen jóindulatú és rokonszenves célkitűzés, de az emberi társadalom valóságának, „praxisának” hatékony elemzésére, annak befolyásolásáról nem is szólva, egy ilyen elmélet már csupán meglehetősen korlátozott mértékben alkalmas.

HABERMAS KORSZAKOS JELENTŐSÉGE

(Az eddig elmondottak után most Antonius egy rossz persziflázásával kénytelen vagyok leszögezni, hogy „dicsérni jöttem Habermas életművét, nem temetni”.)

Habermas nem hibáztatható azért, hogy nem sikerült olyan elméletet alkotnia, amelynek önmagától komoly mozgósító ereje lehetne és jelentős gyakorlati társadalmi hatása keletkezett volna. Az az implicit predikciója, amely szerint ha a nyelvhasználat során a politikai és egyéb diskurzusok kielégítik az általa gondosan kidolgozott formális feltételeket, akkor a nyelvi értelemben vett „megértés” a modernizálódó emberi társadalom kebelén belül előbb-utóbb automatikusan, elkerülhetetlenül valamifajta „egyvetértés”-hez vezet majd a társadalmi célok tekintetében, sajnos, csupán az ő kettős értelmű „Verständigung”, illetve „Understanding” kulcsszavára épülő utópisztikus reménynek tekinthető.

Habermas mindezért nem hibáztatható, ő kiemelkedő színvonalú, hatalmas, impozáns életművet alkotott. Elmélete gyengeségeinek forrása nem a tudós saját tevékenységének minőségében, hanem annak a filozófiai irányzatnak a korlátaiban keresendő, amelyhez ő már pályája korábbi szakaszában csatlakozott. Nagyjából a 20. század első fele illetve dereka óta tapasztalható a nyelvészeti témák és okfejtések viszonylag gyors térnyerése a fejlett, demokratikus világ, s azon belül főleg az angolszász nyelvterület filozófiai gondolkodásában. Rorty (1967) találó elnevezésével szólva: ez a „nyelvészeti fordulat” („linguistic turn”) ma is domináns irányzata. A nyelvészeti vonatkozások vizsgálata és szerepük hangsúlyozása a filozófia nyomán divatossá vált különféle társadalomtudományi területeken.

Habermas hű fia ezen irányzatnak, s e paradigma keretén belül valóban nagyot alkotott. Munkássága nagyléptékű, ám a feladat, amelyet megoldani kívánt, messze túlnyúlik a „nyelvészeti fordulat” lehetőségein. Az általa kidolgozott, alapvetően valóban

„linguistic” jellegű elmélet lényege, végső konklúziója az, hogy a nyelv sajátosságai révén – bizonyos formai, procedurális szabályok betartásával – magának az emberi kommunikációnak általános folyamata automatikusan el kell vezessen bizonyos remélt, kedvező társadalmi változásokhoz. Ez az, ami nyilvánvalóan nem látszik bekövetkezni még korunk fejlett, demokratikus országaiban sem. A Habermas kommunikatív elméletének implicit reményei szerinti pusztá kommunikáció, a szkeptikus megfigyelő számára nem meglepő módon, ehhez nem elegendő.

Negyedszázaddal Habermas (1981a) fő művének megjelenése után ideje felismerünk, hogy a műnek és az elméletnek sokak által remélt jelentős társadalmi mozgósító hatása nem következett be. Ha látjuk és őszintén bevalljuk Habermas elméletének gyengeségeit is, akkor a csodavárás állapotától a reális nagyrabecsülés állapotához juthatunk el Habermas nagyszabású életművének szemlélésekor.

Habermas átfogó társadalomelméleti jelentőségének elemzése előtt érdemes egy-két szóval említeni viszonylag kisebb de önmagukban mégis igen fontos elméleti érdemeit, amelyeket nagy elméletének összeállításakor egy-egy részmozzanatként dolgozott ki.

Egy fontos, bár részben vitatott elméleti eredményként Habermas (1979), ahogy Roderick (1986: 136–137) találóan jellemzi, a „termelés paradigmáját” kiegészítette a „kommunikáció paradigmájával”. Marx történelmi materializmusának úgyszólván átformálásaként („reconstruction”) foglalkozik ezzel Habermas (1979), de amint Roderick (1986: 156–157, 171) indokolt kritikája rámutat, a hangsúlyt később oly mértékben helyezte át a kommunikációra, hogy a kiegészítés gyakorlatilag felváltásba csapott át. Ezzel Habermas valójában egy indokolatlan redukciót hajtott végre, s ez is a „nyelvészeti fordulat” iránti átfogó elkötelezettségének tudható be. Habermasnak mindazonáltal elévülhetetlen érdeme e téren az, hogy felhívta a figyelmet a hominidák emberréválása során nemcsak a munka, hanem a személyek közti interakció jelentőségére is (Habermas 1979: 131–177). Ez utóbbival ő persze elsősorban annak nyelvi formájaként foglalkozott, s ahogy tömören kifejezte: a munka és a nyelv régebbiek, mint az ember és a társadalom (ibid., 137).

Egy másik elméleti érdeme Habermasnak (1979: 121–177) az, hogy felhívta a figyelmet a társadalmak fejlődésében kétségtelenül szerepet játszó osztálytársadalmi szintű tanulási folyamatok jelentőségére, (még akkor is, ha ezeknek az egyének tanulási folyamataival történő kognitív pszichológiai összevetését itt-ott talán részleteiben vitatható analógiákkal tételezte).

Ugyancsak komoly érdeme Habermasnak (1984: 1,42, 1989: 76ff) az „ideális beszédhelyzet” („ideal speech situation”) elméleti fogalmának a megalkotása, amellyel saját kommunikációs, azaz „diszkurzív” etikai elméletén keresztül hozzájárult a modern társadalom demokrácia-fogalmának elmélyítéséhez. Érdekes mozzanat viszont, hogy Cooke (1994: 31, 172n–173n) szerint Habermas később megbánta ezen fogalomnak az adott formában történt bevezetését és bizonyos mértékig elhatárolta magát tőle. Mindazonáltal elméletének ezen vonatkozásai kétségtelenné teszik azt, hogy Habermas a társadalmi demokrácia radikális támogatója. Tugendhat (1984) szerint Habermas kommunikatív etikájának nem a nyelvészeti vonatkozások képezik a lényegét, hanem a demokrácia eszméje. Ahogy Rasmussen (1990: 44) idézi Zimmermann (1984: 161) véleményét, Habermas radikálisan demokratikus társadalmi emancipációs programja és politikailag fontos kommunikációs etikája a modern társadalom lé-

nyeges tényezőinek szociológiai interpretációjához kapcsolódik. Hasonlóképpen rámutat Rasmussen (1990: 80) Habermas (1987a: 279) álláspontjára a jog és a morális kapcsolatáról, nevezetesen arról, hogy nem létezhet autonóm jog, vagyis igazságos jogrendszer a demokrácia megvalósítása nélkül.

Habermas egy további érdeme a Husserl-től kölcsönzött „életvilág” („Lebenswelt”, „lifeworld”) koncepcióhoz kapcsolódik, amelyet Habermas továbbfejlesztve kimunkált és szembeállított a mai ipari társadalom kebelén belül általa egységesítő szemlélettel képezett „rendszer” („System”) fogalmával. Habermas értelmezése szerint a bürokratikus – gazdasági és igazgatási – „rendszer” leigázza, úgyszólván „gyarmatosítja” az „életvilág”-ot. Habermas „életvilág” fogalmával ráirányította a figyelmet a jelenkori ipari társadalomnak a személyes kapcsolatokat felölelő mindennapi szférájára, a helyi, szomszédsági, családi, baráti közösségek és szociális, kulturális kapcsolataik összességére, és ezen szféra szabadabbá és humánusabbá tételének fontosságára.

Habermas azonban nem csupán, s nem elsősorban ezen elméleti részeredmények miatt vált kiemelkedő alakjává a késő 20. századi európai társadalomtudománynak, hanem azért, mert modernitás-koncepciójával átfogó világnézeti keretet adott korunknak. Korunk lényegének társadalomfilozófiai megértéséhez Habermas koncepcionális elméleti alapvetése a modernitás kérdésében meghatározó, kulcsfontosságú.

Habermas (1987b: xix) saját elmondása szerint 1980 szeptemberében egy az Adorno-díj átvételekor tartott beszédének volt a címe az a megállapítás, amely kimondta, hogy a modernitás egy „befejezetlen tervezet” („Modernity – an Unfinished Project”) (a beszéd angol kiadása: Habermas 1981b). A modernitás tervezete („the project of modernity”) szinonimájaként terjedt el Habermas nyomán „a Felvilágosodás tervezete” („the project of /the/ Enlightenment”) kifejezés is.

Rasmussen (1990: 7n) kissé pontatlanul jelöli meg a „project of modernity” kifejezés eredetét Habermas (1987b) művén belül, viszont szemléletesen elemzi Rasmussen (1990: 2–12) azt a nagyívű gondolati utat, amellyel Habermas kivédte és meghaladta a modernitás különféle fajtájú kritikáit illetve dilemmáit. Ezen kritikáknak voltak konstruktívnak tekinthető változatai: Hegeltől Marxon és Weberen keresztül a „Frankfurt School”, nevezetesen Horkheimer és Adorno (1944) bírálataig, amelyek lényegében a kapitalizmus hátrányait, kizsákmányoló jellegét és elidegenítő vonásait leplezték le. Ám voltak Rasmussen (1990: 9) szerint a kritikáknak teljesen elforduló, a modernitásból a múltba egyfajta „nihilista ugrást” tevő változatai is, ahová valójában Nietzsche öröksége vezette pl. Heidegger, Bataille-t, Foucault-t és Derridát.

Ahogy Honneth, McCarthy et al. (1992: ix) leszögezi, Habermas munkássága korunkban a felvilágosodás racionalitásának rendületlen védelmével tűnik ki. Habermas a 20. század végén nagy nyomatékkal képviseli az össztársadalmi haladás álláspontját, amely szerint a modernitás, a Felvilágosodás tervezetének fent említett bírálatai sok tekintetben egyoldalúak és tévesek. E történelmi tervezet ugyanis egyúttal az ember felszabadításának nagy tervezete is, „the project of human emancipation” Rasmussen (1990: 7), egyenlőséggel, univerzális jogokkal, radikális demokráciával (Rasmussen 1990: 4). Zimmermann (1984: 153) szerint e tervezet magában foglalja a szabadság és egyenlőség politikai eszméit, Dodd (1999: 117) szerint a befogadás, a szabadság és az igazságosság politikai ideáljait, valamint a magas színvonalú és minőségű élet (“the good and true life”) céljait. Habermas egész életművével azt törekszik bizonyítani,

hogy a modernitás, a Felvilágosodás nagy de befejezetlen tervezete igenis kijavítható és megvalósítható.

McCarthy (1987: xvii) szerint Habermas úgy látja, hogy a modernitás nemcsak ésszerűtlenségeket („distortions of reason”) foglal magában, hanem elsősorban fejlődést jelent, és a Felvilágosodás hibáit csak további felvilágosodással lehet jóvátenni (“the defects of the Enlightenment can only be made good by further enlightenment”). Habermas ez utóbbi kulcs-elve tömören összefoglalja korunk lényegét.

A modernitás Habermas által tételezett, elvontnak tűnő társadalomfilozófiai fogalma mögött ott rejtőzik korunk egész történelmi valósága, a fejlett ipari társadalom, ha úgy tetszik, a piacgazdaság, vagy nyersebben fogalmazva: a kapitalizmus egész globalizált világa jelenének és jövőjének bonyolult kérdéskomplexuma. S ehhez a világhoz tartoznak ma már Kelet-Közép-Európa országai is, vagyis mi mindannyian. Habermas társadalomfilozófiája nyomatékosan elkötelezett a társadalmi evolúció, a történelmi haladás paradigmája mellett az utóbbi évtizedek (Sárkány és Somlai [2003] által kritikusan elemzett) alapvető kérdéseket felvető széleskörű elméleti vitafolyamátában. E szerzők által is kiemelt szerepéhez talán hozzáfűzhetjük azt a reményt, hogy Habermas álláspontja esetleg a társadalmi evolucionizmus legújabb reneszánszának kiindulópontjává válhat. Habermas elméleti nézeteinek megfelelő kiegészítése útján talán új lendületet kaphat a történelmi progresszió paradigmája és sikeres társadalmi megoldások gyakorlati kidolgozása válhat lehetővé.

Habermas életműve valójában egy hatalmas, több évtizedes programot nyitott meg a fejlett országok progresszióban továbbra is bízó de ma már sokszor defenzívába szorultnak tűnő egyes társadalomtudományi műhelyei számára: meg kellene találnunk, hogyan lehet a fejlett ipari társadalom jelenlegi rendszerét olyan irányban továbbfejleszteni, hogy a Felvilágosodás haladó eszméi által egykor kijelölt célok jobban, teljesebben valósuljanak meg. Ehhez Habermas kommunikációs elmélete, sajnos, önmagában nem bizonyult elegendőnek, ám a modernitás általános társadalomelméleti kerete, amelyet Habermas kijelölt, továbbra is helytálló. Semmi okunk arra, hogy ezt feladjuk, ezen „tervezet” megvalósításán továbbra is érdemes munkálkodni. Habermas kommunikációs elméletét a demokrácia megteremtéséhez, általánossá tételéhez célszerű segítségül használni, s emellett ki kell egészíteni, megfelelőképpen tovább kell fejleszteni. A Habermas által tételezett modernitás tervezetének koncepciója tehát a praxis, a társadalmi valóság mindennapi nyelvére lefordítva azt jelenti, hogy a jelenlegi kapitalizmus, amelyben ma mindannyian élünk, igenis megreformálható, s ez valójában a nagy célfeladat a 21. században a világ fejlett részén.

(Természetesen e helyütt most nincs mód a jelenkori, modern kapitalizmus lehetséges további fejlődése konkrét irányainak megvitatására. Saját, a történelmi haladás paradigmájához tartozó különvéleményem erről dióhéjban az, hogy sem a neoliberais, monetarista gazdaságpolitikával párosult reakciós, neokonzervatív társadalompolitika egyfelől, sem a „posztmodern” címkék alatti szubjektivizmus, kulturális relativizmus, esetleg irracionális textualizmus szellemi háttérű, vagy egyéb megalapozatlan, anarchikusan lázadó fajta antikapitalizmus másfelől nem hoz progresszív megoldást. A modernitás valódi fejlődési kilátásai valószínűleg az arany középút: a környezet védelmével párosult, fogyasztást racionalizáló, humanista módon gondosan megreformált „jóléti kapitalizmus” [„welfare capitalism”] irányában találhatók meg.)

A továbbra is lehetséges, értelmezhető fejlődéshez szükséges reformok részleteinek a társadalmi gyakorlatban történő kidolgozása, mint feladat, konkrét szaktudományágak, pl. a közgazdaságtan, a szociológia, a pszichológia, a politikatudomány, stb. sűrűjébe vezet. S ekkor teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy a nyelvészeti csomagolás nem erősíti a „modernitás tervezetét”, ahogy sokak szemében pl. még a 80-as években is látszott, hanem gyengíti. Formális, procedurális eljárások helyett lényegi, tartalmi folyamatok, pl. ellentétes érdekek kompromisszumos egyeztetése, stb., kerülhetnek előtérbe. Az eddig a figyelem központjába helyezett formális kommunikációt valódi tartalommal kitölteni képes társadalmi elemzések válnak szükségessé. A „nyelvészeti fordulat”, ahogy Roderick (1986: 6–7) találóan írja, logikusan elvezet egy további, egy „szociális fordulat” („social turn”) szükségességéhez, s Habermas munkássága már valójában ezen további „fordulat” kezdetét jelezheti.

Jómagam ezen szükséges további „fordulat” jobb megértéséhez egyúttal további jelzőket is javasolnék figyelembe venni: ezen „turn” legyen egy lényegelemző, objektivista, okozati vagyis kauzális, motivációs fordulat, mind a társadalomfilozófiában, mind az említett, valójában már meglehetősen interdiszciplináris társadalomtudományi ágakban. A társadalmi gyakorlat minden szférájában feltárandók a lehetséges egyetértésnek a valóságban leglényegesebb előfeltételei: az okok, az érdekek, a szándékok, a motiváció, vagyis a kauzális faktorok. Feladatunk tehát nem más, mint Habermas tevékenységének, átfogó elméleti konstrukciójának kauzális jellegű kiegészítése. Folytatnunk érdemes a munkát, amelyet Habermas elkezdett és elméletével kijelölt: a Felvilágosodás befejezetlen tervezetének teljesebbé tételét.

IRODALOM

- Balogh, I. (2000): A diszkurzív közösség problémája Habermas munkáiban. In Szabó, M. szerk. (2000): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest: Jó Szöveg Műhely Kiadó, 113–137.
- Benhabib, S. (1986): Toward a Communicative Ethics and Autonomy. In Benhabib, S.: *Critique, Norm, and Utopia. A Study of the Foundations of Critical Theory*. New York: Columbia Univ. Press, 279–353.
- Cooke, M. (1994): *Language and Reason. A Study of Habermas's Pragmatics*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Culler, J. (1985): Communicative Competence and Normative Force. *New German Critique*, 35: 133–144.
- Dodd, N. (1999): *Social Theory and Modernity*. Cambridge, England: Polity Press.
- Dorschel, A. (1988): Is There Any Normative Claim Internal to Stating Facts? *Communication and Cognition*, 21: 5–16.
- Felkai, G. (1993): *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó.
- Giddens, A. (1982): Labour and Interaction. In Habermas, J. (1982): *Critical Debates*. London: Macmillan, 149–161.
- Habermas, J. (1976): *Legitimation Crisis*. London: Heinemann.
- Habermas, J. (1979): *Communication and the Evolution of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1981a): *Theorie des kommunikativen Handelns. Band 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Band 2: Zur Kritik der funktionalistische Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Habermas, J. (1981b): Modernity versus Postmodernity. *New German Critique*, 22: 3–14.
- Habermas, J. (1982): *Critical Debates*. London: Macmillan.
- Habermas, J. (1984): *The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1985): *A kommunikatív cselekvés elmélete (I-II)*. Kontr.szerk. Némédi, D.–Rényi, Á.–Somlai, P. Budapest: ELTE.
- Habermas, J. (1987a): Law and Morality: Two Lectures. *The Tanner Lectures VIII*. Salt Lake City: Univ. of Utah Press.
- Habermas, J. (1987b): *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (1989): *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (1999): *On the Pragmatics of Communication*. Ed. by Cooke, M. Cambridge, England: Polity Press.
- Heller, A. (1982): Habermas and Marxism. In Habermas (1982): *Critical Debates*. London: Macmillan, 21–41.
- Honneth, A.–Joas, H. red. (1986): *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' "Theorie des kommunikativen Handelns"*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Honneth, A.–Joas, H. eds. (1991): *Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's „The Theory of Communicative Action“*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Honneth, A.–McCarthy, T.–Offe, C.–Wellmer, A. eds. (1992): *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Horkheimer, M.–Adorno, T. (1944): *Dialectic of Enlightenment*. New York: Social Studies Association, Inc.
- McCarthy, T. (1987): Introduction. In Habermas, J. (1987b): *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lectures*. Cambridge, MA: MIT Press, vii–xvii.
- Némédi, D. (2000): *Társadalomelmélet – elmélettörténet. Tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum.
- Rasmussen, D.M. (1990): *Reading Habermas*. Oxford, England–Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Rasmussen, D.M.–Swindal, J. eds. (2002): *Jürgen Habermas*. Vols. I–IV. London: Sage.
- Rehg, W. (1999): Intractable Conflicts and Moral Objectivity: a Dialogical, Problem-Based Approach. *Inquiry*, 42(2): 229–258.
- Roderick, R. (1986): *Habermas and the Foundations of Critical Theory*. London: Macmillan.
- Rorty, R. ed. (1967): *The Linguistic Turn*. Chicago.
- Sárkány, M.–Somlai, P. (2003): A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről. *Szociológiai Szemle*, 13(3): 3–26.
- Seebass, G.–Tuomela, R. eds. (1985): *Social Action*. Netherlands: D. Reidel.
- Szabó, M. szerk. (2000): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest: Jó Szöveg Műhely Kiadó.
- Taylor, C. (1991): Language and Society. In Honneth, A.–Joas, H. eds. (1991): *Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's „The Theory of Communicative Action“*. Cambridge, MA: MIT Press, 23–35.
- Tugendhat, E. (1984): *Probleme der Ethik*. Stuttgart: Philip Reclam.
- Tugendhat, E. (1985): Habermas on Communicative Action. In Seebass, G.–Tuomela, R. eds. (1985): *Social Action*. Netherlands: D. Reidel, 179–186.
- Whitebook, J. (1984): Reason and Happiness: Some Psychoanalytic Themes in Critical Theory. *Praxis International*, 4(1): 15–31.
- Zimmermann, R. (1984): Emancipation and Rationality: Foundational Problems in the Theories of Marx and Habermas. *Ratio*, XXVI(Dec.): 143–166.

ÚJ LENCSEK EGY ÚJ TÁRSADALMI JELENSÉG VIZSGÁLATÁBAN: – A DIGITÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK KUTATÁSÁNAK ÁTFOGÓ SZEMLELETÉRŐL –*

NAGY Réka

BCE Szociológia és Szociálpolitika tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: rekanagy@yahoo.com

Összefoglaló: Jelen írás áttekintő jellegű, a digitális egyenlőtlenségekkel, a technológia használat következményeivel kapcsolatos legújabb kutatási irányokat, módszertani és fogalmi megközelítéseket térképezi fel. A tanulmányban a digitális szakadék leegyszerűsítő fogalmának felülvizsgálatára, a kommunikációs technológiák és társadalmi változások közötti kapcsolatra vonatkozó digitális egyenlőtlenség modellre fókuszálók. Továbbá emellett érvelek, hogy az új kommunikációs technológiák merőben más jellegűek, mint a korábbiak (televízió, rádió), ezáltal inkább közjavaknak mint egyszerű fogyasztási cikkeknek tekinthetők. Az utolsó fejezetben javaslatokat fogalmazok meg két integráló kulturális-kognitív fogalom, az életstílus és tudásstílus új technológiák vizsgálatába való beemelésével kapcsolatban.

Kulcsszavak: digitális egyenlőtlenségek, új kommunikációs technológiák társadalmi hatásai, életstílus, tudásstílus

BEVEZETÉS

A társadalomtudományi gondolkodásban a kilencvenes évek közepétől az *információs társadalom* vagy *tudástársadalom* fogalmakkal kapcsolatos tudományos diskurzus egyre erőteljesebbé vált. E markáns megközelítésmódok nemcsak az ipari társadalom felépítésében, szerkezetében bekövetkező változásokat kívánták leírni és magyarázni, hanem az egyre inkább teret és legitimitást veszítő szociológiai diszciplína megreformálására is törekedtek, amennyiben az addigi – részletező, fragmentált, a relativitást túlzottan is hangsúlyozó – posztmodern elképzelésekkel ellentétben általánosabb érvényű elmélet megalkotását tűzték ki célul. Az információs társadalom fogalma társadalomkutatói körökben gyorsan kultuszfogalommá vált, és szervesen összekapcsolódott a tudástársadalom, információ, hálózatok, hálózatiság, globalizáció fogalmakkal. Az újdonságnak köszönhetően vagy sem, a témával foglalkozó szakirodalomban e terminusok gyakran összemosódnak, és annak ellenére, hogy az informá-

* Az áttekintő tanulmány részlet a szerző *Digitális egyenlőtlenségek az ifjúság körében: mítosz vagy valóság?* című PhD-disszertációjából

ciós társadalom korunk szimbólumává vált, megítélése máig *ellentmondásos*. Nem véletlen, hogy az információs vagy tudástársadalom elméletei ellentmondásosak, hiszen egyszerre reflektálnak azokra a társadalmi, politikai, kulturális változásokra, amelyek következményei jószerével még beláthatatlanok, egy olyan tudományos diszciplína módszertani arzenálját használva, amelyet e változások kiváltképpen érintenek. Részben e kettős kényszer következménye az információs társadalom kérdésköréhez kapcsolódó kutatások szociológiai diszciplínán belüli relatíve alacsony legitimitása.

A témakör elfogadottságát gátolja továbbá, hogy az *információs társadalom* vagy *tudástársadalom* fogalmakat előszeretettel használja a média és a politikai szféra, valamint az is, hogy az információs társadalomhoz kötődő kezdeti kutatások módszertani megalapozottsága nem volt teljesen kielégítő; jellemző volt rá a módszertani szubkultúra. Az információs vagy tudástársadalmakhoz köthető legújabb kutatási napirendek bizakodásra adnak okot: amilyen mértékben a hagyományosabbnak tekinthető szociológiai megközelítések teret nyernek a témakör vizsgálatában, úgy egyre kedvezőbb lehetőségek nyílnak általánosabb érvényű következtetések levonására.

Jelen írás áttekintő jellegű, a digitális egyenlőtlenségekkel, a technológia használat következményeivel kapcsolatos legújabb kutatási irányokat, módszertani és fogalmi megközelítéseket térképezi fel. Az első fejezetben a digitális szakadék leegyszerűsítő fogalmának felülvizsgálatára, a digitális egyenlőtlenségekre fókuszálok. A második fejezetben amellet érvelek, hogy az új kommunikációs technológiák merőben más jellegűek, mint a korábbiak (televízió, rádió), ezáltal inkább közjavaknak mint egyszerű fogyasztási cikkeknek tekinthetőek. Ebben a fejezetben külön kitérek az új kommunikációs technológiák és társadalmi változás közötti kapcsolatra vonatkozó kutatási napirendre. Az utolsó fejezetben javaslatokat fogalmazok meg két integráló kulturális-kognitív fogalom, az életstílus és tudásstílus új technológiák vizsgálatába való beemelésével kapcsolatban.

RELATÍV EGYENLŐTLENSÉGEK, DIGITÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK

A digitális egyenlőtlenségek tárgyalása során elengedhetetlen az elméleti előzményekre, a digitális szakadék fogalmára való utalás.

A digitális szakadék fogalma a kilencvenes évek második felétől jelent meg a társadalomtudományos gondolkodásban, elméleti alapját az innovációk társadalmi terjedésének magyarázatára született *diffúziós modellek* (elsősorban Rogers 1995; Norris 1999; Valente 1995) jelentik¹.

A *digitális szakadék* elméletének kiindulópontja, hogy az új technológiák, de főként az internet olyan kommunikációt tesznek lehetővé, amelyek – az egyén szintjén is – jelentős társadalmi-gazdasági következményei vannak. Ezáltal a technológiához való hozzáférésben tapasztalható eltérések újabb társadalmi egyenlőtlenségeket eredményezhetnek. A digitális szakadékkal foglalkozó szerzők a hálózati társadalom rétegződésének okait vizsgálva olyan kérdésekkel foglalkoznak, hogy az internet és más

1 A rogers-i elmélet kiváló összefoglalóját adja Dessewfy–Galác (2003).

információs technológiák megerősítik vagy gyengítik a már meglévő globális (országok közötti) és társadalmi különbségeket, a részvételen alapuló demokratikus berendezkedést. A digitális szakadék ennek megfelelően többdimenziós jelenség, amelynek Norris (2001) szerint legalább három – globális, társadalmi, politikai – aspektusát különíthetjük el.

A *társadalmi digitális szakadék* dichotóm terminus az egyes társadalmakon belüli, információs technológiákkal kapcsolatos egyenlőtlenségeket jelöli, az *információhoz hozzáférők és nem hozzáférők* közötti különbségeket. A társadalmi digitális szakadék olyan társadalmi-demográfiai ismérvek mentén alakul ki, mint a jövedelem, iskolai végzettség, kor, etnikai és regionális hovatartozás.

A társadalmi szakadékkal kapcsolatban a legfontosabb kérdés jelenleg az, hogy az egyenlőtlenségek milyen időtávon maradnak fenn? A pozitív szcenárió szerint a televízió terjedéséhez hasonlóan középtávon a társadalom széles rétegei fognak hozzáférni az új technológiákhoz. A negatív forgatókönyvek azt hangsúlyozzák, hogy az információs technológiák (és főként az internet) merőben más jellegűek (interaktivitást követelnek meg, komplexek, több technológiát olvasztanak magukba, felhasználhatók oktatási célokra, stb.), és az internethasználatban megjelennek a „relatív egyenlőtlenségek”, azaz a használat célja új egyenlőtlenségeket teremt.

A digitális szakadék jelenségére az USA-ban már az internet terjedésének kezdetén felfigyeltek: korai kutatások bizonyították, hogy az internetet azok használják, akiknek amúgy is nagyobb esélyük volt iskoláztatásra, biztos és stabil jövedelemre (Hoffman–Novak 1998; Benton Foundation 1998; Strover 1999). Tehát a diffúzió első fázisában a technológiákhoz a legmagasabb társadalmi státusúak (magasabb jövedelemmel rendelkezők, iskolázottabbak, szellemi munkát végzők, nagyvárosiak, férfiak) férnek hozzá, ebben a korai elterjedési időszakban a határvonal a hozzáférők/nem-hozzáférők között húzódik.

A digitális szakadék körüli vita általában nem a terjedés időbeni különbségeire vonatkozik, hanem sokkal inkább arra, hogy szükséges-e egyáltalán egy fogyasztási cikk egyenlőtlen elosztásából fontos társadalmi problémára következtetni. Lengyel–Lőrincz–Siklós–Füleki hívja fel a figyelmet arra, hogy a digitális szakadékkal foglalkozó társadalomtudósok gyakran elmulasztják megvizsgálni azt, hogy a technológiákhoz való egyenlőtlen hozzáférés szisztematikus-e, azaz az egyes társadalmi dimenziókban mutatkozó egyenlőtlenségek rendszerré állnak-e össze, valamint az egyenlőtlenség hogyan változik az időben (Lengyel et al. 2003). A digitális szakadék fogalma azért is problematikus, mert azt feltételezi, hogy az új technológiák nem-használata nagyon kedvezőtlen a nem-használóra nézve, azaz implicit módon azt feltételezik, hogy az új technológiák dramatikusan változtatják meg a meglévő viszonyokat és mechanizmusokat.

Erre a radikális változásra azonban egyelőre nincs empirikus bizonyíték.

Az új kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés dichotóm megközelítését (hozzáférők versus nem hozzáférők) ért kritikákat követően az új innováció terjedésével a hozzáférés egyenlőtlenségeinek vizsgálatát árnyaltabb megközelítések váltják fel, amelyek a formális internet-hozzáféréssel rendelkező személyek közötti különbségeket is a kutatás tárgyává teszik. A digitális szakadék vizsgálata helyett a *digitális egyenlőtlenségek* elemzése kerülnek előtérbe (DiMaggio–Hargittai 2002).

A digitális szakadék egyik legerőteljesebb megfogalmazását adja idézett munkájában Lengyel–Lőrincz–Siklós–Füleki (2003): „(D)igitális szakadékról egy társadalomban akkor beszélhetünk, ha szisztematikus és mély különbségek vannak egyes társadalmi csoportok között az információs technológiával kapcsolatos tudás és hozzáférés tekintetében. Szélső formájában ez azt jelentheti, hogy bizonyos (lakóhelyi, életkori, iskolai, etnikai stb.) jellemzőkkel rendelkező csoportok ki vannak zárva az információs társadalomból, míg mások részt vehetnek benne.” A tudáskomponenst és a relativitást is figyelembe véve ez a definíció már túlmutat a digitális szakadék leegyszerűsítő magyarázatán, és rokonítható a digitális egyenlőtlenség fogalmával.

A digitális szakadék meghatározásával kapcsolatban nagyon sok kérdés merült fel: mit lehet hozzáférésnek tekinteni? Melyik digitális szakadékról kell beszélni? Ugyanis a technológia terjedésével egyes kezdeti különbségek megszűntek, mások továbbra is fennmaradtak.² Ahogyan a penetráció nő, a hozzáférés „túllép” a leginkább (a legtöbb szempont szerint) privilegizált társadalmi csoportokon, kiterjedve olyan egyénekre is, akik egyes szempontok (státusok) szerint privilegizáltak, más szempontok szerint nem. Ezt a tendenciát erősíti fel a társadalmi kapcsolatok homofilikus volta is, ami azt jelenti, hogy azon későbbi belépők, akik egy vagy több kezdeti státus szerint deprivilegizáltak, információs csatornaként szerepelnek azon személyek számára, akik hasonlóan deprivilegizáltak egyes státusok szerint. Az internet-hozzáférés technológiájának változásával is létrejöhetnek újabb egyenlőtlenségek. Egyes tartalmak csupán szélessávú technológiával érhetőek el, ami azt jelenti, hogy a formális interneteléréssel rendelkezők között a hozzáférés minősége is differenciál.

A terjedés későbbi fázisában tehát a különbségek más aspektusai kerülnek előtérbe. Azaz a különbségek nem tűnnek el teljesen, hanem más kategóriákkal mérhetőek. Egy későbbi fázisban nem a hozzáférés, hanem a használók és nem-használók közötti különbségtétel, majd pedig a használók közötti különbségtétel válik hangsúlyossá.³

A hozzáféréssel kapcsolatban is születtek a kezdeti leegyszerűsítő infrastrukturális meghatározást kiegészítő elképzelések. A hozzáférés pusztán formális, fizikai elérésen alapuló fogalmát egészítik ki a pénzügyi háttérrel, a kognitív hozzáféréssel – ami a technológia használatát lehetővé tevő tudások, készségek meglétét jelenti –, a tartalmi hozzáféréssel – ami az érdeklődést kiváltó tartalmakhoz való hozzáférést jelenti –, a politikai hozzáféréssel – szabályozók és ellenőrző mechanizmusok, amelyek meghatározhatják a többi hozzáférést (Wilson 2000). Warschauer (2002) is továbbgondolja a kezdeti leegyszerűsítő magyarázatot, és olyan más változók vizsgálatba való beemelését javasolja, mint a fellelhető tartalom, a nyelv, az írástudás, iskolázottság és az intézményi struktúra.

A *digitális egyenlőtlenség* legátfogóbb fogalmának megalkotása során DiMaggio és Hargittai elsősorban a klasszikus szociológiai egyenlőtlenségvizsgálatok fogalomtárához közelítik az elemzéseket, másodsorban tágabb keretet adva a kutatásnak, az

2 Az NTIA jelentése szerint pl. 1998 és 2000 között a férfiak és nők közötti egyenlőtlenségek eltűntek, és a vidéki háztartások felzárkózása is jelentős ütemű (NTIA 2002). Egy későbbi elemzés arra hívja fel a figyelmet, hogy a szélessávú internethozzáférést tekintve a vidéki háztartások elmaradása jelentős (NTIA 2004).

3 A digitális megosztottságokkal kapcsolatos értelmezési keretek időbeni változásainak kiváló összefoglalását adja Molnár 2002.

internet társadalmi hatásainak vizsgálatát is szükségesnek tartják beemelni az elemzésbe (DiMaggio–Hargittai 2002; Hargittai 2002, 2003; DiMaggio et al. 2001).

Azt javasolják, hogy a digitális egyenlőtlenségeknek legalább öt dimenzióját kell meghatározni ahhoz, hogy a valódi egyenlőtlenségi mechanizmusokat regisztrálni lehessen: az eszközök minőségét, a használat autonómiáját, a használatához nélkülözhetetlen készségek és tudások meglétét, a társadalmi támogatást és a használat céljának dimenzióit. Az internethasználatnak ezenkívül van még egy nagyon jelentős, nyelvi egyenlőtlenségi dimenziója is, valamint egy olyan, amely a megfelelő tartalmak hozzáférhetőségét és elosztását érinti. Ez Magyarország esetében különös figyelmet érdemel, hisz kevés az interneten fellelhető magyar tartalom, a magyar lakosság idegen nyelvtudása nagyon szegényes.⁴

JÓ TECHNOLÓGIÁK AZ INFORMÁCIÓS TECHNOLÓGIÁK? AZ ÚJ KOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIÁK TÁRSADALMI KÖVETKEZMÉNYEI⁵

A digitális szakadék és digitális egyenlőtlenségek fogalmak előtérbe helyezésével feltevődik az a kérdés, hogy miért tekinthetők az új információs és kommunikációs technológiák „jó”, „kívánatos” technológiáknak? Miért gondoljuk azt, hogy a digitális világból való kimaradás tartós lemaradással fenyeget? Szükséges-e a digitális javak tekintetében az egyenlősítés, vagy ezek is hasonlóak, mint más fogyasztási cikkek?

Az információs társadalom elméletei implicit módon elfogadják azt, hogy az új technológiák, főként az internet, pozitív kimenetelűek, azaz lehetőséget teremtenek az oktatáshoz való egyenlőbb hozzáférésre, a humán erőforrások erősítésére, esélyt adnak a jobb munkalehetőségekhez való hozzájutásra, a munkaerő-piaci helyzet javítására, az egészségesebb életmódra, a kormányzatba való hatékonyabb beleszólásra, a társadalmi tőke növelésére (DiMaggio–Hargittai 2002).

Ebben a megközelítésben *az új technológiák, elsősorban az internet, nem a korábbi kommunikációs technológiákhoz (telefon, rádió, televízió) hasonlítanak, hanem más közjavakhoz és közszolgáltatásokhoz, mint pl. az oktatás.* Ezt nem tekinthetjük túlzásnak, hiszen az internet egy olyan, folyamatosan változó interaktív technológiát jelent, amely jelentős teret biztosít különböző oktatási formáknak (e-learning), vagy lehetőséget nyújt az oktatási anyagokhoz, nyelvi tesztekhez, szakirodalomhoz való hozzájutáshoz. Továbbá részben átveszi olyan hagyományos közösségi tereknek a szerepét, mint a könyvtárak, a múzeumok, a parkok, kávéházak stb.

Plauzibilisnek tűnik ez a kijelentés akkor is, ha a legújabb oktatási trendeket tekintjük, amelyeknek megfelelően az iskola, a formális tanulás továbbra is kitüntetett szerepet tölt be a készségek és ismeretek megszerzésében, de egyre nagyobb szerephez jut a nem formális tanulás is. A munkahely, a tömegművelődés (az internet is), a családi környezet, a civil szerveződések, a helyi és vallási közösségek, kulturális tevékeny-

4 A magyar lakosság csupán egynegyede beszél valamilyen idegen nyelvet (WIP 2003).

5 Jelen áttekintő cikkben a technológiák makrogazdasági hatásaira nem térek ki. Ezek regisztrálása rövid távon amúgy is problematikus, de kétségtelen, hogy hosszú távon jelentős hatást gyakorolhatnak a társadalmak fejlettségére, gazdasági helyzetére.

ségek hasonlóan fontos keretei a releváns tudások megszerzésének (Tót 1998), az iskolarendszeren, a formális kereteken kívül megszerezhető tudás egyre fontosabb tökékeként jelenik meg (Sik 2004). Következésképpen az „oktatás” fogalma is változóban van, a formális és előre meghatározott curriculumok érvényüket veszítik, az intézmények helyett egyre inkább az egyénre tevődik a hangsúly. Az oktatás olyan formális, intézményesített folyamattá válik, amely a tudástranszfer és tudásfejlesztés köré épül, de nem korlátozódik a hagyományos oktatási intézményekre (pl. a munkát elősegítő tréningek (*on-the-job training*), *peer learning*). Kétségtelen, hogy ezen új oktatási formák előfeltétele az új technológiák társadalmi beágyazottsága, azaz az oktatási intézmények megfelelő IKT-infrastruktúrája, a támogató szolgáltatások és oktatási erőforrások megléte, az IKT-k oktatási curriculumban való integrálása, a tanárok megfelelő képzettsége,⁶ a technológiahasználat jellege, a rugalmas oktatási intézmények és a virtuális mobilitás lehetősége, valamint az oktatási intézmények és magánintézmények közötti szoros kapcsolatok.

Ahogy az oktatáskutatás, az oktatási lehetőségek vizsgálata is kezdetben a felsőoktatásba való bekerülésre fókuszált, majd a felsőoktatás expanziójával már a felsőoktatáson belüli különbségeket tette meg a vizsgálódás tárgyává (Brint 1998 hivatkozva DiMaggio–Hargittai 2002), úgy az információs és kommunikációs technológiák vizsgálata is a kezdeti dichotóm hozzáférés tanulmányozása után most már az árnyaltabb különbségekre is figyel.

Annak regisztrálása, hogy az új technológiák használatának pozitív (vagy negatív) kimenete van-e, egyre fontosabb kutatási cél. Ez ugyanis nemcsak legitimálhatja az információs technológiákkal kapcsolatos kutatásokat, de nagymértékben hozzájárulhat annak az elméleti vitának a feloldásához, hogy milyen szerepet töltenek be ezen új technológiák a közösségek életében. Jól megválasztva a módszertani keretet – elkerülve a technológiai determinizmust – e kutatások éppen arra fókuszálhatnak, hogy a technológiahasználat és más társadalmi-kulturális változók és intézmények között milyen jellegű interdependens viszony létezik.

A társadalmi hatások jellege: direkt, közvetett hatás, illetve együttfejlődés (*co-evolution*)

A legfrissebb kutatási eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy az új technológiák kapcsán sem a radikális változást, sem az alapvető viszonyok teljes konzerválását váró álláspontok nem helyesek; az új kommunikációs technológiák a meglévő társa-

6 A magyar oktatási intézmények IKT-infrastruktúrája közép-kelet-európai összehasonlításban kedvező, a felső- és középfokú oktatási intézmények technológiai infrastruktúrája pedig kiemelkedően jó. Az e-learning terjedésének gátja lehet azonban az, hogy az oktatási intézmények elsősorban keskenysávú interneteléréssel rendelkeznek, ezenkívül az oktatási célokra használt számítógépek csupán 70%-án van internetelérés. (NSZS 2005). A magyar oktatási intézmények számítógéppel, internettel való ellátottságán túl fontos tartalmi kérdés, hogy a meglévő számítógépeket hogyan építik be az iskola életébe, a tanítás folyamatába, hogy az oktatók milyen céllal használják a technológiákat, milyen kompetenciákkal rendelkeznek. Ez utóbbi rendkívül fontos kérdés, ugyanis 2002-ben a pedagógusok 44%-a érezte úgy, hogy kevesebbet tud diákjainál az internettel kapcsolatban (Magyar Gallup Intézet 2002), valamint a pedagógusok elsősorban adminisztratív, nyilvántartási feladatok gépesítésére használták az új technológiákat (Tót 2001).

dalmi folyamatokat erősítik fel; a már folyamatban lévő változások kiteljesedéséhez járulnak hozzá, hatásukat a meglévő erők felerősítésén keresztül fejtik ki.

Az ún. felerősítés-modell a diffúziós modellekkel szemben azt hangsúlyozza, hogy az új technológiákkal kapcsolatos vizsgálódások főként azokra a területekre kell hogy fókuszáljanak, amelyeken az új technológiák – társadalmi beágyazottságuk okán – felerősíthetik a jelenleg megfigyelhető változásokat. Az internet segítségével folytatott tevékenységek a tágabb társadalmi környezetbe ágyazódnak be; az internet ily módon szerves része, egy eleme a különböző kommunikációs rendszereknek. Az új kommunikációs technológiák hatásai csakis úgy érthetők meg, ha a vizsgálódás szem előtt tartja a társadalmi beágyazottságot, ha elsősorban azokat a társadalmi folyamatokat, társadalmi kontextust vizsgálja, amelyek lehetővé teszik az új technológiák használatát (Agre 2002).

A felerősítés-modell azt hangsúlyozza, hogy „az új technológiák hatása, legalábbis rövid és középtávon az, hogy lehetővé teszik, hogy intenzívebben folytassuk azokat a tevékenységeket, amelyek felé korábban is orientálódtunk” (Calhoun 1998: 383.).

Agre az általa bevezetett, az új technológiák hatásával kapcsolatos felerősítés-modellt elsősorban a politikai tevékenységek és az új technológiák kapcsolatára tartotta érvényesnek, de a felerősítés-modell azáltal, hogy az új technológiákat intézményi keretekbe ágyazottnak tekinti, kiterjeszhető más területekre is (pl. az új technológiák és az egyéni életpályák, új technológiák és munkaerőpiac, új technológiák és oktatási rendszer stb.).

A felerősítés-modell szerint az új technológiák komplex hatása csakis a társadalmi intézmények és az egyén közötti viszonyban, a meglévő intézményes keretek vizsgálatában ragadható meg. A felerősítő hatásuk várhatóan nem lesz egyenletes, azaz az intézményi keretektől, logikáktól és erőforrásoktól függően változhat. Ebből adódóan ezek vizsgálata az egyes konkrét partikuláris esetek (intézmények) elemzésén keresztül történhet csak meg. „(A)z internettel (új technológiákkal) kapcsolatban fontos kérdés az, hogy milyen értelemben változtathat meg bármit is? A felerősítés-modell egyértelmű választ ad erre a kérdésre: az internet önmagában nem változtat meg semmit, csupán felerősíti a meglévő erőket, amelyek változást idézhetnek elő.” (Agre 2002: 10)

A felerősítés-hatásmodell a következőkben különbözik a megerősítés-modellektől (Agre megerősítés-modellnek nevezi azokat az elméleti elképzeléseket, amelyek a diffúziós modellekkel rokoníthatók):

- A felerősítés hatásmodellje elfogadottnak tekinti azt, hogy az új technológiák kisebb vagy nagyobb mértékű hatásai tetten érhetők, de ezeket a hatásokat a felerősítéseken keresztül vizsgálja, nem tekinti őket sem radikálisnak, sem pedig konzervatívnak, a fennálló rendet teljes mértékben reprodukálóknak.
- A felerősítés hatásmodellje a konkrét esetek elemzését szorgalmazza, amelyeken keresztül a hosszabb távú következmények előre jelezhetővé válhatnak. A felerősítés-modell azokra az aggregált „erőkre” fókuszál, amelyek az egyének és az intézmények között jönnek létre; a közöttük zajló interakció változásait kutatja.

Átvéve a felerősítés modell alapelképzelést, mely szerint az új technológiák társadalmi hatása se nem radikális, se nem teljes mértékben konzervatív, a *digitális egyenlőtlenség modellje* nem csupán azt jelenti, hogy az elemzésekben a hozzáférés helyett a felhasználás minőségét jelentő változók vizsgálatára tevődik a hangsúly, hanem hogy

az információs technológiák és a társadalom közötti viszony átgondolására is készített. Mivel az új technológiák sajátos megjelenési formái az emberi tevékenység eredményei, vagyis a fejlesztésükbe befektetők érdekeit tükrözik, valamint a használóknak és tervezőknek köszönhetően folyamatosan megújulnak, ezért azt mondhatjuk, hogy inkább „alkalmazkodnak” a folyamatban lévő társadalmi gyakorlatokhoz, minthogy külső tényezőkként hatnának a társadalomra.

Ezáltal az új technológiák és a társadalom közötti kapcsolat sokkal inkább „együtt-fejlődő” (co-evolutionary), mint kauzális. (DiMaggio et al. 2004).

Az új technológiák és a társadalom közötti viszony ilyenszerű újragondolása egyben a kutatási napirendek újrafogalmazását is jelenti. DiMaggio és szerzőtársai azt javasolják, hogy a kutatási kérdéseket a következő öt napirend köré kellene szervezni:

- A digitális egyenlőtlenségek tág értelmezése és vizsgálata (*eszközök, a használat autonómiája, készségek, a felhasználásban igénybe vehető támogatás és a használat célja*).
- A legjelentősebb felhasználási célokban való eltérések összehasonlítása más médiumok hasonló céllal való felhasználásával.
- Az egyéni identitások és technológiahasználat közötti kapcsolatot közvetítő, egyenlőtlenségeket okozó vagy megszüntető társadalmi folyamatok modellezése és tesztelése.
- A technológiahasználat egyéni szintű kimeneteleinek modellezése, az egyes társadalmi csoportok esetében a megtérülési arányok felmérése. A technológiahasználat hatásmodelljében a függő változók – a humán tőke növekedése (beleértve az iskolázottsági státusz megszerzését is), a társadalmi tőke, a politikai aktivitás – direkt függvényei az internethasználat hatékonyságának, intenzitásának és céljainak, valamint indirekt függvényei (a közvetítő változókon keresztül) a használt eszköz minőségének, a használat autonómiájának, a készségeknek és a használat-hoz szükséges támogatásnak. A modell függő változóit egészíthetjük ki az egyéni jövedelem, foglalkozás, társadalmi státusz megszerzésével.
- Az egyéni szintű elemzés kiegészítése azon intézményes tényezők (kormányzati politikák és a gazdaság, kulturális szféra szereplőinek tevékenysége) vizsgálatával, amelyek meghatározzák az egyéni szintű kimeneteket.

JAVASLAT A DIGITÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK MAGYARÁZATÁNAK KIEGÉSZÍTÉSÉRE - INTEGRÁLÓ, KULTURÁLIS-KOGNITÍV FOGALMAK

A digitális szakadékkal kapcsolatos elemzések már korán felhívták a figyelmet arra, hogy a hozzáférés egyenlőtlenségeit kulturális-kognitív tényezők⁷ is okozzák. Rogers diffúziós elmélete is kiemelten kezeli a technikai újítások kompatibilitását, azaz a technikai újítás jellege és a használók értékrendszere, múltbéli tapasztalata, jelenlegi életvitele közötti összhangot. A digitális egyenlőtlenség elmélete hangsúlyosan foglalkozik a használat-hoz nélkülözhetetlen készségek és tudások meglétével. A korábbi kutatási eredményekből kiindulva a digitális egyenlőtlenségek vizsgálatába

7 Pl. a Warschauer által bevezetett kognitív hozzáférés fogalma.

érdemes beemelni olyan kulturális-kognitív fogalmakat is mint az *életstílus* vagy *tudásstílus*.

A digitális egyenlőtlenségek kutatásában a tudásstílust és az életstílust mint az új információs technológiák használatát meghatározó komplex fogalmakat érdemes tekinteni, amelyek azonban nem függetlenek az egyén társadalmi-demográfiai helyzetétől. A tudás- és életstílus modellekkel kiegészített vizsgálatok minden bizonnyal jobban ragadják meg a digitális egyenlőtlenségeket, mint a hagyományos foglalkozási-jövedelmi, vagy stratifikációs modellek.

Életstílus

Az életstílussal kapcsolatos kutatásoknak Magyarországon gazdag hagyománya van: úgy a társadalmi rétegződéssel, mint a szimbolikus és materiális fogyasztással kapcsolatos vizsgálatokban az életstílusnak kulcsfontosságú szerep jut(ott). Nem véletlen, hogy a magyar és a közép-európai szociológiai kutatások kiemelt figyelmet szenteltek az életstílus vizsgálatának. Ugyanis míg a hagyományos, ún. „kemény” változókkal operáló rétegződési és mobilitási vizsgálatok kismértékű társadalmi különbségeket tártak fel, addig az életstílus-vizsgálatok meggyőző bizonyítékokkal támasztották alá a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését a szocialista társadalmakban (Róbert 2000). Az életstílusok robusztus jellegűek, azaz a politikai-társadalmi rendszer ellenőrzése ellenére is fennmaradtak, annak köszönhetően, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek egyéb formáihoz képest kevésbé lehetett kontroll alatt tartani, szerepüket csökkenteni. Ily módon az életstílus-csoportokon keresztül konzerválódtak, hagyományozódtak át nemcsak az egyenlőtlenségek, de az előnyök és kiváltságok is. Az életstílus ilyen mértékű robusztus jellege a posztszocialista társadalmakban hasonlatos az informális kapcsolatok, ismerősi hálózatok konzerválódó jelenségéhez.

A részletes tárgyalás igénye nélkül utalok még egy nagyon fontos, az életstílussal kapcsolatos kérdéskörre: a vertikális *versus* horizontális differenciálódás problematikájára, elképzelésekre, amelyek a posztindusztriális társadalmakkal kapcsolatban a hagyományos társadalmi rétegződési struktúrák (osztály vagy réteg) feloldódását jelzik előre, az élethelyzetek és életutak diverzifikálódásán és individualizálódásán keresztül a hagyományos (ipari társadalomhoz tartozó) társadalmi rétegződés modellt, a hierarchikus felépítést kérdőjelezi meg.⁸

A posztindusztriális (információs, tudás-) társadalmakban bekövetkező individualizáció során az egyének cselekedeteiben és életvezetésében háttérbe szorul a társadalmi osztályhoz való tartozás, előtérbe kerül a saját életrajz önálló megalkotása. Az individualizáció ugyanakkor nem jelent teljes atomizációt, izolációt, egyedüllétet, mindenféle társadalom végét, hanem elsősorban az ipari társadalom életstílusainak kicserélődését valami újjal, amelyben az egyéneknek saját maguknak kell megalkotniuk életrajzukat, életstílusukat.

Az individualizáció a jóléti állam munkaerőpiacának feltételei között megy végbe, és ebben az értelemben a társadalmi viszonyok terméke. Az individualizáció készletét

⁸ Elsősorban Ulrich Beck individualizációra vonatkozó, kockázattársadalommal kapcsolatos elméletére utalok.

jelent a saját maga alkotta, tervezte biográfia kialakítására, de a preferenciák és az életciklus változásainak megalkotására is. Mindez a jóléti állam különböző olyan feltételei és modelljei mellett zajlik, mint az oktatási rendszer expanziója, a munkaerőpiac, a munka- és szociális törvények. Az individualizációs folyamatok nyomán egy jelentős mértékű *társadalmi és kulturális eróziós és evolúciós folyamat* indul meg, amelynek következtében többek között az életstílusok pluralizálódása figyelhető meg. Ez a vertikális, osztályszerű társadalmi berendezkedés vetélytársaként jelenik meg. Az oktatási expanzió, az iskolai képzés meghosszabbodása, a privát szféra jelentőségének növekedése (pénzfelhasználás, szabadidős tevékenységek) során egyre nagyobb szerep jut az egyéni döntéseknek, az életstílusnak. A társadalmak horizontális szerveződésének feltételezése, az osztályalapú társadalmi rétegződés megkérdőjelezése számtalan elméleti vitának adott teret.

Az individualizációval kapcsolatos legújabb elképzelések már azt hangsúlyozzák, hogy a posztindusztriális társadalmakban a közös akciókat, közös moralitást és a saját érdekek valamilyen szintű korlátozását feltételező társadalmi közösségek darabjaikra hullottak szét. A szerint az elképzelés szerint, amely az új információs technológiáktól várja a társulási hajlam teljes eróziójának megállítást és a közösségek újjáteremtését, az internet azonos érdeklődésű, valós csoport tagjává teszi az egyént. (Shannon, hivatkozva Juhász 2005). A csoporttagság ez esetben az egyéni választásokon, értékrenden, életstíluson keresztül valósul meg. Ez az elképzelés összecseng azzal a castelli elképzeléssel, mely szerint a hálózat és az Én kölcsönhatásában a lokalitáshoz kötődő közösségek érvényes jelentésalkotás hiányában szétesnek (Castells 1997).

Tekintettel arra, hogy jelen pillanatban ellentmondásos adatok állnak rendelkezésre az internet társadalmi tökére gyakorolt hatásait illetően, az internet közösséggeneráló szerepével kapcsolatban egyelőre csupán annyit jelenthetünk ki biztosan, hogy amennyiben használatán keresztül újfajta közösségek erősödnek meg, azok kétséget kizáróan az egyéni választásokon keresztül konstituálódhatnak. Következésképpen az ily módon létrejövő közösségekhez való tartozást, de tágabban értelmezve, az új technológiák használatát az egyén életstílusa döntő módon meghatározza.

Tudásstílusok, tudásfajták

Az információs társadalom fogalmának egyik (gazdasági) meghatározása az új tudástípusok, társadalmi készségek kialakulása köré épül (lásd Machlup 1962, 1984). Amennyiben az információs társadalom újfajta készségek, tudástípusok kialakulását és használatát feltételezi, e tudástípusok társadalmon belüli egyenlőtlen eloszlásának vizsgálata választ adhat arra a kérdésre, hogy az információs technológiák használata új strukturáló erőként lép-e fel, vagy sem.

A magyar szociológiában gazdag hagyománnyal rendelkező kulturális-interakciós rétegződéskutatás újrafelfedezése és előtérbe helyezése hozzájárulhat az információs kor tudásstílusainak feltérképezéséhez, a társadalmilag releváns újfajta tudások, illetve a tudásstruktúrák eloszlásának és a különböző tudásstílusok mentén létrejövő differenciálódásnak a meghatározásához. Feltételezésem szerint az új információs technológiák használatában fellelhető eltérések (digitális egyenlőtlenségek) magyarázatában érdemi adalékkal szolgálhatnak az eltérő tudásstílusok.

A tudástípusok eloszlásával kapcsolatos, 80-as években végzett kutatások (Angelusz–Tardos 1991, 1992; Ferge 1980, 1984) arra mutattak rá, hogy a különböző tudástípusok társadalmon belüli eloszlása történelmileg determinált. A történelmileg kialakult oktatási rendszerek közvetítik, konzerválják, választják el mereven a tudásstílusokat, a társadalom felépítése szabályozza az iskolatípusokat és az azokon belül átadható tudástípusok hierarchikus elosztását, ezáltal reprodukálva és legitimálva magát a hierarchiát. A társadalmilag releváns tudások formális oktatási kereteken kívüli elsajátítása, az informális tanulás, a felnőttképzésben való részvétel, az internet oktatási célú felhasználása megváltoztathatja a korábbi merev tudáselosztó rendszerek szerepét is, igaz erre vonatkozóan csak feltételezésekkel élhetünk, hiszen átfogó magyarországi kutatás e témában még nem készült.

A „tudás” mennyiségi növekedését illetően sem állnak rendelkezésre megbízható bizonyítékok, inkább a hangsúlyok eltolódása figyelhető meg, azaz megnövekszik a tágran értelmezett digitális írástudás szerepe. Az áttevődő hangsúlyok a tudásstílusok szerkezetében is változásokat indukálhatnak. Az információs társadalomban egyes tudástípusok fel-, míg más tudástípusok leértékelődhetnek. A szakirodalomban a digitális írástudás tág értelmezése honosodott meg. Ennek megfelelően a digitális írástudás legalább négy képesség (kommunikációs képesség; szoftverek keresésének és installálásának képessége, információkeresési és használati képesség, digitális szolgáltatások használatának képessége) együttese (SIBIS 2003). Számos esetben a digitális írástudást a használat pusztá tényével azonosítják.⁹ Ez annyiban nem helyes, a használat önmagában nem mond el semmit az egyén képességeiről, készségeiről. A technológiát ugyanolyan intenzíven használó egyének között lényeges eltérések lehetnek a használat jellegét illetően.

A digitális írástudás, készségek mérése problematikus lehet a hagyományos *survey* módszerek igénybevételével, hasznosabbnak tűnik egy olyan összetett módszertan alkalmazása, amelynek során a kérdezettek online tevékenységét, információkeresési stratégiáját és ennek hatékonyságát megfigyeléssel módszerrel, kísérleti körülmények között regisztrálják és elemzik (Hargittai 2002). A digitális írástudás ilyen jellegű vizsgálata arra mutatott rá, hogy a készségek, tudások szintjén regisztrálható eltérések párhuzamosak a már korábban regisztrált digitális megosztottságokkal: a digitális írástudásban fellelhető különbségeket az életkor és az iskolázottság magyarázza.

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmány kísérletet tett az új kommunikációs technológiákkal kapcsolatos fogalmi, módszertani kérdések tisztázására, a nemzetközi irodalomra támaszkodva a digitális egyenlőtlenségek és az új technológiák lehetséges hatásainak tárgyalására.

A nemzetközi szakirodalom kurrens trendjeinek megfelelően az új kommunikációs technológiákat érdemes közjóként tekinteni és elemezni. A tanulmányban bemutatott kutatási modell fontos hozadéka, hogy az új kommunikációs technológiák és a társadalom közötti viszonyt együttfejlődőnek (co-evolutionary) tételezi, ezáltal lényeg-

9 Pl. a Nemzeti Szélessávú Stratégia, amely a digitális írástudást az internet- vagy PC-használati tapasztalattal azonosítja (NSZS 2005).

gében feloldja a társadalmi hatások mibenlétével kapcsolatos vitát. Ezen túlmenően kibővíti az elsősorban infrastrukturális szintű elemzést is, vizsgálat tárgyává téve az új technológiák használatának céljait, a használathoz nélkülözhetetlen tudásokat, készségeket, az eszközök minőségét, a használat autonómiáját és hatékonyságát, a társadalmi támogatást és a hozzáférhető tartalmakat. Továbbá az alkalmazás egyéni és csoportos szintű kimeneteinek regisztrálására, az új technológiák és a más, hasonló céllal alkalmazott eszközök használatában fellelhető különbségek összehasonlítására, valamint az intézményi szintű változások megragadására biztat.

Mivel korábbi elemzések arra hívták fel a figyelmet, hogy a hozzáférés egyenlőtlenségeit kulturális-kognitív tényezők (is) okozzák, kutatáslogikai szempontból termékeny lehet az életstílus és tudásstílus fogalmakon keresztül az integráló szemlélet vizsgálatba való beemelése.

IRODALOM

- Agre P. (2002): Real Time Politics: The Internet and the Political Process. *The Information Society*, 18(5): 311–331.
- Angelusz R.–Tardos R.–Fábián Z. (2005): Digitális egyenlőtlenségek és az info-kommunikációs eszközhasználat válfajai. Társadalmi Ríport 2004. Budapest: TÁRKI.
- Angelusz R.–Tardos R. (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: MKI–ELTE.
- Angelusz R.–Tardos R. (1992): Kapcsolathálózati minták, tudásstílusok és gondolkodásmódok az egyetemi hallgatók körében. *Társadalom és felsőoktatás, II. kötet, Hivatalos ifjúságkép, az ifjúság társadalomképe*. Budapest, 169–203.
- Benton Foundation (1998): *Losing Ground Bit by Bit: Low Income Communities in the Information Age*. Washington DC: Benton Foundation and National Urban League.
- Brint, S.G. (1998): *Schools and Societies*. Pine Forge Press.
- Calhoun, C. (1998): Community without propinquity revisited: Communication technology and the transformation of urban public sphere. *Sociological Inquiry*, 68(3): 373–397.
- Castells, M. (1997): *The Information Age – Economy, Society and Culture*. Vol. 2.: The Power of Identity. Oxford: Blackwell Publishers.
- Dessewffy T.–Galács A. (2003): „A dolgok új rendje” – technológiai diffúzió és társadalmi változás. In Z. Karvalics L.–Dessewffy T. szerk.: *Internet.hu* 1. kötet. Budapest: Aula Kiadó.
- DiMaggio, P.–Hargittai, E. (2002): *From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”: Studying Internet Use as Penetration Increases*. Working Paper Series 15, Center for Arts and Cultural Policy Studies.
- DiMaggio, P.–Hargittai, E.–Celeste, C.–Shafer, S. (2004): From Unequal Access to Differentiated Use: A Literature Review and Agenda for Research on Digital Inequality In Neckerman, K. ed.: *Social Inequality*. New York: Russell Sage Foundation.
- DiMaggio, P.–Hargittai, E.–Russell, W.–Robinson, J.P. (2001): Social Implications of the Internet. *Annual Review of Sociology*, 27: 307–336.
- Ferge Zs. (1980): Az iskola, a pedagógusok és a társadalom. In Ferge Zs.: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 121–135.
- Ferge Zs. (1984): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hargittai, E. (2002): Second Level Digital Divide: Difference in People Online Skills. *First Monday*, 7(4), .

- Hargittai, E. (2003): The Digital Divide and what to do about it.
- Hoffman, D.L.–Novak, T.P. (1998): Bridging the Racial Divide on the Internet. *Science*, 280(April 17): 390–391.
- Juhász L. (2005): Internet, kapitalizmus és új baloldal. *A Hét*, 3(26).
- Lengyel Gy.–Lőrincz L.–Siklós V.– Füleki D. (2003): Hidak a digitális szakadék fölött. *Jel-Kép*, 3: 25–45.
- Machlup, F. (1962): *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton Univ. Press.
- Machlup, F. (1984): *Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economic Significance*. Princeton University Press, Vol I–III.
- Magyar Gallup Intézet (2002): Pedagógusok a digitális információs tudásszerzés szükségességéről és új módjairól.
- Molnár Sz.(2002): A digitális megosztottság értelmezési kerete. *Információs Társadalom*, 2(4): 82–101.
- Norris, P. (1999): “Who Surfs? New Technology, Old Voters and Virtual Democracy.” In Kasmarek, E.C.– Nye, J.S. eds.: *democracy.com? Governance in Networked World*. Hollis, NH: Hollis Publisher.
- Norris, P. (2001): *Digital Divide, Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide*. Cambridge: University Press.
- NSZS (2005): *Nemzeti Szélessávú Stratégia*. Telkes Tanácsadó Részvénytársaság–Informatikai és Hírközlési Minisztérium–Ariosz Kft., http://www.ihm.gov.hu/data/69498/nszs2005_rp5_aktualizalt_strategia_v3_9.pdf.
- NTIA (2002): *A Nation Online: How Americans Are Expanding Their Use Of The Internet*. Washington DC: US Department of Commerce, February.
- NTIA (2004): *A Nation Online: Entering the Broadband Age*. Washington DC: US Department of Commerce, September.
- Róbert P. (2000): Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998. *Szociológiai Szemle*, 2: 17–37.
- Rogers, E.M. (1995): *Diffusion of Innovations*. New York: The Free Press.
- SIBIS (2003): *New eEurope Indicator Handbook*. Bonn.
- Sik E. (2004): Mérhetetlen(ül fontos) tőkék. In Szívós P.–Tóth I.Gy. szerk.: *Stabilizáló társadalomszerkezet*. Budapest: TÁRKI, Monitor Jelentések 2003.
- Strover S. (1999): *Rural Internet Collectivity*. Columbia: Rural Policy Research Institute.
- Tót É. (1998): Az iskolarendszeren kívüli képzés. *Educatio*, 1: 104–116.
- Tót É. (2001): A számítógép mint a tanárok kommunikációs eszköze. *Új Pedagógiai Szemle*, július–augusztus: 123–136.
- Valente, T.W. (1995): *Network Models of the Diffusion of Innovations*. Cresskill, New Jersey: Hampton Pr. Inc.
- Warschauer, M. (2002): Reconceptualizing the Digital Divide. *First Monday*, 7, .
- Wilson, E.J. (2000): Closing the Digital Divide: An Initial Review. Briefing the President. Washington: The Internet Policy Institute, WIP 2003 Adatbázis.

MÓDSZERTAN

RUGALMAS KÉRDŐÍV – A standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközi alkalmazására* –

LETENYEI László–NAGY Gábor Dániel

BCE, Szociológia és Társadalompolitikai Intézet
1093 Budapest, Fővám tér 8.; llet@uni-corvinus.hu

Szegedi Tudományegyetem
6720 Szeged, Dugonics tér 13.; ngd1@rel.u-szeged.hu

Összefoglaló: Jelen írás egy, a negyvenes években félbehagyott módszertani vitát elevenít fel, amikor a kérdőívek standard jellegét teszi újra megfontolás tárgyává. Úgy gondoljuk, hogy a survey-kutatások modernista felfogásából eredő standardítás-követelmény, hogy a kérdőíves kutatás során a kérdéseket mindig szó szerint ugyanúgy kell feltenni, három szempont miatt érdemes az újragondolásra: etikátlan, kivitelezhetetlen, és érvénytelen eredményeket hoz. Az írás második fele ezért egy régóta létező, de mindez ideig kevésbé felvállalt kérdőíves gyakorlatot, az általunk „rugalmas kérdőívnek” nevezett terepmunkás praxist javasolja a kutatók figyelmébe.

Kulcsszavak: kvalitatív és kvantitatív adatgyűjtési technikák, kérdőív, standard, megbízhatóság, érvényesség

BEVEZETÉS

Jelen írás a kérdőívek standard jellegét teszi megfontolás tárgyává. Úgy gondoljuk, hogy az az elképzelés, hogy a kérdőíves kutatás során a kérdéseket mindig szó szerint ugyanúgy kell feltenni, három szempont miatt érdemes az újragondolásra: egyrészt etikai fenntartásaink vannak a standard kérdéseken alapuló hagyományos survey-típusú vizsgálattal szemben, másrészt kétségeink vannak a gyakorlati kivitelezhetőség terén, harmadrészt pedig megkérdőjelezzük a kapott adatok érvényességét. A kérdőív a modern kor terméke, amely magán hordozza (többek közt) az emberekre vonatkozó adatok elszemélyteleníthetlenségébe vetett feltétlen hitet. Azt gondoljuk, a kérdőíves mód-

* A szerzők ez úton mondanak köszönetet Csíste Andrásnak, Juhász Pálnak, Péli Gábornak, Varga Istvánnak, Vedres Balásznak, továbbá az elmúlt években szervezett falukutató táborok résztvevőinek, Bonchidán, Gyenesdiáson, Ördöngösfüzesen, Szépkényerüszentmártonban és Válaszúton.

szernek meg kell újulnia, ám magát a módszert nem vetjük el, sőt, úgy véljük, hogy a reprezentatív mintán alapuló, nagy megbízhatóságú adatokkal való érvelésnek továbbra is szerepe lehet a társadalomtudományokban, azonban a standard jellegbe vetett feltétlen hit és bizalom feladásával egy újfajta kérdőívezési gyakorlat meghonosítására van szükség. Írásunkban ezért először a kérdőív standard jellege körüli egykori és mai fontosabb vitákat és megállapításokat mutatjuk be röviden (I.), majd tisztázni kívánjuk saját fogalmi keretünket (II.). Ennek keretében fontosnak tartjuk a *kvalitatív* és *kvantitatív* kifejezések szociológiában használatos jelentésének kibővítését az antropológiai szóhasználattal, és körüljárjuk a terepközelség fogalmát. Ezután a standard kérdőív kritikáit fogalmazzuk meg (III.), ezen belül különös figyelmet fordítva a kutató, a kérdezőbiztos és a terep viszonyára, és felvázolva az alternatívát, a terepközeli, ún. „rugalmas” kérdőívezési gyakorlatot (IV.). Végül a rugalmas kérdőívezés gyakorlatát három példán keresztül mutatjuk be, egy saját terepmunka, egy nagymintás kérdőív és egy CAPI (számítógéppel támogatott) kérdőív példáján (V.).

E bevezetés utolsó gondolataként szeretnénk előre is elosztatni egy félreértést: a rugalmas kérdőívezési gyakorlat nem jelenti a kérdőívezés „felpuhítását”, azaz például nem tagadjuk a mintavétel fontosságát vagy nem támogatjuk a nyílt kérdések használatát a zárt kérdésekkel szemben.

A KÉRDŐÍVEZÉS STANDARD JELLEGE KÖRÜLI FONTOSABB EGYKORI ÉS MAI MEGÁLLAPÍTÁSOK, VITÁK A SZOCIOLÓGIÁBAN ÉS A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIÁBAN (I.)

A standardizált kérdőíves módszerről folyó viták hőskora

A kérdőívek standard jellegéről, pontosabban a nyitott illetve zárt kérdések alkalmazásáról folyó vita az 1940-es években foglalkoztatta leginkább a tudományos közvéleményt. Ebben az időben az Amerikai Egyesült Államokban a *US Bureau of Intelligence* két egysége között. Folyt tudományos vita, amelyben Paul F. Lazarsfeld közvetítő szerepet látott el a felek között, és végül arra a megállapításra jutott, hogy az összegyűjtött adatok minősége nem különbözik a nyitott és zárt kérdések alkalmazásával felvett kérdőívek esetében. Ennek ismeretében a zárt kérdések alkalmazása elsősorban (alacsonyabb költségvonzatuk miatt) tűnt megfelelőbbnek (Lazarsfeld 1944 idézi Krosnick 1999: 537). Paul Beatty (1993: 1048) szerint a nézeteltérés lényege abban állt, hogy egyes kutatók szerint kérdőív segítségével csak lazán strukturált „mély” interjúk segítségével lehetett használható információkhoz jutni, mások viszont a szigorú, strukturált standardizált kérdőíves módszert preferálták. Jean M. Converse (1987 idézi Platt 2001: 38) úgy látja, a vita nem az adatok érvényességét, hanem az adatfelvétel költségeit tekintette a fő szempontnak. Bizonyossá vált, hogy a nyitott kérdések alkalmazása nem csupán kódolási problémákat vetett fel, hanem kizárta az aluliskolázott interjúkészítőket az ilyen jellegű vizsgálatokból. További nehézséget jelentett, hogy nagyobb országos vizsgálatok végzésekor az interjúkészítők földrajzi szempontból is távol helyezkedtek el egymástól, így nehezen volt megvalósítható a kutatásokhoz kapcsolódó képzés és ellenőrzés. Az mindenesetre bizonyosnak tekinthető, hogy a Lazarsfeld által meghozott „döntés” hosszabb távon meghatározta a kér-

dőívek sorsát, hiszen egyre népszerűbbé váltak a zárt kérdéseket alkalmazó kérdőíves vizsgálatok, míg a nyitott kérdések alkalmazása nagymértékben visszaszorult (Krosnick 1999: 537).

A másik nagy kérdés a kvalitatív és kvantitatív kutatási hagyomány összeegyeztetése volt. Allan Barton és Paul Lazarsfeld (1955) szerint a kutató a kérdések összeállításakor főként saját tapasztalatára támaszkodik; mivel a kérdésfelvetéssel irányítja, befolyásolja a válaszadót, és hajlamos a válaszadónak tulajdonítani saját gondolkodását, szándékait, a válaszok végül sokkal inkább a kutató véleményét tükrözik, mint a megkérdezettekét. A vizsgálatok érvényességét a *kvalitatív* és *kvantitatív* adatgyűjtési technikák összekapcsolása növelheti (v.ö. Lazarsfeld–Rosenberg 1955; Boudon–Lazarsfeld 1966). A kétféle módszertani hagyomány elemeinek ötvözésére is számos sikeres példát ismerünk, ezeknek jó összefoglalását adja újabban Bryman (1993, 2004, 2005, 2006).

Hasonló alapon fogalmaz meg kritikát Pierre Bourdieu (1997) a közvéleménykutatásokkal, és egyúttal a standardizált kérdőíves módszerrel szemben. A szerző véleménye szerint a közvéleménykutatás nem azonosítható a tudományos kutatással, hiszen nem feltételezhető, hogy az önkényesen kijelölt problémakörökben minden megkérdezettnek eleve van véleménye. A kapott válaszok osztálymintázatával igyekszik bizonyítani, hogy a közvéleménykutatások által kitermelt adatok érvényessége alacsony. Felveti egyrészt, hogy az alsóbb osztályok válaszai azért tűnnek sok téma esetében konzekvensen autoriternek, mert ez a csoport nincs birtokában a kellő tudásnak esetleges alternatívák felállításához, másrészt pedig, hogy az embereknek akkor van konkrét véleménye egy kérdésben, ha az őket érinti, s ez nagyban megnövelheti a válaszadási arányt bizonyos kérdésekre. Akkor azonban, ha nincs konkrét véleménye a megkérdezettnek az adott témában, a befolyásolás az interjúszituáció keretében nehezen kerülhető el.

A vita hatása a Kelet-európai és hazai szociológiára

Kelet-Európában a 70-es években részben módszertani, részben ideológiai alapról bírálták a standard kérdőívezés itthon még újdonságnak számító gyakorlatát. Zygmund Gostowski (1975) szerint „az USA-ban és a (...) nyugat-európai országokban a survey-kutatások a vizsgált személyek és a kutatást végzők közötti ... kulturálisan elfogadott társadalmi kapcsolatokra alapozódnak. A válaszadói szerepben történő fellépés a többségi burzsoá demokrácia állampolgári és szabadpiaci gazdaság fogyasztói szerepe működésének alkotórészét képezi”, Kelet-Európában viszont a kérdőíves módszer nem kecsegtet fényes eredményekkel, mert az interjú szituáció szokatlan helyzetnek számít.

Gostowski ugyanebben az írásában a „survey típusú vizsgálatok” standardizáltsága ellen éppen ugyanazt a kritikai elemeket fogalmazza meg, ami jelen írásnak is fő üzenete: „A survey vizsgálatok, mint mennyiségi vizsgálatok jellemzője vonása a szóbeli stimulusok magasfokú standardizálása, az emberek (...) különbözősége ellenére. (...) Meg lehetne fordítani a standardítás kérdését: ahhoz, hogy lehetőleg egységesített szemantikus tartalmakat közöljünk igen különböző emberekkel, éppenséggel megfelelően meg kell különböztetnünk a szóbeli stimulusokat” (idézi Letenyei 2005: 130).

Magyarországon többször volt tudományos diskurzus tárgya a kvalitatív/kvantitatív módszerek használata és használhatósága a társadalomtudományokban. A szerteágazó, gyakran interdiszciplináris jellegű viták ismertetésére jelen dolgozat nem vállalkozhat, ehelyett csak egy markáns véleményt mutatunk be, Léederer Pál tollából, aki 1991-ben a Replika folyóirat körkérdésére válaszolva fogalmaz meg kemény kritikát a standardizált kérdőíves adatgyűjtéssel és annak matematikai statisztikai elemzésével és feldolgozásával szemben. Léederer (2002: 39) szerint „az empirikus szociológia nem redukálható csupán kérdőíves adatfelvételekkel operáló kutatói tevékenységre” illetve „az empirikus szociológia egyéb, úgymond kvalitatív változatai is mérnek”. A szerző felveti továbbá, hogy a kvalitatív szociológiai vizsgálatok során a mérés alapproblémái nem lehetnek lényegesen különbözőek, mint a kvantitatív vizsgálatok esetében. A kvalitatív módszerek standardizálását tévútnak tartja, és záró gondolata, mely szerint „szakmai konvencióval bizonyára sok minden intervallumszintű változóvá tehető” (Léederer 2002: 45) releváns kritikaként értelmezhető a standardizált kérdőíves módszer alkalmazásával szemben.

Újabban a kérdőívek alkalmazhatóságával kapcsolatos viták leginkább a *Magyar Szociológiai Társaság* éves konferenciáján, a kvalitatív szekcióban voltak hallgathatók.

Kortárs vita a kérdőíves kutatás standard jellegéről

A '60-as évektől kezdve a standardizált módszer egyeduralkodóvá vált a kérdőíves gyakorlatban illetve a társadalomtudományos módszertani képzésben. Napjainkban azonban néhány kutató „perújrafelvétellel” próbálkozik, amikor azt állítja, hogy a fejlesztési kísérletekkel eltöltött évek után a standardizált interjúk még mindig sok, a kérdezőbiztos és a válaszadó közti kommunikációs problémákon alapuló hibalehetőséget rejtjenek magukban. Paul Beatty (1993) szerint a kompromisszum elérésének lehetősége a standardizált interjú kialakulásának körülményeiben rejlik, és azoknak a közös alapoknak a megtalálásán, amely a két gondolati iskola között létezik. A standardizálás egyik fő célja az volt, hogy ellenőrizhetővé váljon az interjúkészítők szerepe a lekérdezésben, és az interjúkészítő mint lehetséges mérési hibalehetőség kizárása. A vita tehát az interjúkészítők szerepén alapult – és a módszer jelenlegi hibáinak egyik legfontosabb oka továbbra is ez. A kérdések pontos jelentéseinek kommunikációját a megkérdezett felé nem tették – teszik lehetővé a standardizált módszer szigorú szabályai. Erre nézve megoldási kísérletként merült fel az, hogy ne a kérdés szövegét, hanem jelentését standardizálják a kutatók, és a kérdezőbiztosok kapjanak nagyobb szerepet a lekérdezések végrehajtásában (Beatty 1993: 1048–1053).

A mérőeszköz standardizált vagy nem standardizált jellegével kapcsolatos viták tehát napjainkban is tartanak. A téma rendszeresen előkerül az angolszász szociológiában is, és bár módszertani konszenzus még nem alakulhatott ki, sok tanulmány foglalkozik a kérdéskörrel. A tanulmányok szerzői főként abból indulnak ki, hogy a standardizált nyelvezet félreértésből és az interjúkészítő esetleges nem megfelelő kommunikációjából, ellenőrizhetetlen befolyásolásából adódik a hibák többsége. Ezek a hibák beárnyékolják a standardizált kérdőíves módszer alapfeltevéseit, mely szerint a standardizált adatgyűjtések kiszűrrik az interjúkészítő miatti hibák lehetőségét, illetve biztosítják a szöveg azonos jelentését minden megkérdezett számára.

A standardizált kérdőívek egyféle tesztjét végezte el Conrad, Schober és Fricker (2004). Ők rövid, a munkaerőpiaci helyzetre vonatkozó interjúkat készítettek el az USA-ban. Felmérték, hogy a standardizált vizsgálatok készítői egyrészt vagy nem járulnak hozzá ahhoz, hogy a kérdezőbiztos bármiféle értelmezési segítséget adjon a megkérdezettnek, illetve ha ad is, azt csak a kutatás vezetői által elfogadott formában teheti, és csak akkor, ha a válaszadó kifejezetten kéri. A szerzők azt állítják, hogy a standardizált kérdés értelmezése – különösen értelmezési segítség nélkül – csak a legritkább esetben azonos a kutatói értelmezéssel.

A fenti állításaik bizonyítása érdekében telefonos kutatást végeztek, ahol az interjúkészítők egy része azt az utasítást kapta, hogy szó szerint olvassa fel a kérdőív kérdéseit a válaszadók számára, másik részük lehetőséget kapott, hogy parafrázálja azokat. Továbbá értelmezési segítséget az egyik csoport csupán a válaszadó kérésére nyújthattott, a másik csoport azonban akkor, amikor úgy érezte, hogy a válaszadónak szüksége van rá.

Eredményként elmondható, hogy a válaszadók megbízhatóbb válaszokat adtak, amikor kaptak a kérdésekhez értelmezési segítséget. Továbbá a standardizált nyelvezet értelmezésében alapvető, hogy a kérdés felolvasása után az interjúkészítők mi tesznek – ennek a mozzanatnak van a legnagyobb hatása arra, hogy a válaszadók a kérdőív készítőjének szándéka szerint értelmezik-e a kérdéseket. Összességében elmondható, hogy jó eredményekkel jár, ha a kutatók kontrollált körülmények között lehetővé teszik a kérdezőbiztosok számára a segítő lehetőségek használatát a kérdés értelmezéséhez, és a legjobb eredményekhez az vezetett, ha a kérdezőbiztosok szabadon átfogalmazhatták a kérdéseket az értelmezés megkönnyítéséhez (Conrad et al. 2004: 330).

A standardizált kérdőívek egy másik lehetséges hibájára hívja fel a figyelmünket Maryse Marpsat (1999). A szerző egy hajléktalanok körében lezajlott adatgyűjtés alapján fogalmazta meg kritikáját a standardizált kérdőíves módszerrel szemben, melynek alapja az, hogy ha a kérdést megalkotó (kutató) és a megkérdezett (jelen esetben hajléktalan) között nagy a társadalmi távolság, az értelmezési különbségek nagyon jelentősek lesznek. A szerző megállapítása szerint az ilyen esetekben a standardizált kérdőívek alkalmatlanok funkciójuk betöltésére. A probléma megoldására a kutatók kvalitatív és kvantitatív módszerek ötvözésével törekedtek, illetve a kérdőív folyamatos tesztelésével és fejlesztésével. A legfontosabb eredményeket azok a kérdések hozták, melyeket standardizált formájukban a megkérdezettek egyáltalán nem értettek – ezek a kérdésekre a hajléktalanok társas kapcsolataira vonatkoztak főként. A kérdések egy másik csoportját a válaszadók teljesen másként értelmezték a hajléktalan válaszadók – itt a kutatók a lakás, otthon, szállás szavak teljesen eltérő jelentéseit állapították meg a vizsgált csoportban. További erőfeszítéseket tettek az eredmények feldolgozásakor a helyes értelmezés érdekében, melyből kiderül, hogy a kérdőív szerkesztése, elkészítése után még legalább ugyanannyi időt töltöttek el az adatok értelmezési kereteinek a kialakításával (Marpsat 1999: 6–10).

Alternatívaként a standardizált kérdésekből álló adatfelvételi módszerre Frederic Conrad és Michael Schober (1999) kidolgozta a „beszélgetéses interjú” („*conversational interview*”) módszerét, melynek lényegéből adódik, hogy nem a kérdések vannak standardizálva, hanem azok jelentése. A módszer keretében a beszélgetők addig társalognak, amíg az adatfelvételt végző személy nem teljesen biztos abban, hogy a feltett kérdésen a válaszadó azt érti, amire a kutatók gondoltak. A módszer al-

kalmazásával szemben az egyik legfontosabb kritika, hogy a kérdező túlzottan befolyásolhatja a megkérdezettet. A módszer eredményessége szempontjából elmondható, hogy a standardizált interjúk válaszaihoz képest a beszélgetéses interjúk válaszai 22%-ban tértek el, és a válaszváltogatás minden esetben a pontosabb megértés következménye volt (Conrad–Schober 1999: 1–6).

Napjainkban több új adatfelvételi módszer van kialakulóban: a mobiltelefonok tömeges elterjedése a telefonos lekérdezést alakította át, közben egyre általánosabbá válik a számítógéppel támogatott adatfelvétel, valamint egyre több kutatás folyik az Interneten. Ezek az adatfelvételi módszerek új viszonyt teremtenek az „interjúkészítő” és a válaszadó között, ami kihát a kérdőívek standard jellegére is. (A különböző számítógéppel támogatott, illetve Internet-alapú adatgyűjtési technikákról magyar nyelven lásd Eranus et al. 2005 áttekintését.)

A kérdőív standard jellegével kapcsolatos összefoglaló legutolsó gondolataként azt jegyezzük meg, hogy a kérdőívezéssel kapcsolatos nemzetközi szakirodalomban a standard jellegéről szóló vita viszonylag kicsiny hányadot képvisel. A nem megfelelő érvényességnek számos más oka is lehet, így (a jelen tanulmányban hangsúlyozott kommunikációs zavarok kivül) például a válaszmegtagadás (Groves 1987) az alacsony szignifikancia elhanyagolása (McCloskey 1998), vagy a túl korai operacionalizálás (Spradley 1980), stb. Mindezen kihívásokra a kérdőívezés általunk javasolt „rugalmas” módja nem jelenthet megoldást, de talán reálisan remélhetjük ettől az eljárástól bizonyos, kommunikációból eredő hibák kiküszöbölését.

FOGALMI KERETEK: KVALITATÍV, KVANTITATÍV, TEREPKÖZELISÉG (II.)

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a *kvalitatív* vagy *kvantitatív* fogalmak szociológiai jelentését néhány, a kulturális antropológiából átvett jelentéssel gazdagítsuk. Úgy látom, a szociológiában egy kutatást jellemzően a következő szempontok szerint neveznek *kvalitatívnak* vagy *kvantitatívnak*:

1. *Strukturált* vagy *strukturálatlan-e* az adatgyűjtés, azaz előre meghatározzuk-e, hogy mire vonatkozik a kutatásunk. Ebben a kontextusban a „(jól) strukturált” a kvantitatívnak, a strukturálatlan a kvalitatívnak felel meg.

2. Hány alanyt, (hány embert) lehet az adott technikával megkeresni, sok vagy kevés megkérdezetről lesz adatunk. Ebben az értelemben ha nagy az „n”, azaz az *esetszám*, akkor inkább kvantitatív, másik esetben kvalitatív kutatásról beszélünk.

3. A méréselméletből átvett *megbízhatóság* és *érvényesség* szintén összefüggésbe hozható a kvalitatív/kvantitatív fogalom-párral, a szakmai közvélekedés szerint a kvalitatív adatgyűjtés többnyire nagyobb érvényességű, a kvantitatív pedig nagyobb megbízhatóságú adatokat eredményez.

A kulturális antropológiában a megbízhatóság és érvényesség kérdése nem foglal el kitüntetett helyet, viszont egy hasonló probléma bukkan fel néhány másik ellentétpár kapcsán:

4. A kutató *személyesen is jelen van / nincs jelen*

5. *Kívül-* versus *belülállás* (idegen szóval: *émikus* és *étikus* jelleg)

6. *Élményközeli* versus *~távoli* nyelvezet (Geertz 1994)
7. *Tervezett* versus *spontán*, illetve
8. *Terepspecifikus* versus *összehasonlító* kutatás (San Román 2004)

Mivel az antropológiai a fogalmak talán kevésbé kézenfekvőek a Szociológiai szemle olvasóinak, röviden felvázoljuk a fogalmak jelentését.

A kulturális antropológia legfontosabb adatgyűjtési technikája a *résztevő megfigyelés*, amely a kutató és a kutatottak személyes interakcióját tételezi fel. Kevésbé közzismert, hogy a többek között Bronislaw Malinowskihoz és Franz Boashoz köthető módszertani fordulat előtt a kulturális antropológia fő módszertana szintén a standard (gyakran kérdőíves) adatgyűjtés és feldolgozás volt. A személyes jelenlét fontosságát a hatvanas évektől kezdve számos fontos etikai jellegű vita erősítette meg az antropológiában, melynek során sok olyan kérdést felmerült, amelyek átbeszélése a szociológiában mindaddig nem történt meg.

A résztvevő megfigyelő kutatóval szemben többnyire elvárás, hogy a terepen egyfajta *kívül- és belülállást* valósítson meg. A kettősség leírására angolul elsősorban az *emic* versus *etic* (émikus és étikus) kifejezéspárt használják. A külső és belső leírás kettőssége leegyszerűsítve azt jelenti, hogy a kutató igyekszik beilleszkedni a helyi társadalomba, és a közösség tagjaként (azaz belülről) éli meg és értelmezi a helyi eseményeket, azonban helyi tapasztalatai, élményei megélése közben folyamatosan külső szemmel is értelmezi benyomásait, amelyeket majd be kell mutatnia másoknak, a „külvilágnak” is.

A kívülállás-belülállás megragadására Clifford Geertz (1994) a pszichoanalízis területéről kölcsönzött az *élményközeli* versus *élménytávoli* (*experience-near, -distant*) ellentétpárt használja. Élményközeliek a helyben minden erőlködés nélkül, magától értetődően használható fogalmak, élménytávoliak pedig a magasabb absztrakciós szintek. Geertz példájában a „félelem” élményközeli, az „ego-diszton” élménytávoli fogalom, a „fóbia” pedig valahol a kettő közt áll. A helyi társadalom megértéséhez elsősorban élményközeli fogalmakat gyűjtünk. A helyi társadalom összetett jelenségei értelmezéséhez azonban gyakran magasabb absztrakciós szintre van szükség.

A résztvevő megfigyelés során a kutató igyekszik beilleszkedni a helyi közösségbe. A kutató azonosulása a kutatottakkal különböző mértékű lehet, mégis elmondható, hogy az antropológus hajlamos elfeledkezni arról, hogy a vizsgált terepen kívül is van élet. Sokszor legszívesebben csak olyan kérdésekkel foglalkozna, melyek helyben érdekesek, azaz *terepspecifikusak* (San Román 2005). Az *összehasonlíthatóság* azonban ma is gyakori elvárás, mert a terepmunkák során megfigyelt esetekből gyakran csak együttesen, az összekapcsolható elemek révén rajzolható meg egy többé-kevésbé teljesnek tekinthető kép.

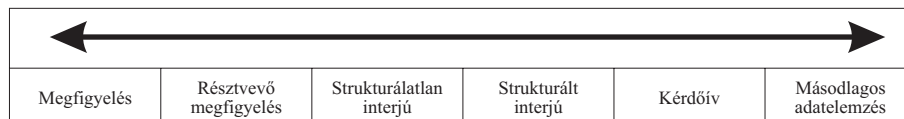
Ezzel a kérdéssel rokon a *spontán* vagy *tervezett* kutatás problémája is: az antropológusok legszívesebben terephez tökéletesen illeszkedő kutatást végeznének, ami módszertani rugalmasságot feltételez, hiszen a megfelelő adatgyűjtési technika is csak terepismeret alapján választható ki. Mivel azonban a kutatásból előbb-utóbb tanulmányt kell készíteni, a kutatónak adatokat kell gyűjtenie, köztük nagy megbízhatóságúakat, illetve olyanokat is, amelyek megteremtik az összehasonlíthatóságot más kutatásokkal. Megfelelő mennyiségű és minőségű adat gyűjtése csak tervezett adatgyűjtés keretében lehetséges, ami megint távolabb viszi a kutatót a kezdeti, tisztán

kvalitatív alapállástól. James P. Spradley (1980) meglátása szerint a szociológiai kutatásokat általában *lineáris* folyamatként képzelik el, az etnográfiai gyakorlat viszont *ciklikus* mintát követ, amelyben az operacionalizálás nem egyszeri aktus, hanem folyamatos, a kutatás végéig.

A kulturális antropológia fenti szempontjainak összefoglalására a továbbiakban a terepközelség fogalmát használom. Jelen tanulmányban *terepközelinek* nevezem az olyan kutatásokat, ahol az adatgyűjtés a terep nyelvén, a kutató személyes részvételével zajlik, és a kutató az antropológiai belül-és kívülállást megvalósítva elsősorban terep-specifikus adatokat gyűjt. A kutatás operacionalizálása nem a kutatás elején, hanem folyamatosan tart, egészen a kutatás végéig. A *tereptávoli* ennek ellentéte, tehát a kutató nem vesz részt a kutatásban személyesen, a kutatás a „tudomány” nyelvén gyűjti az előre megtervezett, összehasonlítható jellegű adatokat.

A továbbiakban *kvantitatív* vagy *kvalitatív adatgyűjtés* alatt mind a nyolc felsorolt fogalmi ellentétpárra gondolunk. Értelmezésükben tehát egy kutatás annál kvalitatívabb jellegű, minél inkább strukturálatlan, kis elemszámú és terepközeli, azaz a terephez igazodó módon kérdez rá a helyben fontos dolgokra, és ezt a kutatást maga a kutató végzi. (A kvantitatív adatgyűjtés ennek az ellentéte.)

A különböző adatgyűjtési technikákat egy folytonos skálán képzelünk el, amelyen a különböző adatgyűjtési technikák a különböző szempontok szerint inkább kvalitatívabb vagy kvantitatívabb jellegűek. Meglátásunk szerint például átjárható a határ például a többnyire kvalitatív tartott strukturált interjúk és a (kvantitatív) kérdőív között.

1. ábra Adatgyűjtési technikák egy kvalitatív–kvantitatív skálán

A kérdőívet jobbra *kvantitatív* adatgyűjtési technikának szokás tartani. Jelen írás azt hangsúlyozza, hogy *szociológiai értelemben vett* kvantitatív karakterének megőrzése mellett a kérdőívezés érvényességét a terepközeli jelleg erősítésével kell javítani.

A STANDARD KÉRDÉSEKKEL DOLGOZÓ, TEREPTŐL TÁVOLI KÉRDŐÍVEZŐI GYAKORLAT KRITIKÁI (III.)

A standard kérdőívek érvényessége

A kérdőíves adatgyűjtés célja általában egy alapos sejtés megerősítése vagy elvetése. Erre a célra a technika kiválóan alkalmas: ha a kutató tisztában van a kutatási kérdéssel, és azzal is, hogy a kérdésre milyen adatok alapján és kiktől remélhet választ, akkor kérdőívvel lehet a leghatékonyabban megfelelő megbízhatóságú eredményt begyűjteni. A kérdőíves módszer azonban számos problémával terhes; ezek közül három hibaforrásra utalunk röviden:

- amikor a kérdőívet nem megfelelő célra használják,
- amikor nem megfelelő nyelvezettel írják, és
- amikor feltételezik, hogy ugyanaz a kérdés különböző kulturális környezetben és különböző társadalmi csoportokban ugyanolyan értelmezést kap.

A kérdőív célja, hogy világosan körülhatárolt, tényszerű adatokból gyűjtsön be minél többet, minél hatékonyabban. A jó kérdőív egyszerű, világos, könnyen érthető kérdéseket tartalmaz, amelyre egyértelmű, lehetőleg számszerűen is megragadható választ várhatunk. A kérdőív összeállításánál a kérdésekkel takarékosan kell bánni, egyrészt a költségek csökkentése végett, másrészt pedig hogy a válaszadó ne fáradjon el. A „jó” kérdőív épp annyi kérdést tartalmaz, amennyinek a feldolgozására megvan a kapacitás.

Sokszor gondot okoz, hogy a kérdőíves technikát rutinszerűen alkalmazzák bármilyen felmerülő kérdés megválaszolására. Sajnos, gyakori, hogy a helyzetfeltárást is kérdőívvel végzik, olyan felkiáltással, hogy „nem tudunk semmit, kérdezzünk néhány alapadatot”. A kérdőív „kemény” kutatási eszköz, nem alkalmas arra, hogy érzékenyen kitapogassa a válaszok mögött rejlő motivációkat, vagy részletesen körüljárjon egy kérdést. Az olyan exploratív jellegű kérdések, mint például: „Ön szerint mi a település legsúlyosabb problémája?”, jellegzetesen interjú vagy fókuszcsoportos vizsgálatra valók. A kvalitatív és kvantitatív technikák között egyfajta egymásra épülő munkamegosztást kell kialakítani. A munkamegosztás során a kérdőívvel csak a jól specifikált, magyarázat nélkül kérdezhető, lehetőleg arányskálán mérhető vagy eldöntendő kérdéseket kell felmérni. A „mindent tudó”, robotsztus kérdőívek fásarsztják a válaszadót és a kérdezőbiztost, és emiatt rossz eredményeket hoznak.

A kérdőívek nyelvezete gyakran nehézkes. A nehézkességet a tereptől távol dolgozó kutató szemlélete okozza: a kérdések megfogalmazásakor sokan nem a kérdések *érthetőségére* törekednek, hanem hogy ne legyenek *félreérthetőek*. A félreérthetlenség igénye miatt a jogi nyelvhez hasonló, hivataloskodó stílusban írt kérdőívek egy sajátos kutatói metanyelven szólnak a hétköznapi élet nyelve helyett. Kevés kutató gondol arra, hogy a nehézkes megfogalmazás miatt szintén félreérthetik a kérdést, és közben romlik a bizalmi viszony, illetve csökkenhet a felmérés érvényessége.

A kérdés megfogalmazása összefügg a válasz érvényességével és megbízhatóságával. Ha a kérdés terephez alkalmazkodó, azaz a helyben beszélt nyelven kerül megfogalmazásra, érvényes válaszokat kapunk. Ha bonyolult, tudományos nyelvezetű kérdéseink vannak, akkor korlátozottabb érvényességű válaszokat kapunk. A félreértésből eredő hibák mértékét nem tudjuk becsülni, ezért a felmérés megbízhatósága is gyengül.

A harmadik és jelen írás szempontjából legfontosabb észrevétel a kérdőíves eredmények összehasonlíthatóságát kérdőjelezi meg. Kérdőív-szerkesztéssel foglalkozó módszertani írások jobbára alapkövetelményként fogalmazzák meg, hogy a kérdőív kérdéseit standard módon, azaz mindig pontosan ugyanabban a formában kell feltenni.

A valóságban a standard módon feltett kérdések másként hatnak különböző társadalmi környezetben. Vegyünk egy egyszerű példát. Ha a lakosság dohányzási szokásait akarjuk megismerni, akkor a kérdőívben feltehetjük a kérdést így:

„– *Dohányzik?*”

A kérdés feltételezi, hogy a kérdező és a kérdezett távolságtartó viszonyban van.

Egy egymást ismerő, vagy fiatalokból álló csoport azonban a kérdést nem így fogalmazná meg, hanem a következőképpen:

„– *Szoktál cigizni?*”

Nem mindegy, hogy *cigizel* helyett *dohányzikot* kérdezzük-e. Feltételezhető, hogy a két kérdésre egymástól eltérő válaszok születnek. Cigizni fiatalabb korban például lehet sikk, fel lehet vele vágni, az ember könnyebben bólint rá a kérdésre. A dohányzásról viszont köztudott, hogy káros az egészségre, rákot okoz, nem is beszélve a kismamákról és a környezetünkben élők egészségéről. Összességében a „*Dohányzik?*” kérdésre a fiatalok körében valószínűleg kevesebb lesz az igenlő válasz, mint a „*Cigizel?*” kérdésre.

Néhány összehasonlító jellegű nemzetközi kutatás épp merevsége miatt hozhat rossz eredményt. A korábbi egyszerű példánál maradva: ha a „*Dohányzik?*” kérdést nem Magyarországon, hanem hagyományos környezetben élő muzulmán nőknek tesszük fel, a dohányzók körében magasabb lesz a nemmel válaszolók száma, mert a dohányzást nem illő dolognak tartják. Hasonló módon, mint például a női alkoholizmus esetében, itt is inkább indikátor-kérdések segítségével, közvetett módon lehetne megközelíteni a dohányzók arányát. Ugyanaz a kérdés tehát lehet érvényes (a valóságnak megfelelő válaszokat hozó) az egyik területen, és a valóságot erősen torzító egy másikon. Minél bonyolultabb, számokkal nehezen megragadható vagy értékorientált kérdéseket teszünk fel, a félrehallás valószínűsége annál nagyobb. Sok esetben célszerű lenne a kérdés szó szerinti átvétele helyett a tartalom szerinti átvételre törekedni, ami a rugalmas, terephez igazodó kérdőív felé való közeledést jelenti.

A standard kérdőív kivitelezhetősége

Ha a kérdés megfogalmazása távol áll a helyben beszélt nyelvtől, önámítás azt remélni, hogy sikerül majd azokat standard módon feltetetni. A nehézkes kérdéseket még a legjobban képzett kérdezőbiztos is módosítja valamelyest a saját, illetve a közeg nyelvére, vagy legalább egy kis segítséget, magyarázatot nyújt a megkérdezett tanácsatlansága láttán. Iménti példánkat folytatva, ha a kérdező-biztos fiatal, és egy vele egykorúval készít interjút, akkor valószínűleg tegezödni fog, és tegezve fogja feltenni a kérdést: „*Dohányzik?*”, vagy ha bizalmasabb a viszony, akkor így: „*Cigizel?*”

Gostowski (1975) így ír erről: „*A nehézséget nem oldja meg a kérdezők eligazítása, amely előírja, hogy a kérdés félreértése esetén változatlan formában meg kell azt ismételni. Ez az eljárás (...) kedvezőtlenül befolyásolhatja a válaszadó viszonyát az interjúhoz, hiszen normális személyközi kapcsolatokban ha a megkérdezett nem érti a kérdést, elvárja, hogy érthetőbb formában ismételjék meg. A gépies ismétlés ingerli a kérdezőt, azt a benyomást kelti, hogy a kérdező „nehéz felfogásúnak” tartja. Vaktában adott válaszokhoz vezet, hogy elejét vegye a „vallatásnak”. ...*

A gyakorlatban ezt a problémát szükségképpen maguk a kérdezők oldják meg azáltal, hogy átalakítják a kérdés elsődleges változatát a válaszolóknál megfigyelt reakcióhoz alkalmazkodva. Ha az ilyen nyelvi műveletek ad hoc történnek, és nagyszámú, különböző kérdező teszi saját érzései alapján, a mérési eszköznek a kutató által ellenőrizhetetlen negatív destandardizálása következik be.”

A kérdezőbiztos fegyelmetlensége, amellyel ellenszegül a kutató szándékának, valójában egészen természetes *terepközeli* megnyilvánulás. A kérdőív szerkesztője, távol a tereptől, a számítógéppel felszerelt irodájában megteheti, hogy saját nyelvén írjon, és a vélt tudományos elvárásoknak megfelelő kérdéseket szerkesszen. A kérdezőbiztos azonban kénytelen alkalmazkodni a terephez, például nem választhatja

a magázódást, ha felajánlják neki a tegeződést. Tegyük hozzá, hogy a kérdezőbiztosok fegyelmezetlensége és rugalmassága sokszor kijavítja a sután megfogalmazott kutatói kérdéseket, elősegítve az adatgyűjtést.

Meglátásunk szerint tehát a standard kérdésekkel dolgozó kérdőív a tereptávoli habitusú kutatók illúziója, a valóságban a kérdéseket a kérdezőbiztosok nem standard módon teszik fel. A kérdezőbiztosok hozzáállásán az általunk „rugalmasnak” nevezett kérdőívezési eljárás alapvetően nem kíván változtatni, sőt, azt helyesnek tartja, azt viszont azt elvárja, hogy a standardtól való eltérés ellenőrizhető legyen, hogy ha szükséges, akkor ez az információ bevonható legyen az elemzésbe.

Egy etikai kérdés: a kérdezőbiztosok szerepe

A szociológusok jobbjára nem tartják magukat babonásnak, mégis, egyfajta szakmai tradíció miatt, többnyire hisznek bizonyos varázsigékben. Ilyen varázsigé például a következő: „*A válaszadás névtelen és önkéntes, az adatokat csak aggregált formában hozzuk nyilvánosságra.*” Sok szociológus hisz abban, hogy ezen mondat gépies elhárítása egy kérdőíves situációban megkönnyíti a bizalmi kapcsolat kialakítását a terepen.

A valóságban a kérdőívezéshez szükséges bizalmi kapcsolat kialakítása alapvetően a kérdezőbiztos személyén múlik. Nem akarjuk lekicsinyelni a kérdőíves cég imázsának vagy a kérdőív témájának szerepét, de leszögezzük, hogy a kérdéshez elengedhetetlenül szükséges bizalmi viszonyt alapvetően a kérdezőbiztos személye, kontaktusteremtő képessége biztosítja a kutatás számára. A kérdezőbiztosok anyagi és főleg erkölcsi megbecsülése azonban nem tükrözi ezt a munkakörön kívüli, személyes hozzáadott értéket. A kutatók hierarchiájában a kérdéseket szervező kutatók vannak felül, a kutatásszervezők középpütk, és a biztosok alul, annak ellenére, hogy a kérdezőbiztos az egyedüli, aki a saját személyiségét is beleadja a közös vállalkozásba. A kutató sokszor a terepet sem ismeri, sőt, olykor még a kérdezőbiztosokat sem ismeri személyesen. A kutatók és kérdezőbiztosok közti alá-fölrendeltségi viszony nem csak morális szempontból megkérdőjelezhető, de az adatok érvényességének és megbízhatóságának rovására is megy, mert a kutatónak nincs módja képet alkotni a kérdőív nyelvezetének áthallásairól, vagy a kérdezőbiztosok improvizált kérdés- átfogalmazásairól.

A dilemma úgy oldható fel, ha a kutató személyesen is részt vesz a kutatás lekérdezési szakaszában, szolidaritást vállal a kérdezőbiztosokkal, ahogy ez a rugalmas kérdőív gyakorlatában elengedhetetlen.

RUGALMAS KÉRDŐÍV (IV.)

Terephez alkalmazkodó és rugalmas jelleg a kérdőívezés során

Írásunk üzenete szerint a kérdőíves technika egyik fontos problémája, ha nem a helyi nyelvezettel fogalmazzák meg. A standard módon, *mindenkinek mindenhol ugyanúgy* feltett kérdések alkalmazása különböző kulturális környezetekben eltérő mértékű félrehallásokat tételez fel. Mivel a kutató nincs a terepen, a kérdőív nem alkalmazkodhat a kutatott közegehez, *rugalmatlannak* mutatkozik. A rugalmatlan és tereptávoli kérdőív alternatívája a terephez alkalmazkodó, rugalmas kérdőív.

A terephez alkalmazkodás célja az, hogy az információt jó érvényességgel tudjuk begyűjteni. Míg a hagyományos kérdőívek a megkérdezett válaszadók sokaságától várják el, hogy értsék meg a tudományos nyelvet, vagy (nemzetközi összehasonlítás során) a más országban kitalált gondolatmenetet, addig a terephez alkalmazkodó kérdőív esetében a kutatónak kell megtanulnia a terep nyelvén beszélni. A kérdések tervezésekor arra kell törekedni, hogy helyi értelmezésben pontosan tükrözzék a kutató szándékát, azaz a válasz pontosan az az adat legyen, amit a kutató keres.

Nemcsak egy nemzetközi kutatás során, de a helyi társadalom vizsgálatakor is tisztában kell lenni azzal, hogy a kérdőív kérdései az egyes társadalmi csoportokban különböző kontextusokba kerülnek, a megkérdezettek a standard kérdést eltérően értelmezik. A kérdéseket valamennyi helyi kulturális közösség nyelvén meg kell fogalmaznunk. Példánkban legyen a kérdések között „*Cigizel?*” és „*Dohányzik?*” egyaránt. Ezzel megengedjük a kérdezőbiztosnak azt, amit egyébként is tenne, azaz, hogy a kérdést a helyben adekvát módon tegye fel. A kérdések cserélhetősége jelenti a kérdőív *rugalmasságát*. A kérdezőbiztos ráadásul szükség esetén menet közben további kérdés-variációval, vagy kiegészítő információval teheti adekválttá a kérdőívet. Ezeket a rugalmas megoldásokat azonban „rugalmatlanul” rögzíteni kell, hogy amennyiben a kutató végül szükségesnek látja, bevonhassa az elemzésbe. Erre egyébként az esetek többségében nincs szükség, hiszen a rugalmas kérdőív kérdés-variációi nem mást kérdeznek, hanem épp ellenkezőleg, nagyobb érvényességgel kérdezik ugyanazt, amikor az egyes kulturális közegekben újrafogalmazzák a kérdéseket.

A kérdőív rugalmassága nem jelenti a technika „felpuhítását”, azaz közeledést a kvalitatív technikákhoz. A különböző módon feltett kérdések a gyűjtött adatok *körét* és *megbízhatóságát* nem módosítják, csak a kérdések és a válaszok *érvényességét* növelik. Mi is azt hangsúlyozzuk, hogy a minél inkább szám-jellegű, lehetőleg arányskálán értékelhető adatok gyűjtése a cél, ezek ugyanis könnyebben dolgozhatók fel számítógépen. Akkor igazítható könnyebben a terephez a kérdőív, ha eleve egyszerű kérdéseket, például eldöntendő vagy tényszerű adat jellegű kérdést tartalmaz, vagy ha kevés alternatíva közül kell egyet választani, de legpuhább esetben is ordinális skálán értékelhető eredményekre jut.

Ha a megkérdezettekhez a maguk megszokott, hétköznapi, otthonos nyelvén, a helyi „dialektusban” szólunk, az nem lassítja, hanem épp ellenkezőleg, gyorsítja a lekérdezést. A kérdőívezés közben tartott elkerülhetetlen konzultációs szünetek ellenére a technika egységnyi ráfordítással körülbelül ugyanannyi válaszadó megkeresését teszi lehetővé, mint a hagyományos kérdőívek. A rugalmas kérdőív eredményeinek tehát nagy a megbízhatósága, ráadásul csökkenthetők a kulturális különbségekből fakadó hibák, javul az érvényesség.

A társadalmi csoportok megismerése és a kérdőív nyelvezetének kialakítása kutatói feladat, ezért a rugalmas kérdőív szerkesztése során elengedhetetlen, hogy a kutató maga is kérdőívezzon. *A terephez alkalmazkodó kérdőív kérdés közben alakul ki.*

A kérdezőbiztos a kutatás során megnövekedett szereppel kell felruházni: ki kell mondani, hogy ő biztosítja a kutatás „terepközeli” jellegét, az ő bizalomteremtő és helyzetfelismerő képessége a garancia arra, hogy a megfelelő helyen a megfelelő kérdés hangzik el. A viszonynak a kutató s a kérdezőbiztos között egy eddiginél szorosabb, partneri viszonyra kell alakulni, ahol nem nélkülözhető a kutató intenzív szerepvállalása a lekérdezésben.

Összehasonlíthatóság és koherencia

A rugalmas kérdőívezéssel szemben megfogalmazott egyik kritika az, hogy a terepközeli jelleg az összehasonlíthatóság rovására megy. A rugalmas kérdőív idegenkedik más kutatásokból egész kérdésblokkokat szó szerint átvenni, (arra törekedne, hogy a kérdéseket ne *szó szerint*, hanem *tartalom szerint* vegye át), a nemzetközi kutatások gyakorlata azonban ezt nemigen teszi lehetővé. Valójában ez a probléma feloldható: a rugalmas kérdőívbe rugalmatlan kérdések is illeszthetők, ilyenkor alkalmasint más kutatásokból blokkokat veszünk át szó szerint. Az összehasonlítható eredményeket produkáló blokk mellé olykor érdemes rugalmas kontrollkérdéseket is illeszteni, amelyek alkalmazkodnak a terephez, és így a kétfajta eredmény összehasonlítható lesz.

A rugalmas kérdőívvel szemben megfogalmazott másik ellenérv az adatbázis *koherenciáját* látja veszélyben, azaz hogy a különböző módon lekérdezett adatok valóban ugyanazt jelentik-e. A megfelelő kérdés-variáns kitalálása vagy kiválasztása a kérdezőbiztos helyzetfelismerő képességén múlik. Anélkül, hogy lebecsülnénk ezt a veszélyforrást, úgy látjuk, hogy nagyobb gondot jelent, ha a biztos mereven ragaszkodik a leírt megfogalmazáshoz, vagy ha leírt szövegtől való eltérés nem derül ki. A kérdés variációk jelentésének azonossága a kutató felelőssége, aki ezt leginkább kvalitatív módszerekkel tudja ellenőrizni.

HÁROM PÉLDA RUGALMAS KÉRDŐÍVEZÉSRE (V.)

A rugalmas kérdőív inkább tekinthető egyfajta létező kutatói gyakorlatnak, mintsem elméletileg megalapozott módszertani innovációnak. Úgy gondoljuk, a rugalmas kérdőívezés leírásával egy régtől létező, de kevésbé elismert (és eddig elismertségre talán nem is törekvő) rutint ismertünk fel és, és szerepünk elsősorban az, hogy „nevet adjunk a gyermeknek”.

A következőkben három, egymástól különböző példát mutatunk be a rugalmas kérdőívezés használatára: az első saját példánk, amely egy falukutatás „terepközeli” közegeben készült, a második egy nagymintás statisztikai adatfelvétel, a CPS 15 évvel ezelőtti felülbírálatának tapasztalatait vázolja fel, a harmadik pedig egy CAPI interjú, a Mental Map Editor nevű szoftver rugalmas kérdőívező lehetőségeit mutatja be. A három, egymástól lényegesen különböző példa bemutatásával azt kívánjuk sugallni, hogy a rugalmas kérdőívezés a minta nagyságától és az adatfelvétel módjától függetlenül, sok kutatásnál hasznosítható praxis lehet.

Rugalmas kérdőívezés terepmunka közben: ördögösfüzesi tapasztalatok

2005-ben az ERASMUS IPUC program támogatásával egy nemzetközi falukutató tábort tartottunk az erdélyi Ördögösfüzesen. A táborban 8 oktató és kb. 80 diák vett részt, akik négy ország hat egyetemén különböző társadalomtudományos diszciplínákat tanultak (szociológia, antropológia, pszichológia). A kutatás honlapja: www.uni-corcinus.hu/antropologia/ordongos.

A terepgyakorlat során a diákok kutatócsoportokat alkottak, ezek a csoportok saját kutatási kérdéseket fogalmaztak meg, a témában résztvevő megfigyelést végeztek és interjúkat készítettek, illetve a két hetes tábor utolsó napjaiban egy közös kérdőívet kérdeztek le. Tereptapasztalataik tükrében már a kérdőív első megfogalmazásakor törekedhettek a helyi közösségek számára érvényes kérdések megfogalmazására és a szociológusi szakzsargon csökkentésére, például önözés helyett magyarul a férfiakat magázva, a nőket tetszikezve kérdezték. (A kérdőívnek román nyelvű változata is volt.)

Még a viszonylag alapos terepismeret sem volt elegendő a kérdések azonos értelmű megfogalmazása a különböző (román/roma/magyar) kulturális miliókben; az adekvát kérdésváltozatok később, kérdezés közben alakultak ki, a kérdezőbiztosok keze alatt. Ennek biztosítására a kérdőívezés során többször tartottunk konzultációt.

Fontos technikai részlet volt, hogy az adatokat nem a kérdőíven, hanem egy külön kódlapon rögzítették a hallgatók. A standard kérdőív-technikánál a kérdések és a válaszok szorosan összetartoznak. A rugalmaskérdőív-konceptió szerint a gyűjtendő adatok köre a biztos pont, de változó, hogy ezt miként kérdezzük meg; ezért választottuk el egymástól a kérdéseket tartalmazó kérdőívet és az adatgyűjtésre szolgáló kódlapot. Minden résztvevő csak egyetlen kérdőív példányt kapott, a kódlapból viszont annyit, ahány személyt meg kellett kérdeznie. A kérdőívre a kérdezőbiztos ráírta a nevét/azonosítóját, majd később saját megjegyzéseit/kiegészítéseit is erre a példányra vezette rá; épp ezért a kérdőívet a szokásosnál szellősebbre terveztük. A kódlapra csak az eredményeket írták a résztvevők. A külön kérdőív és kódlap használata ismert, bár nem túl elterjedt és gyakran kritikával illetett gyakorlat a kérdőíves kutatások során. Tény, hogy a kódlap használata szokatlan volt a diákoknak, ami kezdetben lassította a lekérdezést, igaz, hamar hozzáedződtek, az első nap délutánján már nem volt ebből gond.

A kérdőívünk többnyire zárt kérdésekből állt, ezért a kódlap java része egyszerű négyzetrács volt, ahol a táblázat celláiba csak számokat írtunk. Az esetleges 'egyéb és-pedig' megjegyzések részére külön sorokat, illetve szélesebb margót hagytunk. A nyílt kérdéseket kezdetben egy pót-kódlapra (a kódlap hátoldalára) írtuk. A lekérdezés közepén már ismerősnek hangoztak az elhangzó válaszok – akkor már ezekből is zárt kérdéseket lehetett készíteni, azaz a válaszlehetőségek kódot kaptak, amit a diákok nem olvastak fel, de a kódlapon már csak a kódot rögzítették, persze fenntartva a helyet az új válaszlehetőségek részére ('egyéb, és-pedig').

A kérdezőbiztosok, ha kellett, az érvényes válasz érdekében eltérhettek a kérdés eredeti szövegétől. Ezeket a kiegészítő magyarázatokat vagy kérdés-variációkat a kérdezőbiztosok a saját kérdőív-példányukon rögzítették és sorszámmal (azaz kóddal) látták el. A kódlapon minden kérdéshez két rubrika tartozott, az egyik a válasz, a másik a kérdésvariáció (ha volt) kódját tartalmazta. A konzultációkon összeolvastuk a terepen elhangzott kérdés-variációkat, magyarázatokat. A konzultációk során nyílik lehetőségünk nekünk, kutatásvezetőknek, hogy mérlegeljük a kérdezőbiztosok által adekvátnak és terepközelinek ítélt variációk elfogadhatóságát. Ha egy-két kérdés-variációt a kérdezőbiztosok a szerintünk helytelenül tettek fel, azt a konzultáción tisztáztuk, a továbbiakban nem használták, az addigi válaszok közül pedig csak egy-két adat hiányzott emiatt, ami a kérdőívezés eredményét alapvetően nem befolyásolta. A kutatás közepe felé (akárcsak a nyílt kérdések esetében) ezek a kérdés-variációk is vissza-visszaköszöntek, úgyhogy ezeket összehangoltuk, egységesítettük. Erre azért volt szükség, mert az adatbevitelkor túl nagy nehézséget jelentett volna, hogy a kér-

dés-variációk és kiegészítő információk kérdezőbiztosonként más-más kódokat kapnak. A konzultációk során összegyűjtött kérdés-variációkat ezért egységes kódokkal láttuk el, majd az így kiegészített kérdőívet újra kinyomtattuk és azt használtuk. (Az addig készített kérdőívek adatbevitelénél persze különös figyelemre volt szükség, ami lassította az adatbevitelt.) A kérdőívezés ezután is rugalmas jellegű maradt, de új kérdés-variációk a megkérdezések egynegyede-harmada után már nemigen bukkantak fel. A variációk növelése alapvetően nem volt cél: sokszor az eredetileg megfogalmazott kérdés is elég volt, de két-három variációnál többre általában nem volt szükség a terepközeli jelleg biztosításához. Ennek ellenére, mivel a legutolsó napon is született még új kérdés-variáció, elmondhatjuk, hogy a kérdőív legvégső formájában csak a kérdésés *után* készült el.

Rugalmas eljárásunkkal az biztosítottuk, hogy a tudjuk, mi is hangzott el ténylegesen a terepen. Az eredmények kontrollálhatók voltak, azaz elvben kiszűrhető volt, ha valamely kérdésvariáció eltérő eredményeket hozott a többihez képest; ez az információ, amennyiben szükségesnek tűnt, bevonható volt az elemzésbe, mint ahogy ez például a mentálhigiénés problémákat vizsgáló kutatócsoportnál történt.

A CPS kérdőívek felülvizsgálata 1986–1993 között

„A Szövetségi kormány által közzétett adatok közül talán a havi munkanélküliségi ráta mutatója a legnagyobb politikai jelentőséggel bíró szám” – érzékeltetik cikkük bevezető mondatában a CPS (Current Population Survey) jelentőségét a nagymintás felmérés monitoringjával megbízott kutatók, Anna E. Polivka és Jennifer M. Rothgeb (1993). Az USA-beli munkaerő-piaci adatokat szolgáló felmérést 1940 óta készítik el havi rendszerességgel. A felmérés kérdőívét fennállása alatt háromszor módosították. Az idézett kutatási beszámoló azt a vizsgálatot mutatja be, amelynek eredményeképp az 1967 óta változatlan formában lekérdezett standard kérdőívet alakították át. Az adatfelvétel felülvizsgálatát 1986-ban kezdeményezte az USA-beli Munkaügyi Statisztikai Iroda (BLS, Bureau of Labour Statistics) és a Statisztikai Hivatal (BC, Bureau of the Census), majd ez a felülvizsgálat 1994-ben a vizsgálati eredmények implementációjával zárult.

A kutatók szerint a felülvizsgálatot a munkaerőpiac változása, ezen belül is különösen négy tényező kényszerítette ki:

- a kérdőívben alkalmazott kifejezések újradefiniálásának igénye
- további kifejezések bevezetése
- a kérdőív szóhasználatának felülvizsgálata
- a számítógépes rögzítésre való áttérés

Jelen tanulmányunk szempontjából a szóhasználat kérdése bír jelentőséggel. A kutatók feljegyzik például, hogy amikor a kérdezőbiztos a válaszadó múlt heti munkaidéjére kérdez rá, akkor a válaszadók vagy a múlt héten ténylegesen ledolgozott munkaóráikat adják meg válaszul, vagy egy heti átlagos munkaóraszámot, vagy erre vonatkozó elnagyolt becslést. Az ebből eredő hibát javítja, és így a kérdőív jobbításának egyik javasolt módszere lett bizonyos memória-segítők eseti alkalmazása, pl. a kérdezőbiztos (belátása szerint) rákérdezhet a múlt heti túlórákra, betegszabadságra, másodállásra stb.

Ennél is közelebb áll a mi rugalmaskérdőív-konceptiónkhoz a múlt heti tevékenységre vonatkozó kérdésvariációk kidolgozása a CPS keretén belül. és A felülvizsgálat előtt az egyik kérdés így hangzott: mivel töltötte a legtöbb időt múlt héten? A kérdésvariációkat a dolgozó szülők, kitolódó oktatás illetve fizetett házimunka megjelenése tette szükségessé. Így például, ha a válaszadó a kérdezőbiztos szerint fiatal, akkor a kérdést így kell átfogalmaznia:

„Mit csinált főleg múlt héten – tanult, vagy valami egyebet?”

Ha pedig a válaszadó háztartásbelinek nézett ki, akkor így:

„Mit csinált főleg múlt héten – ház körüli munkákat, vagy valami egyebet?”

Másoknál pedig így:

„Mit csinált főleg múlt héten – dolgozott, vagy valami egyebet?”

A megfelelő kérdés-variáció kiválasztása (és ennek jelölése) tehát a kérdezőbiztos feladata, mint ahogy az is, hogy ennek fényében feltegyen bizonyos kérdéseket a kérdőívből, vagy sem.

A CPS felülvizsgálat a korábbinál szabadabb kezet adott a kérdezőbiztosoknak a munkakörök vagy más kategóriák meghatározásában is. Ezt az indokolta, hogy a vizsgálat idejére például munkahelyi hiányzás oka a megkérdezettek 15,5%-a esetében lett „Egyéb”, mert az 1967-ben még érvényes kategóriák húsz év múlva érvényüket veszítették. A kérdezőbiztosok ugyanakkor le tudták jegyezni a megfelelő kategóriákat.

Kiemeljük, hogy a CPS felülvizsgálata során (cikkünk eddigi érvelésével ellentétben) nem a kutatás kultúrákői jellege miatt tartották szükségesnek a kérdőív „rugalmasítását”, hanem pusztán azért, hogy a kérdések egyaránt érvényesek legyenek az eltérő társadalmi státusú válaszadókra.

Egy rugalmas CAPI: a Mental Map Editor c. szoftver

Az adatfelvétel számítógépes támogatottsága szerencsés esetben elősegítheti a terepközeli kutatásokat. A kutató egyre kevésbé van irodájához kötve, egyre több munkafolyamatot végezhet el a terepen. Míg korábban a kérdőív összeállítása jellemzően irodai munka volt, ma már egyre könnyebben végezhető terepen. Ugyanúgy az adatbevitel és az adatfeldolgozás is elvégezhető helyben, a válaszadó képet alkothat arról, hogy a válaszai hogyan épülnek majd be kutató tanulmányába.

A mentális térképek (azaz a fejekben a környezetünkre vonatkozó tudás) gyűjtésére alkalmas Mental Map Editor az egyetlen általunk ismert szoftver, amely „gyárilag” is alkalmas a rugalmas kérdőívek szerkesztésére és lekérdezésére. A magyar fejlesztésű szoftver a www.mentalmap.org oldalról tölthető le.

A szoftver négy részből áll: kérdőívszerkesztő, CAPI lekérdező, adatbáziskezelő, tanulmányíró programrészekből.

Az egyes kérdések kidolgozásakor, (azaz már az első részben) is lehetőség van kérdés-variációk megfogalmazására, például a kérdések tegeződő és magázódó megfogalmazására, illetve a kiegészítő információkat a második szakaszban, azaz lekérdezés közben is lehet gyűjteni.

Mint minden CAPI kérdőívnél, lekérdezés közben a kérdések felugró ablakokban, maguktól jelennek meg, de ennél a szoftvernél kérdésenként nem csupán a válasz rö-

zithető, hanem minden egyéb információ is, ami a kérdezés során elhangzott, például a kérdezőbiztos magyarázatai, vagy a válaszadó kommentárja. Ezek a kiegészítések egyrészt automatikus kódot kapnak, másrészt minden egyes ilyen bejegyzést tárol a gép, és a kérdőív egy újabb lekérdezésekor egy gördülőablakban felajánlja. Hasonló szituációban a korábbi segítő információ megismétlésével csökkenthető a variációk száma, és a standard felé közelíthető a rugalmas kérdőív.

A kisegítő információkat automatikusan tárolja a szoftver a rendszerben, így azok az elemzésbe bevonhatók, amennyiben szükséges.

IRODALOM

Barton, A.H.–Lazarsfeld, P.F. (2003[1955]): Some Functions of Qualitative Analysis in Social Research. In Boudon, R.–Cherkaoui, M.–Demeulenaere, P. eds.: *The European Tradition in Qualitative Research*. Benchmarks in Social Research Methods series. Sage.

Beatty, P. (1993): Understanding the Standardized/Non-Standardized Interviewing Controversy. Proceedings of the Survey Research Methods Section, *American Statistical Association Conference*, 1048–1053, http://www.amstat.org/Sections/Srms/Proceedings/papers/1993_179.pdf

Boudon, R.–Lazarsfeld, P.F. eds. (1966): *L'Analyse empirique de la Causalité. Méthodes de la Sociologie I-II*. Paris: Mouton & Co.

Bourdieu, P. (1997): A közvélemény nem létezik. *Szociológiai Figyelő*, 3, <http://www.c3.hu/~szf/Szofi97/Sz97-03/Sz97-03-Area-8.htm>.

Bryman, A. (1993): *Quantity and Quality in Social Research*. London–New York: Routledge.

Bryman, A. (2004): *Social Research Methods*. 2., átdolgozott kiadás. Oxford: University Press.

Bryman, A. (2005): Kvalitatív és kvantitatív módszerek összekapcsolása. In Letenyei L. szerk.: *Településkutatás szöveggyűjtemény*. Budapest: Ráció Kiadó, 371–393

Bryman, A. ed. (2006): *Mixed Methods, Vol. I–VI*. Benchmarks in Social Research Methods. London, etc: SAGE.

Conrad, F.–Fricker, S.–Schober, M. (2004): Misunderstanding Standardized Language. http://sitemaker.umich.edu/fred.conrad/files/apc_final.pdf.

Conrad, F.–Schober, M. (1999): Conversational Interviewing and Data Quality. Federal Committee on Statistical Methodology conference paper. <http://www.fcs.gov/99papers/conrad2.pdf>.

Converse, J.M. (1987) *Survey Research in the United States: Roots and Emergence 1890–1960*. Berkeley: University of California Press.

Eranus E.–Láng S.–Máth A.–Rácz A. (2005): A kérdőíves adatfelvétel újabb módszerei. In Letenyei L. szerk.: *Településkutatás szöveggyűjtemény*. Budapest: Ráció Kiadó, 545–592.

Geertz, C. (1994): „A bennszülöttek szemszögéből.” Az antropológiai megértés természetéről. In Gleertz, C.: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Budapest: Századvég Kiadó, 200–216.

Gostowski, Z. (1975): A survey típusú vizsgálatok humanizálásának szükségességéről. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Módszertan sorozat VI(16), eredetileg *Studia Sociologica*, 1974/1.

Groves, R.M. (1987): Research on Survey Data Quality. *The Public Opinion Quarterly*, 51: 156–172.

Krosnick, J.A. (1999): Survey Research. *Annual Review of Psychology*, 50: 537–567.

Lazarsfeld, P.F. (1944): The Controversy Over Detailed Interviews. An Offer for Negotiation. *Public Opin Quarterly*, 8(Spring): 38–60.

Lazarsfeld P.F.–Rosenberg, M. eds. (1955): *The Language of Social Research*. New York: The Free Press.

Léderer P. (2002): A társadalomtudományi mérés természetéről. In Léderer P.: *A szociológus, a módszerei, meg a szövege*. Budapest: Új Mandátum, 38–47.

Letenyey L. (2005): *Településkutatás*. Budapest: Ráció Kiadó.

Marpsat, M. (1999): *The Reciprocal Contributions of Quantitative and Qualitative Methods: The Example of Surveys on the Homeless, INED*. <http://www.ined.fr/publications/collections/dossiersetrecherches/79%20anglais.pdf>.

McCloskey, D.N. (1998): *The Rhetoric of Economics*. The Rhetoric of Human Sciences Series. Wisconsin: University Press.

Platt, J. (2001): The History of the Interview. In Gubrium, J.–Holstein, J. eds.: *Handbook of Interview Research*. Sage Publications, 33–54.

Polivka, A.E.–Rothgeb, J.M. (1993): Overhauling the Current Population Survey. Redesigning the CPS Questionnaire. *Monthly Labor Review*, September.

San Román, T. (2005): A megérzéstől a megerősítésig: a terepmunka az antropológiában. In Letenyey L.: *Településkutatás szövegyűjtemény*. Budapest: Ráció Kiadó: 359–370.

Spradley, J.P. (1980): *Participant Observation*. Wadsworth: Thompson Learning.

MŰHELY

TÁRSADALMI KAPCSOLATHÁLÓK ERDÉLYBEN A NEMZETI HOVATARTOZÁS KONTEXTUSÁBAN

VERES Valér

Babes-Bolyai Tudományegyetem, Szociológia Tanszék
RO-400084 Kolozsvár, Kogalniceanu (Farkas) u. 1; e-mail: veresv@kmei.ro

Összefoglaló: A tanulmány célja megvizsgálni, hogy egy nemzetiségileg vegyes térségben, Erdélyben, a társadalmi kapcsolatok létesítésében és fenntartásában milyen szerepet játszik nemzeti identitás. Megvizsgáljuk, hogy az erdélyi magyarok és románok társadalmi kapcsolathálóját hogyan határozza meg a nemzeti identitás, illetve a társadalmi státushelyzet. Kiindulópontunk, megvizsgálni, hogy a nemzeti hovatartozás olyan jelentős hatást fejt-e ki, hogy az egyéni kapcsolathálók etnocentrikus elvek szerint, monoetnikusan szerveződnek. Az erdélyi magyarok és románok társadalmi kapcsolathálóinak kiterjedtsége és sajátosságai is szignifikáns különbségeket mutatnak-e? Továbbá, a kapcsolatháló kiterjedtsége a társadalmi-gazdasági státushelyzet szerint eltérően alakul-e?

A tanulmány empirikus alapját egy 2000-ben végzett, a kapcsolatháló és a nemzeti identitás összefüggésrendszerét vizsgáló surveyfelvétel képezi, amely az erdélyi románokra és magyarokra külön is reprezentatív, 1756 fős mintán alapult.¹A válaszadók anyanyelvük szerint magyar, illetve román nyelvű kérdőívre válaszoltak, amelyekben volt egy-egy eltérő blokk, ez alapvetően az erdélyi magyar, illetve román nemzeti identitás összetevőire vonatkozó attitűdöket mérte.

Az eredmények azt mutatják, hogy mind a románok, mind a magyarok körében az erős kötésű társadalmi kapcsolatháló monoetnikusan szerveződik. Kor szerint megfigyelhetők bizonyos eltérések nemzetiségenként a kapcsolatháló összetételét illetően.

Kulcsszavak: társadalmi kapcsolatháló, nemzeti identitás, Erdély

¹ A tanulmány empirikus alapja a *Társadalmi kapcsolatháló és nemzeti identitás minták Erdélyben* című kutatás, amelynek adatfelvételére 2000 áprilisában került sor, saját egyéni projekt keretében, amelyet a prágai *Research Support Scheme* finanszírozott. A kutatásban használt adatgyűjtési és elemzési eljárások: kérdőíves felmérés és dokumentumelemzés. A kérdőíves felmérés mintája 1756 esetet tartalmaz, melyben a magyar almintá 925, a román 831 esetet ölel fel. A minta a tág értelemben vett Erdélyre terjed ki. A mintavételi eljárás a többlépcsős mintavétel, ahol „lépcsők” a következők: megye, település típusa, település. A településeket illetően a városokban még volt egy szint, az utcákból is mintát vettünk. Ezután házászámok, lakásszámozatok szerint mechanikusan I választottuk ki az eseteket, külön magyar és román almintákba sorolva anyanyelv (vagy a legjobban beszélt nyelv) alapján.

A társadalmi kapcsolatháló az erdélyi magyar-román interetnikus térben való megragadásához abból a granovetteri elvből indulunk ki egyrészt, hogy a társadalmi-gazdasági cselekvések társadalmilag beágyazottak, másrészt pedig a társadalmi munkamegosztás elsődlegesen a kulturális tőkevolumen által kondicionált. Arra próbálunk rávilágítani, hogy a kapcsolatháló adta társadalmi-kulturális erőforrások, hogyan érvényesülnek egy etnikai-nemzeti és rétegződési szempontból egyaránt tagolt társadalmi környezetben.

A kapcsolathálózat-elméletek kiterjesztése más területekre több problémával jár. Granovetter kritikai áttekintésében rámutatott, hogy a kapcsolatháló kutatásában számos ellentmondásos megállapítás is született, a jól alátámasztott eredmények mellett. Továbbá, az áttekintést nehezíti, hogy nem alakult ki konszenzus az erős és gyenge kapcsolatok elhatárolásában, a kötések erejének operacionalizálásában; a sokdimenziós megközelítési módot ritkán sikerült a gyakorlatba átültetni (Granovetter 1982). E problémák tudatában, a kapcsolatháló működését teszteltük egy etnikailag vegyes térségben, alkalmazva a az etnikumközi kapcsolatok vizsgálatában. Olyan etnikailag vegyes térségről van szó, ahol az eltérő etnicitásra eltérő nemzeti ideológiák hatnak, és ezáltal eltérő nemzeti identitáskonstrukciók működnek. E konstrukciók sajátosságainak leírása nem e tanulmány feladata, ez külön kötetben olvasható (Veres 2006).

A nemzeti tudat empirikus vizsgálatakor azt rekonstruáljuk, hogy a nemzeti csoport tagjai a maguk életvilágának adott lehetőségei között, miként élnek a nemzeti ideológia által kialakított tudáskészlet egyes elemeivel. Csepeli azt is kihangsúlyozza, hogy „a nemzeti társadalom tagjainak zöme esetében a nemzeti ideológia tudáskészlete által egybefogott teljes problematikának nincs közvetlen és gyakorlati relevanciája a mindennapi életvezetés szempontjából” (Csepeli 1992: 111). Ez azért fontos, mert a nemzetiségileg vegyes térségekben élők – mint az erdélyiek – hajlamosak azt gondolni, hogy a „másik” nemzethez tartozó személlyel szemben a mindennapi viselkedési helyzeteket is az eltérő nemzeti hovatartozás artikulálja. Ez nem mindig így van, de vannak helyzetek, amikor a nemzeti problematika valóban „belép” a személy hétköznapi életvilágába.

A továbbiakban éppen azt fogjuk megvizsgálni, hogy egy nemzetiségileg vegyes térségben a társadalmi kapcsolatok létesítésében és fenntartásában mekkora szerepet kap a nemzeti identitás. A kutatási probléma központi kérdése tehát, hogy az erdélyi magyarok és románok társadalmi kapcsolathálóját hogyan határozza meg a nemzeti identitás, illetve a társadalmi státushelyzet. Arra keressük a választ, hogy mind a magyarok, mind a románok jelentős része etnikailag vegyes közegben él, és feltételezzük, hogy a nemzeti hovatartozás olyan jelentős hatást fejt ki, hogy az egyéni kapcsolatháló milyen mértékben szerveződik etnocentrikus elvek szerint, monoetnikusan. Az erdélyi magyarok és románok társadalmi kapcsolathálóinak kiterjedtsége és sajátosságai is szignifikáns különbségeket mutatnak-e? Továbbá, a kapcsolatháló kiterjedtsége a társadalmi-gazdasági státushelyzet szerint eltérően alakul-e?

A tanulmány empirikus alapját egy 2000-ben végzett, a kapcsolathálók és a nemzeti identitás összefüggésrendszerét vizsgáló surveyfelvétel képezi, amely az erdélyi románokra és magyarokra külön is reprezentatív, 1756 fős mintán alapult.²A válaszadók anyanyelvük szerint magyar, illetve román nyelvű kérdőívre válaszoltak, amelyekben volt egy-egy eltérő blokk, ez alapvetően az erdélyi magyar, illetve román nemzeti identitás összetevőire vonatkozó attitűdöket mérte.

A TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI KÖRNYEZET FŐ SAJÁTOSÁGAI ERDÉLYBEN-ROMÁNIÁBAN

A társadalmi kapcsolathálók beágyazottságára való tekintettel egy rövid kitekintést teszünk az erdélyi viszonyoknak keretet adó romániai társadalmi-gazdasági átalakulás folyamatára 1989 után.

A romániai gazdaságszerkezet átalakulása a 20. század utolsó évtizedében, valamint az ezredfordulón két fő sajátossággal jellemezhető. Egyrészt, a tervgazdaságról a piacgazdaságra való áttéréssel párhuzamosan a többi közép-európai országokhoz hasonlóan lecsökkent az iparban dolgozók, és növekedett a szolgáltatásokban dolgozók száma. Kolosi (2000: 77) Magyarország esetében mutat rá arra, hogy az állami tulajdonú cégeknél dolgozók aránya az 1992 évi 60 százalékról 1999-re 40,1 százalékra csökkent. Másrészt Romániában sajátos helyzetként értelmezhető, hogy, az 1990-es évek első felében a privatizáció üteme lassabb volt, a vállalkozói környezet és a zöldmezős beruházások volumene is alulmaradt a visegrádi országokhoz képest, hangsúlyozottan érvényesült a „kapitalizmus kapitalisták nélkül” jelensége (Eyal et al. 2001). Ennek következtében lassabb ütemben fejlődik a szolgáltatási szektor, amely a leépülő iparból kikerült munkásságot nem tudta felszívni. A munkanélküliség elől igen sokan a mezőgazdaságban kerestek munkát, többnyire az örökölt és visszkapott kisebb földbirtokon. Az „új gazdálkodók” jelentős része származásilag gazdálkodói háttérrel rendelkezett. Ezáltal a modernizációs folyamatra nem jellemző, „primér-szektorosodási folyamat” játszódott le, a növekvő munkanélküliség jelentős társadalmi feszültségeket okozott. Ennek hatására egy bűvös kör alakult ki: a fennálló feszültségek hátráltatták a privatizációt, annak hiányában pedig a versenyképes gazdasági vállalatok nem alakulhattak ki. Az iparból kikerült munkásság jelentős részét az 1991-1996 közötti kormányzat rendelettel a törvényes nyugdíjkorhatár előtt nyugdíjazta, így 2002-re a nyugdíjasok aránya meghaladta az alkalmazottak számát Romániában. Az aktív népesség 40 százalék körülire csökkent, a falusi környezetben ez az arány pedig ennél is alacsonyabb (38,5 százalék).

2 A tanulmány empirikus alapja a *Társadalmi kapcsolathálók és nemzeti identitásminták Erdélyben* című kutatás, amelynek adatfelvételére 2000 áprilisában került sor, saját egyéni projekt keretében, amelyet a prágai Research Support Scheme finanszírozott. A kutatásban használt adatgyűjtési és elemzési eljárások: kérdőíves felmérés és dokumentumelemzés. A kérdőíves felmérés mintája 1756 esetet tartalmaz, melyben a magyar almintá 925, a román 831 esetet ölel fel. A minta a tág értelemben vett Erdélyre terjed ki. A mintavételi eljárás a többlépcsős mintavétel, ahol „lépcsők” a következők: megye, település típusa, település. A településeket illetően a városokban még volt egy szint, az utcákból is mintát vettünk. Ezután házszámok, lakásszámok szerint mechanikusan 1 választottuk ki az eseteket, külön magyar és román almintákba sorolva anyanyelv (vagy a legjobban beszélt nyelv) alapján.

E folyamatok eredményeként a népesség foglalkozási rétegződése sokat változott az elmúlt évtized Romániájában. A vezető réteg aránya megnőtt: míg 1992-ben a vezetők és törvényhozók aránya 1,5 százalék körül volt, 2002-re arányuk 4 százalékra emelkedett. Ennek háttérében a fokozatosan kiépült demokratikus központi és helyi és területi (megyei) önkormányzati és decentralizált intézményrendszer áll, ugyanis az 1992-es állapot némiképp még az 1989-es társadalomszerkezet sajátosságait is „megörökölte”, amikor az országot egy igen szűk, kisszámú csoport irányította – legalább is 1992-ben az elit összetétele és mérete közelebb állt az 1989. évihez, mint 2002-ben. Az értelmiségi foglalkozásúak és a kutatás területén foglalkoztatottak aránya is lényegesen emelkedett 5,9-ről 8,2 százalékra, amit a bővülő felsőoktatás tett lehetővé. Ezt a bővülési folyamatot tekinthetjük az „üres státusok” számának emelkedésével az eliten belül. Hasonló jelenség volt megfigyelhető néhány évvel korábban más közép- és kelet-európai országban, a Szelényi szerzőpáros szerint az elit-státusok számbeli bővülése Magyarországon és Lengyelországban volt erőteljesebb, ők is a politikai intézményrendszer és a civil társadalom kiépülésével magyarázzák (Szelényi–Szelényi 1996). Róbert Péter ezen túlmenően rámutat arra is, hogy a privatizáció folyamata jelentős mértékben megnövelte az „üres státusok” számát a gazdasági eliten belül is (Róbert 2000: 121) Emelkedett a „középosztálybeli” foglalkozásúak aránya is, így a szolgáltatásokban és a kereskedelemben dolgozók aránya 5-ről 8,6 százalékra emelkedett, ami viszont még mindig rendkívül alacsony európai összehasonlításban. Lényegesen csökkent viszont a különböző munkáskategóriák aránya: gépkezelőké 15,3-ról 9,8 százalékra, a szakmunkások és kisiparosok 27-ről 20 százalék körülire csökkent, ezen belül viszont növekedett a kisiparosok aránya. Emelkedett azonban a mezőgazdaságban dolgozók aránya, 18,5 százalékról 22,4-re, ami a rendszerváltás egyik negatív velejárója, ugyanis az iparból kikerülő tartós munkanélküliek egy része „ruralizálódott”, és visszatérve a szülei életmódjához újra gazdálkodni kezdett, ám a jövedelmeik átlagban elmaradnak az iparban megkereshetőhöz képest, így ez egy túlélési stratégiának tekinthető (Csedő et al. 2003). Továbbra is viszonylag magasnak tekinthető a szakképzetlen munkások aránya, 7,5 százalék, az a kategória amely a kommunizmus erőltetett iparosításának eredménye, amely során a falu-város migráció következtében jelentős számú népesség áramlott az iparba, ahol szakképzetlen munkásként dolgoztak.

A törvényhozók és vezetők rétegéhez az erdélyi magyar népesség 3,4 százaléka tartozik, itt megfigyelhető a férfítöbblet. Az értelmiségi foglalkozásúak 6,1 százaléknyi rétegében viszont számottevő nőtöbblet figyelhető meg. Mezőgazdaságban a magyarok 13 százaléka dolgozik, a szakmunkás és kisiparos réteghez közel 28, a gépkezelőkhöz aránya 12 százalék tartozik, ezen rétegeken belül jelentős különbségek vannak a nemek eloszlását illetően.

Nemzetiségi összehasonlításban a romániai magyarok az országos arányokhoz képest a törvényhozók és vezetők rétege esetében kissé alulreprezentáltak, 3,4 százalékkal nem érik el az országos 4 százalékot. Az értelmiségiek rétege ugyancsak messze alulmarad 6,1 százalékos aránnyal az országos 8 százalékhoz képest. Ennek két fő oka a Magyarországra való értelmiségi kivándorlás, ami első körben már abban megnyilvánul, hogy egyetemre is már több ezren Magyarországra mennek, az itthon egyetemet végzők számottevő része ugyancsak ideiglenesen vagy végleg elvándorol. Igaz ugyan, hogy 1992-ben is közel két százalékos különbség volt az értelmiségi foglalkozásúak

körében a magyarok és az országos arányt illetően(4,42 és 5,87 százalékok), ám ez az eltérés 2,1 százalékra növekedett azóta az új lehetőségek ellenére.

1. táblázat Az erdélyi magyar aktív népesség százalékos megoszlása fő foglalkozási csoportonként

Státuscsoportok	Összesen	Férfiak	Nők
Törvényhozók és vezetők	3,4	4,2	2,5
Értelmiségi és tudományos foglalkozásúak	6,1	5,3	7,0
Szaktechnikusok, mesterek és hasonló	9,8	5,5	15,6
Közigazgatási hivatalnokok	4,7	2,4	7,7
Szolgáltatásokban és kereskedelemben dolgozók	10,0	4,8	16,7
Mezőgazdaságban dolgozók	13,4	15,3	10,9
Szakt munkások és kisiparosok	27,7	35,8	16,9
Gépkezelők	12,4	13,2	11,4
Szakképzetlenek	8,6	8,6	8,6
Fegyveres erők dolgozói	0,6	1,0	0,0
Nem válaszolt	0,0	0,0	0,0
Első munkahelyet keresők	3,4	3,9	2,6
Összesen	100	100	100

Forrás: 2002-es romániai népszámlálás.

Ezekbe a foglalkozási viszonyokkal jellemző társadalmi-gazdasági környezetbe ágyazva működtek azok a kapcsolathálózati sajátosságok, amit a továbbiakban kérdőíves vizsgálattal az ezredfordulón mértünk.

AZ ERŐS KÖTÉSŰ KAPCSOLATOK JELLEMZŐI

Kérdőíves vizsgálat során a kutatásban alkalmazott, az erős kötésű kapcsolathálózat mérésére szolgáló sajátos adatok nyolc kérdés alapján lettek rögzítve. A Fisher-módszer egy változatáról van szó, az Angelusz–Tardos változatának erdélyi adaptációja. A kérdésekben először mindig rákérdeztünk arra, hogy van-e ilyen személy, és ha van, akkor tértünk rá konkrétan a kapcsolatok felmérésére.

Az első kérdés az üresen maradt házról való gondoskodásra, a második a munkahelyi dolgokról való elbeszélgetésre, aztán a vendégeskedésre, kedvenc témáról való elbeszélgetésre, bizalmas baráti viszonyra, a kölcsönkérésre, az utolsó pedig a hivatalos közbenjárásra, tanácsadásra felkérhető személyek kilétére kérdez rá (lásd az 1. mellékletet).

A kapcsolat-személyeket úgy rögzítettük, hogy rákérdeztünk a viszonyra, ami közöttük fennáll, a nemére, nemzetiségére, foglalkozására iskolai végzettségére, és az első kérdés után a többi esetben arra, hogy az előbb említette-e.

Tekintettel arra, hogy a vizsgált kapcsolatformák száma nyolc, a leggyakrabban fenntartott kapcsolatok száma ennyi vagy kevesebb lesz.

Első lépésben vizsgáltuk az erős kötésű kapcsolatok kiterjedtségét, gazdagságát. Technikai okokból a kérdezettek minden kapcsolatformánál 3 személyt jelölhettek meg, de ismétlődhetnek is az említések a különböző kérdéseknél. Ennek megfelelően a kapcsolatok száma 0 és 24 között változik. A situációk számát (8) függvényében a kapcsolatszám szerint az alábbi módon csoportosítottunk:

- Nem tart fenn kapcsolatot, 0-kapcsolat
- Kapcsolatszegény: 1–4 kapcsolattal rendelkezők
- Közepes kapcsolatszám: 5–9 kapcsolat
- Kiterjedt kapcsolatszám: 10 vagy több kapcsolattal (Angelusz–Tardos 1991: 56).

Az erdélyi románok úgy jellemezhetők, mint akik szegényesebb erős kötésű kapcsolatháló rendszerrel rendelkeznek: majdnem egytizedük azt válaszolta, hogy nem tart fenn kapcsolatot, a válaszolók több mint kétharmada kapcsolatszegény (1–4 kapcsolatot tart fenn), és alig vannak kiterjedt kapcsolathálójával rendelkezők (lásd az *1. ábrát*). Az erdélyi magyarok általában kiterjedtebb kapcsolathálójával rendelkeznek. Csupán négy százalékuk nem tart fenn kapcsolatokat, 38 százalékuknak gyenge kapcsolathálója van, 47 százalékuk közepes, 11 százalékuknak pedig kiterjedt kapcsolathálója van. E sajátosság okát a magyarok esetében alighanem a kisebbségi helyzetben kell keresni. Az erdélyi magyarok jelentős része, akik a saját megyéjükben is kisebbségben élnek, sok esetben kisebb közösséget képeznek a településen, ahol élnek, és így felértékelődhet az erős kötésű kapcsolatháló szerepe.

2. táblázat Kapcsolatszemélyek száma almintánként

Kapcsolatok száma	Alminta	
	Magyarok	Románok
kapcsolathány	4,0	9,6
1-4 kapcsolat	37,8	73,6
5-9 kapcsolat	47,0	15,8
10 vagy több kapcsolat	11,1	1,0
Összesen	100,0	100,0

N=1756

A kapcsolathálók mérete közötti átlagos különbséget Student féle t próbával is megmértük. Amíg a románok átlagosan 2,5, a magyarok 5,5 kapcsolatszeméllyel rendelkeznek az erős kötésű kapcsolatok esetében. Ugyanakkor a gyenge kötésű kapcsolatokban nincsenek szignifikáns eltérések (lásd az *1. mellékletet*).

A kapcsolatok száma a különböző társadalmi státus-jellemzőkkel – mint az iskolázottság, foglalkozási pozíció, nem, korcsoport – hasonló módon áll kapcsolatban, mint azt a szakirodalomban más országokban leírták. Leginkább az iskolázottsági szinttel (elvégzett évek száma) mutat kapcsolatot, a korrelációs együttható értéke 0,25. Kereszt táblázattal elemezve még markánsabban látszik a két változó közötti kapcsolat. Több mint kétszer annyi kiterjedt erős kötésű kapcsolatszám van a felsőfokú végzettségűek körében, mint az általános iskolával rendelkezőknél.

3. táblázat Kapcsolathálók kiterjedtsége Erdélyben nemzetiség szerint, százalékban

a. Magyarok					
Iskolázottság (N=925)	Nincs kapcsolat	Kapcsolat-szegény (1–4)	Közepes kapcsolat-szám (5–9)	Kiterjedt kapcsolat-szám (10–)	Összesen
Általános (10 oszt. vagy kevesebb)	5	49	40	6	100
Szakiskola	3	48	42	7	100
Középiskola	3	30	52	15	100
Egyetem	3	34	49	14	100
Átlag	4	38	47	11	100

N=910

b. Románok					
Iskolázottság (N=831)	Nincs kapcsolat	Kapcsolat-szegény (1–4)	Közepes kapcsolat-háló (5–9)	Kiterjedt kapcsolat-háló (10–)	Összesen
Általános (10 oszt. vagy kevesebb)	17	66	16	1	100
Szakiskola	12	76	11	0	100
Középiskola	5,5	79	14,5	1	100
Egyetem	3	76	20	1	100
Átlag	10	73	16	1	100

N=825

Jól megfigyelhetők a kohorsz-hatások a kapcsolathálók méretében az ifjúság javára. Látható, hogy korszpecifikusan lényeges eltérések vannak, mindkét etnikum esetében ugyanolyan tendenciák figyelhetők meg (lásd 3. táblázat). Minél fiatalabbak, annál gazdagabb kapcsolathálójuk van a megkérdezetteknek. Még az sem mondható el, hogy a 20 év alatti életkorúaknak szűkebb lenne a kapcsolathálójuk az idősebbekénél.

4. táblázat Az erős kötésű kapcsolatok száma Erdélyben nemzetiség és korcsoport szerint, százalékban

Korcsoportok/ alminta (%)	Nincs kapcsolat		Kapcsolatszegény (1–4)		Közepes kapcsolatháló (5–9)		Kiterjedt kapcsolatháló (10–)		Összesen
	Román	Magyar	Román	Magyar	Román	Magyar	Román	Magyar	
Alminta	3	1	51	28	42	55	4	16	100
15–19	3	4	78	27	18	53	1	16	100
20–29	12	4	76	41	12	44	1	10	100
30–59	15	6	77	46	8	43	0	5	100
60–80	10	4	73	38	16	47	1	11	100

N=1756

Megfigyelhető, hogy az idősök esetében a kiterjedt erős kötésű kapcsolathálók már majdnem teljesen eltűnnek. Ez azt mutatja, hogy a kapcsolathálók akkor tarthatók fenn, ha állandóan „be is fektetünk”, nem csupán profitálni akarunk belőle. A 60 éven, és különösen a 70 éven felüliek koruknál fogva már egyre kevesebbet tudnak befektetni. Továbbá a régebben kialakult kapcsolathálók egy része feltehetően az elhalálozás miatt is csökken. Településtípus és nemek szerint nincsenek releváns különbségek a kapcsolathálók méretét illetően.

A kapcsolatok alakításában megfigyelték, hogy működik két elvszerűség: a „like me effektus” és a presztízselv. Az első arra vonatkozik, hogy az egyének a hozzájuk hasonló társadalmi réteghelyzetűek köréből válogatják a kapcsolataikat. A presztízselv pedig arra utal, hogy a társadalmi rétegződés alacsonyabb és középső szintjein lévők arra törekednek, hogy kapcsolataik jelentős részét náluknál magasabb státusú csoportok tagjai köréből verbuválják. Ezeknek az elveknek a megnyilvánulását szeretnénk bemutatni az erdélyiekre vonatkozóan. A presztízselv a középosztályba tartozók körében érvényesül a legerőteljesebben, és ők tudnak „profitálni” belőle a legtöbbet. A megállapítás közvetlen mérésére az iskolázottsági szintet vesszük alapul. A kérdezettek és a megjelölt kapcsolatszemélyek iskolázottsági szintje közötti keresztábra alapján kiszámítottuk az asszociációs indexeket a megfigyelt és az elméleti gyakoriságok alapján (Angelusz–Tardos 1991: 56). A presztízselvet mutató, társadalmilag felfelé irányuló kapcsolatválasztás a felfele irányuló mobilitás egyik eszköze lehet. Az asszociációs indexeket az első kapcsolatforma értékei alapján számítottuk, amely az üresen maradt lakásra való felügyeletet ellátó személyek iskolázottságát tartalmazza. Azok kerültek be az alábbi asszociációs táblába, akik legalább egy ilyen kapcsolatot említettek.

5. táblázat A kérdezettek és az erős kötésű kapcsolatszemélyek iskolázottsági szintje közötti asszociációs együtthatók³

A kérdezettek iskolázottsága	A kapcsolatszemélyek iskolázottsága				
	Általános iskola	Szakiskola	Középiskola	Egyetem	Átlag
Általános iskola	1.35	0.97	0.71	1.10	1
Szakiskola	1.15	1.2	0.8	0.8	1
Középiskola	0.87	1	1.17	0.73	1
Egyetem	0.72	0.66	1	2.3	1

A „like me”-effektus jól igazolható, mivel az átló menti asszociációs értékek a hasonló választásokat igazolják, mindegyik nagyobb egynél. Tehát minden kategória leginkább a saját csoportját kedveli. A iskolázottság szerinti „középosztálybeliek” körében – bár „az üresen maradt ház felügyeletére” vonatkozó kapcsolatformára nem vonatkozik, de ha a többi kapcsolatformát is elemezzük, akkor látható, hogy a presztízselv működik, tehát a középfokú végzettségűek arra törekednek, hogy minél nagyobb arányban

3 Az értékek a Glass-féle asszociációs index segítségével vannak kiszámítva. Egyesített almintá (N=1756), a magyar almintá az erdélyi etnikai arányokra lett súlyozva (20%).

létesítsenek kapcsolatot a felsőfokú végzettségükkel. A két változó közötti korrelációs együttható (az iskolázottságot az osztályok számával mérve) 0,3.

A nemzetiségi hovatartozást figyelembe véve beigazolódnak az egyik részhipotézis, miszerint az erdélyi magyarok kapcsolathálói monoetnikus alapon szerveződnek, kis mértékben metszik át a románok kapcsolathálóit. A vizsgált népesség csupán 5–8 százaléka tart fenn románokkal is kapcsolatot az egyes kapcsolatformák esetében, és 1 százaléka más nemzetiségűekkel. A különböző kapcsolatformák, illetve nemzetiség szerint az alábbi kapcsolatválasztások figyelhetők meg:

6. táblázat A kapcsolathálóknak nemzetiségi összetétele

Alminták (százalékok)	Román alminták		Magyar alminták	
	A kapcsolatszemélyek nemzetisége			
Kapcsolatforma	Román	Magyar	Román	Magyar*
Üresen maradt hátra felügyelni	89	8	9	90
Vendégségbe jönni, együtt kimenni vendéglőbe	91	5	6	93
Kedvenc témáról elbeszélgetni	90	7	7	92
Befolyásos személy, tanácsadás	89	6	13	87

N=1756

*A 100%-ig terjedő különbség a más nemzetiségűeket fedti.

Megfigyelhető, hogy mind a magyarok, mind pedig a románok kapcsolathálói monoetnikusan szerveződnek. Azt még nem tudjuk, hogy e jelenség háttérében milyen szerepet játszik az etnocentrikus magatartás. Tény az, hogy az erdélyi megyék lakosságának több mint fele etnikailag vegyes, azaz magyarok is meglehetősen nagy arányban élnek néhány megyében, románok pedig, két megyét a 16-ból leszámítva többségben élnek. Az etnikailag vegyes kapcsolatok aránya minden esetben 10 százalék alatt marad. Egy másik kutatás eredményei alapján tudjuk, hogy a magyarok nagyobb arányban rendelkeznek etnocentrikus attitűdökkel általában véve a társadalmi élet területein, és így a kapcsolatok kialakításában is, mint a többségiak (Veres 2000b).

A befolyásos személlyel való kapcsolatok létesítésében a magyarok kissé nyitottabbak etnikailag a románokkal szemben. Ez ugyancsak hipotézisként is megjelent már, és pedig hogy a privátszférától a közélet felé haladva egyre nyitottabbak etnikailag, különösen a magyarok. Ennyi információval azonban azt nehéz eldönteni, hogy ez mennyire kényszerűség, és mennyire belsőleg is motivált kapcsolatformálási gyakorlat eredménye. Ezek a kapcsolatok az ún. „gyenge” kötések legtipikusabb példái, amelyek a leghasznosabbak a társadalmi érvényesülésben, különböző hivatali vagy adminisztratív ügyek elintézésében, de közvetetten akár a társadalmi státusz növelésében is (jobb munkahely, nagyobb jövedelem). Ilyen kapcsolatok megléte erősen eltérő társadalmi státuscsoportonként. A vezetők 75 százalékának, az értelmiségiek 65 százalékának, míg a munkások csupán 56 százalékának van ilyen kapcsolata. Részletes elemzéssel igazolható, hogy az erdélyi magyarok nagyobb arányban fordultak román ismerőshöz segítségért, mint ahogy megjelölték válaszában. Egy másik kérdésre 61 százalék válaszolta, hogy fordult már segítségért románhoz, míg a Fisher-féle kér-

désben 51 százalék adott meg konkrét kapcsolatszemélyi adatokat. Nyilvánvalóan, a román többségű településeken a helyi köztisztviselők túlnyomó arányban román nemzetiségűek. Ezért egy román kapcsolatszemély kétszeresen is „hasznos” lehet. Egyrészt nyelvismereti szempontok és jártasság révén, másrészt, mert maguk a kapcsolathálók egyébként túlnyomóan monoetnikusan szerveződnek, így ha vannak etnikai megkülönböztetések, akkor a „bűvös körbe” csak ezzel az etnikailag vegyes kapcsolattal tud egy kisebbségi bekerülni. Ez egyébként érvényes lehet fordítottan is Székelyföldön, ahol a helyi önkormányzatokban a magyarok dominálnak.

Megvizsgáltuk a hivatalos ügyben való tanácsadásra vonatkozó kapcsolatszemélyek nemzetiségét két fő korosztály szerint. Míg a többi, erős kötésű kapcsolatok esetében nincs szignifikáns különbség a korosztályok között, ennél a kapcsolattípusnál sokatmondó összefüggés figyelhető meg (7. táblázat):

7. táblázat Hivatalos ügyben tanácsadó kapcsolatszemély nemzetisége korosztályonként és nemzetiségi almintánként

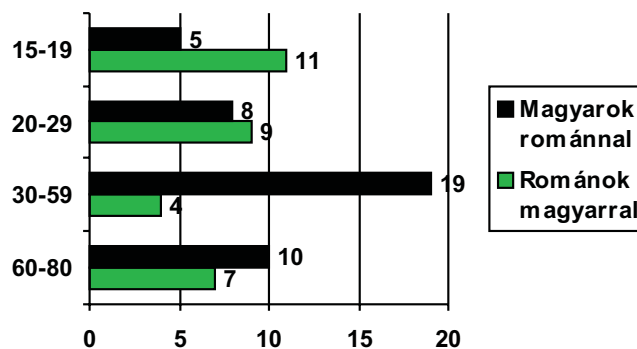
Százalékok	Román almintá*		Magyar almintá**	
	A kapcsolatszemélyek nemzetisége*			
Korosztályok	Román	Magyar	Román	Magyar
15–30 évesek	86	10***	7	93
31–80 évesek	84	4***	17	83

N= 845

*Szignifikáns összefüggés $p < 0,01$ szinten Khi-négyzet próbával.

**Szignifikáns összefüggés $p < 0,001$ szinten Khi-négyzet próbával.

***A 100 %-ig való különbségek a más nemzetiségűeket jelentik (Pl. $86+10=96$, és 4 % cigány).

1. ábra Más nemzetiségűekkel fenntartott, hivatalos ügyintézésre vonatkozó kapcsolatok aránya

Feltűnő, hogy míg a román fiatalok nyitottabbak a magyarok felé, addig a magyar fiatalok zárkózottabbak a románok felé az idősebbekhez képest. Itt ugyancsak az a feltetelezés erősödik meg, hogy a magyar fiatalok, alighanem a kisebbségi oktatási rendszer sajátosságai következtében kapcsolatrendszerükben jobban elszigetelődnek a románoktól. Bár ez még nem elégséges adat, de hipotézisként felvethető, hogy hosszú távon az erdélyi magyarok jobban szegregálódnak a román társadalomtól, mint a mai felnőtt magyarság, ami közvetve jelentheti a Magyarországra való kitelepedés felerősödését. Annál inkább elgondolkodtató a dolog, mert a román, többségi fiatalok annyira nyitottak a magyarok felé, mint saját felnőtt társadalmuk. Részletesebb kohorszelemzéssel kimutatható, hogy a tendenciák fokozatosan érvényesülnek, minél fiatalabbak a magyarok annál kevesebb kapcsolatuk van a többségekkel, és minél fiatalabbak a románok annál több kapcsolatuk van a magyarokkal (*1. ábra*):

Látható, hogy a tendenciák eltérőek. A fiatalabb korcsoportokban a románok nyitottabbak egy másik nemzetiségű személlyel fenntartani kapcsolatot, a pedig magyarok zárkózottabbak és fordítva. A románok körében a 30–59 éves korú felnőttek a legzárkózottabbak, valószínűleg ők tükrözik leghűbben a Ceaușescu korszakban kialakított román nacionalista magatartásmódot, míg a 60 éven felüliek ehhez képest nyitottabbak, és a fiatalok, minél inkább távolodunk attól a kortól annál nyitottabbak. Az érett felnőtt korú magyaroknak van a legtöbb kapcsolata a románokkal, ám ez nem feltétlenül jelent esetükben etnikai toleranciát is, mivel ezek a kapcsolatok lehetnek a Ceaușescu korszak etnikailag vegyes kényszer-szocializációjának eredményei, ami viszont a magyarok nemzeti attitűdjeiben negatívan értelmeződik. Ám a magyar fiatalok románokkal fenntartott kapcsolatainak alacsony aránya összefüggésben állhat az 1990 óta kialakult önálló iskolarendszerrel, ami számottevően etnocentrikus tudástartalmakat közvetíthetett, mint ez korábban történt, bár ennek tesztelésére nincs elégséges információnk.

Magyarországon Angelusz és Tardos Róbert 1986-os adatok segítségével vizsgálták a kapcsolati erőforrások összefüggését más tényezőkkel, többek között a státuszjelző tényezőkkel, így a jövedelemmel és a munkahelyi elégedettséggel is. Arra a következtetésre jutottak, hogy a gyenge kötések száma magyarázza ugyan kis mértékben a jövedelem nagyságát, de más tényezők után, mint a nem, iskolai végzettség, lakóhely, életkor (Angelusz–Tardos 1991: 83).

Megvizsgáltuk a kapcsolatok jellegének megoszlását is, valamint a rokonsági hányados értékének alakulását. A rokonsági hányadoson a családi és rokonsági kapcsolatok arányát értjük a többi kapcsolaton belül. A munkatársi kapcsolatok kapcsolathálózatokban való megjelenése nem annyira jellemző az erdélyi magyarokra. Ami a rokonsági kapcsolatok arányát, azaz a rokonsági hányados értékét illeti, az hipotézisünknek megfelelően valóban magasabb Erdélyben, ugyanis az egész népeiséget tekintve 50,2%, a közepes nagyságú kapcsolathálóval rendelkezők körében pedig 53,8%, míg Magyarországon ez a szám 47%, a különbség kicsi és nem szignifikáns. A rokonsági hányados mértéke mutatja azt, hogy egy népesség hol helyezkedik el egy virtuális tradicionalizmus–modernség skálán. A kapcsolatjelleg szerinti megoszlás a következő négy jellegzetes kapcsolattípusra (*8. táblázat*):

A „rokonsági hányados”, jelen esetben a családtagok s a „más rokon” kategória összege mind a románok, mind pedig a magyarok esetében átlagosan 45–46 százalék, tehát nem figyelhető meg lényeges különbség nemzetiség szerint Erdély lakói között a

kapcsolathálók „tradicionalitása” tekintetében, ha elfogadjuk, hogy e mértékszám jól tükrözi a modern életvitel mértékét. Mégis, a fenti keresztátlak a nemzetiség szerint szignifikáns összefüggést mutatnak a legtöbb kapcsolatformára. Általában véve a román népességnél magasabb a családtagokkal való kapcsolattartás aránya.

Meglepő, hogy a különböző kapcsolattípusok szerinti megoszlás nem különbözik településtípusonként és iskolai végzettség szerint, legalábbis a magyarországi tendenciák nem követhetők. Erre két magyarázat látszik, az egyik lehet mérési hiba, vagy lehet objektíven létező jelenség is, miszerint az erőltetett urbanizáció hatására a városi lakosságon belül annyira jelentős számban élnek azok a beköltözöttek, akiknek mentalitása és értékrendje még meglehetősen tradicionális, és a falusiakéhoz áll közel, hogy a városi átlag rokonsági hányadosa nem különbözhet lényegesen a falusi lakosságra jellemző adatoktól.

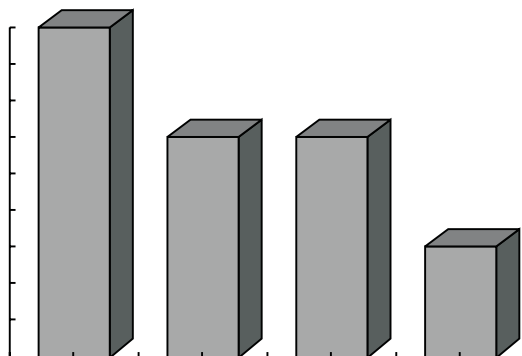
Az adatok alaposabb elemzése a második magyarázatot támasztja alá, ugyanis ha csupán a közepes kapcsolatszámú rendelkezőket elemezzük, akkor kiderül, hogy bár településtípusonként valóban nem jellemző a differenciálódás a rokonsági kapcsolatok eloszlásában, viszont iskolázottság szerint a jelzett tendencia a szakirodalomnak megfelelően rajzolódik ki.

8. táblázat Kapcsolatformák eloszlása kapcsolattípusok szerint (százalékok nemzetiségi almintánként)

Kapcsolatforma	Alminta	Kapcsolattípus				Összesen
		Családtag	Más rokon	Szomszéd	Barát, kolléga	
Üresen maradt házra felügyelni*	Román	41	16	26	17	100
	Magyar	43	19	29	9	100
Segíteni a házimunkában*	Román	44,3	11	22,4	22,3	100
	Magyar	46,5	18,4	12,6	22,5	100
Vendégségbe jönni, együtt kimenni vendéglőbe*	Román	27	14	8	51	100
	Magyar	23	21	4	52	100
Kedvenc témáról elbeszélgetni*	Román	28	4	11	57	100
	Magyar	22	7	13	58	100
Pénzt kölcsönkérni*	Román	42,3	10,3	10,5	37	100
	Magyar	49,5	12,8	8	30	100
Befolyásos személy, tanácsadás*	Román	44	10	5	41	100
	Magyar	36	10	6	48	100
Átlag	Román	35	11	13	41	100
	Magyar	31	14	14	41	100

Családtagok: szülők, gyermekek

*Az összefüggések szignifikánsak Khi-négyzet próbával $p < 0,01$ szinten. A további két kapcsolatforma esetében nincsenek szignifikáns összefüggések nemzetiség szerint.

2. ábra Rokonsági kapcsolatok aránya iskolázottság szerint

A közepes méretű kapcsolathálóval rendelkezők körében a rokonsági kapcsolatok aránya 53,8.

Korcsoportok szerint – a közepes kapcsolathálóval rendelkezőknél – ugyancsak ki-rajzolódik egy szignifikáns összefüggés, ami azt jelenti, hogy a tinédzserek (15–19 évesek) körében a rokonsági hányados értéke jóval alacsonyabb az átlagnál, 33,3%, a fiataloknál (20–29 évesek) már 42%-ra emelkedik, az idősebbeknél pedig nem emelkedik arányosan, de mindegyik korcsoport esetén átlagon felüli, leszámítva a 36–45 éves korcsoportot, akiknek a rokonsági hányadosa 51, enyhén átlagon aluli.

Megvizsgáltuk a kapcsolatháló kiterjedtségét társadalmi-foglalkozási rétegződés szerint is, és rétegenként lényeges különbségek figyelhetők meg. A rétegződés megragadására az Erikson–Goldthorpe-féle rétegződési séma egyik szintjének módosított változatát használtuk fel.

Erős összefüggés mutatható ki a státushierarchia és a kapcsolatháló sűrűsége között. A felső réteget képviselő vezetők, akik a legmagasabb státuszokat töltik be, átlagosnál sokkal alacsonyabb arányban állítják, hogy nem rendelkeznek, vagy csupán szűk kapcsolathálóval rendelkeznek (24,4%), kiterjedt erős kötésű kapcsolathálóval pedig az átlaghoz képest mintegy kétszeresük rendelkezik (19,5). A középosztályi státuscsoportokhoz, és pedig az értelmiségiek, szolgáltatásbeliek, hivatalnokok és kisiparosok körében az átlagnál többen vannak, akik a kiterjedt és közepes kapcsolathálóval rendelkeznek. A középosztályi kategóriák azok, akik számára a kapcsolatok a legfontosabbak céljaik elérésére, mivel az elit tagjai valóban közel állanak a javak elosztásához (mintánkban a vezetők is középosztálybelinek számíthatók, nagy részük középvezető). Majdnem szabályosan függ össze a legkiterjedtebb kapcsolatszámmal rendelkezők aránya a státushierarchiával. Megfigyelhető, hogy a gazdálkodók kapcsolathálója a legszegényebb. Ennek fő oka, hogy Romániában az önálló gazdálkodók még nem tekinthetők nyugat-európai értelemben vett farmereknek, hanem éppen a tradicionális életformát részben folytató falusi parasztságot jelentik. Ezért a társadalmi hierarchiában lennebb helyezkednek el, mint a Nyugat-Európában élő farmerek, aki

középosztálybelinek számít. Beigazolódott tehát a kutatási kérdés felvetése, tehát még az erős kötésű kapcsolatok is erősen hierarchizálódnak a réteghelyzet szerint.

9. táblázat A kapcsolatháló mérete a társadalmi réteghelyzet szerint, magyar alminta

Réteg /kapcsolatszám*	Nincs vagy kevés kapcsolat	Közepes kapcsolatháló	Kiterjedt kapcsolatháló		Átlagos kapcsolatszám**
Vezetők	24,4%	56,1%	19,5%	100,0%	6.2
Értelmiségiek	39,8%	50,2%	10%	100,0%	5.8
Szolgáltatásbeli beosztott, hivatalnokok	38,8%	48,8%	12,4%	100,0%	5.8
Kisiparos	39,0%	49,2%	11,9%	100,0%	5.8
Önálló gazdálkodó	68,9%	28,9%	2,2%	100,0%	3.7
Munkás	50,4%	41,9%	7,7%	100,0%	4.9
Nem dolgoznak (munkanélküli és inaktív)	40,0%	51,3%	8,8%	100,0%	6
Összesen (átlag)	43,5%	46,4%	10,1	100,0%	5.4

N = 889

* Szignifikáns összefüggés állítható Khi-négyzet próbával $p < 0,001$ szinten.

** Szignifikáns különbség állítható t próbával $p < 0,001$ szinten.

Az erős kötésű kapcsolathálókat összetett módon egy látens (aggregált) változó létrehozásával ragadhatjuk meg, Angelusz–Tardos módszertanát követve, kisebb módosításokkal. Az aggregált változót főkomponens-elemzéssel az alábbi mért változókból hoztuk létre: 1. A multiplicitás mutatója az összes kapcsolat számának és az említett személyek számának hányadosa (Multipl); 2. A bizalmas, intim kapcsolatok száma (Intim); 3. Az erős kötésű kapcsolatszemélyek előfordulásának gyakorisága: a családtagok száma az említések között, kiegészítve azon gyakran említett személyek számával, amikor a válaszolók esetében a multifunkcionalitás, intimitás és az említések gyakoriságának értéke együttesen átlagon felüli, a magyarországi módszertől kissé eltérően összegezve 4. Az erős kötésű kapcsolatszemélyek előfordulásának relatív gyakorisága: az előbbi és az összes kapcsolatszemély számának hányadosa A főkomponens-elemzés eredményeként az összes változó egy főkomponensen van, amely a variancia 52 százalékát magyarázza. Ebből a szempontból is kissé eltérően viselkednek az adatok, a magyarországi mintához viszonyítva, ahol ezek két külön komponens képeznek (Angelusz–Tardos 1991: 77).

A komponenssúlyok viszonylag magasak, legnagyobb értéke – 0,9 fölötti – az erős kötésű kapcsolatok előfordulásának van, a legkisebb súllyal a bizalmas kapcsolatok száma rendelkezik.

A főkomponens-szkórokat véve függő változónak, függetlennek pedig az életkort, nemet (dummy változóként), apa iskolai végzettségét, és ezekkel lineáris regressziós elemzést végezve, bár szignifikáns regressziós együtthatókat kaptunk, a modell magyarázó ereje mindössze $R^2 = 7\%$, amíg Magyarországon ez 9 százalékos. A regressziós együtthatók 0,1 körüliek, viszont Erdélyben valamivel jelentősebb a

származási háttér, mint Magyarországon, mivel az apa iskolai végzettségének bétája az erdélyi magyaroknál 0,18, ott pedig 0,07 (lásd Angelusz–Tardos 1991: 80). Tekintettel a regressziós modell alacsony magyarázóerejére, ezt a különbséget nem tudjuk alapul venni.

10. táblázat Az erős kötésű kapcsolatháló látens komponens-értékei

A mért változók	Komponens súlyok*
A multiplexitás mutatója	,622
Bizalmas kapcsolatok száma	,517
Az erős kötésű személyek előfordulásának gyakorisága, száma	,919
Az erős kötésű személyek előfordulásának relatív gyakorisága	,772

*Extraction Method: Principal Component Analysis.
a 1 components extracted.

Külön megvizsgáltuk a jövedelemszint és az erős kötésű kapcsolatszám összefüggését. A jövedelemmel egyenes arányban emelkedik a kiterjedtebb kapcsolathálóval rendelkezők aránya. A 250 USD-t meghaladó jövedelműek esetében már nem figyelhető meg ugyanez a tendencia, de elsősorban a kis elemszámnak tudható ez be (összesen 8 személyről van szó, a megkérdezettek 0.8 százaléka).

A GYENGE KÖTÉSŰ KAPCSOLATHÁLÓ MÉRÉSE ÉS JELLEMZŐI

A gyenge kötésű kapcsolatháló mérésének alapjául a Nan Lin-féle „foglalkozási kataszter” szolgált (1987), amelyet kis mértékben adaptáltunk, felhasználva az Angelusz–Tardos féle magyar fordítást, de az erdélyi szóhasználatához igazítva. Ennek lényege, hogy 20 különböző foglalkozás közül, amely többé-kevésbé befogja a társadalmi rétegződés mezőnyét, meg kell hogy jelöljék azokat, amelyek előfordulnak az ismertségi körükben. A látens változó képzésében felhasznált három mért változó közül az első e kapcsolatok számának pusztá összegezésén alapul. A második változó a kapcsolat-foglalkozások network-presztízsből indul ki, mi ezt a szokásostól kissé eltérően úgy mértük, hogy egy romániai foglalkozási presztízsvizsgálat 1-től 100-ig terjedő skáláján elhelyezett értékeket használtuk fel (lásd Rotariu–Iluț 1996: 175), a személyes ismertségi körben megjelölt két legeltérőbb presztízspontszám közötti különbséget vettük alapul. A harmadik változó az összes ismerősök becsült száma, a negyedik pedig ezen belül azok száma, akikkel időnként személyesen elbeszélget (hogy kiszűrjük a falusi-kisvárosi olyan „ismerősöket”, akikkel gyakorlatilag semmi kapcsolatuk nincsen). E két utóbbi még így is csak gyengén korrelált az első két változóval. A kapcsolatok száma és a presztízsz-változó között viszont a 0,8 körüli korrelációs együttható figyelhető meg, a négy változóból képzett látens változóban ez 0,9 körüli főkomponensszórával rendelkezik, a másik kettőt gyakorlatilag pedig nem lehet velük összekapcsolni, a kommunalitásaik nem megfelelőek. Ennek oka, hogy a még mindig számottevően (40%) rurális közegben élő erdélyiek körében az „ismerős” fogalma nem fedi az urbanizált életvilág gyenge kapcsolati körét, hanem gyakorlatilag a falu

vagy kisváros összes lakóját jelenti, így kiterjedtsége csupán a település méretétől függ.

Első lépésben megnézzük, hogy almintánként milyen átlagértékekkel jellemzők az kapcsolatok a gyenge kapcsolatot mérő változók esetében (11. táblázat).

11. táblázat A Gyenge kapcsolatháló képező alapváltozók átlag és szórásértékei almintánként

Kapcsolat-változók	Magyar almintá			Román almintá		
	Érvényes N	Átlag	Szórás	Érvényes N	Átlag	Szórás
Foglalkozási kapcsolatok szama	925	9,9	4,4	831	9,8	4,6
Hány személyt ismer?	886	1513,8	3643,0	804	886,4	2714,3
Ebből hányval szokott néha beszélgetni?	877	240,1	601,1	779	195,3	419,6
Saját presztízspontszám (1-7)	893	4,5	1,1	816	4,3	1,3

Megfigyelhető, hogy a 20 különböző foglalkozású kapcsolat-változó átlagértékei nemzetiségenként nem különböznek szignifikánsan, még a szórások értékei is közel állóak. Az ismerősök összlétszámát tekintve a magyarok szignifikánsan nagyobb értékeket jelöltek meg, ami valószínűsíti az erős kötésű kapcsolatoknál megfigyelt nemzetiségi különbségeket is. A magyar válaszolók saját társadalmi presztízspontszámukat átlagosan 4,5-re tették, a románoknál 0,2 tizeddel magasabbra, ezért külön megvizsgáltuk a válaszok százalékos eloszlását (12. táblázat)

12. táblázat A saját társadalmi presztízspontszám-változó (1–7) eloszlása százalékban almintánként⁴

Ranglétra-értékek		Alminták	
		magyar	román
Legalsó	1	1,5	2,6
	2	2,2	6,6
	3	7,2	11,9
Közép	4	41,0	39,0
	5	30,6	21,0
	6	12,2	12,8
Legfelső	7	5,4	6,0
Összesen		100,0	100,0

A táblázatból leolvasható, hogy a társadalmi presztízstüket mindkét népesség többsége 4 és 5-ös értékekre tette, de a magyarok esetében közel 10 százalékkal többen je-

4 A kérdés így hangzott: Ha egy sorrendet, ranglétrát készítenénk 1–7-ig, amelyben legfelül azok vannak, akik a legmegbecsültebb, legtekintélyesebb emberek, , a legalul pedig akik a legkevesebb tekintéllyel rendelkeznek, akkor hová helyezné el önmagát? (1: Legalsó, 7: Legfelső.)

lőtték meg az 5-ös kategóriát mint a románok, akik viszont valamivel többen gondolják magukat a legfelső (7), és a legalsó (1) kategóriába tartozónak, mint a magyarok. Az 1. alfejezetben láthattuk, hogy az „objektív” réteghelyzet szerint is a legfelső rétegben a románok relatíve nagyobb arányt képeznek.

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogy a gyenge- és erőskötésű kapcsolatháló mérő két főkomponens szóróértékeinek átlagai hogyan oszlanak meg a társadalmi státusmérő változók szerint.

13. táblázat Erős és gyenge kötésű kapcsolatháló szóróértékek átlagai iskolázottság szerint, almintánként

Iskolázottsági szint		Magyar		Román	
		Erős kötésű főkomponens	Gyenge főkomponens	Erős kötésű főkomponens	Gyenge főkomponens
10 oszt. vagy kevesebb	Átlag	–,21	–0,41	–0,13	–0,32
szakiskola	Átlag	0,001	0,005	–0,001	–0,25
középiskola	Átlag	–0,001	0,10	,19	0,15
felsőfokú	Átlag	–0,001	0,38	0,27	0,59
Összesen	Átlag	–0,005	0,000	0,000	0,000
	N	877	894	698	807

14. táblázat Erős és gyenge kötésű kapcsolatháló szóróértékek átlagai foglalkozási rétegek szerint, magyar almita

Foglalkozási rétegek		Erős kötésű komponens	Gyenge kötésű komponens
Vezető	Átlag	–,40	,56
	N	20	20
Értelmiségi	Átlag	–0,03	,22
	N	87	91
Nem fizikai dolgozók	Átlag	–0,08	,20
	N	237	244
Kisiparos, kisvállalkozó	Átlag	–,29	,11
	N	58	59
Önálló gazdálkodó	Átlag	–,38	–,47
	N	41	44
munkás	Átlag	–,18	–,16
	N	226	231
Nem dolgozik	Átlag	0,04	–,34
	N	79	79
Összesen	Átlag	–,13	0,002
	N	748	768

Az erős kötésű kapcsolatok szóróátlagai kevésbé különböznek az iskolázottsági szintek szerint, a románok esetében az eltérések számottevőbbek ($-0,13$, $+0,27$), és a kiterjedtebb hálóra utaló pozitív szóróátlag az egyetemet végzetteknél a magasabb. A gyenge kötésű kapcsolatok esetében a kapcsolathálók kiterjedtsége erősen eltérő az iskolázottság szerint: míg az alacsony iskolai végzettségűek szóróátlaga a magyaroknál $-0,41$, a románoknál $-0,32$, addig a felsőfokú végzettséggel rendelkező magyarok esetében ugyanez $+0,38$ a románok esetében pedig $+0,59$. Mivel főkomponens-elemzéssel számítottuk ki a román és a magyar alminták szóróértékeit is, összehasonlítva az is szembevetjük, hogy a román kulturális elit (felsőfokú végzettségűek) kapcsolathálója átlagosan magasabb szóróértékkel bír, mint a magyaroké, ami ebben a formában értelmezhető, hiszen a társadalmi térben a románok foglalkozásszerkezete is előnyösebb helyzetet mutat, és mivel a kapcsolathálók nagymértékben monoetnikusan szerveződnek, így a gyenge kötésű kapcsolathálókból is reprodukálódnak a foglalkozásszerkezetben és a vezető funkciókhoz való hozzáférésben megfigyelhető eltérések.

Amíg az erős kötésű kapcsolatokat mérő főkomponens szóróátlagai a foglalkozási rétegek szerint nem mutatnak eltéréseket, addig a gyenge kötésű kapcsolatháló szóróértékei jelentősen különböznek, mégpedig viszonylag hierarchikusan, a vezetőik átlagértéke a legmagasabb ($0,56$), míg a mezőgazdasági önállóak, munkások és nem dolgozók szóróátlagai negatívak.

15. táblázat Erős és gyenge kötésű kapcsolatháló szóróértékei
táblái korcsoportok szerint, almintáknként

Korcsoport		Magyar		Román	
		Erős kötésű főkomponens	Gyenge főkomponens	Erős kötésű főkomponens	Gyenge főkomponens
15–19	Átlag	–,15	0,08	,51	–0,07
	N	93	90	126	126
20–29	Átlag	,29	0,01	0,02	0,06
	N	142	152	155	158
30–59	Átlag	0,007	0,07	–,20	0,07
	N	339	411	426	440
60–80	Átlag	–0,04	–,24	–,23	–,21
	N	128	157	166	172
Összesen	Átlag	0,06	0,001	–0,06	–0,01
	N	702	810	873	896

A korcsoportok közötti eltérések már nehezebben értelmezhetők (15. táblázat). Annyi kivehető, hogy az erős kötések esetében a kapcsolathálók értéke a románok esetében a tizenévesek körében kisebb, majd a felnőttkor első korszakában ez eléri a maximumát, és öregkorra újra leszűkül. A magyar fiatalok esetében az erős kapcsolathálók értéke átlagon felülre mutatkozik. A gyenge kötések esetében mindkét nemzetiség körében az öregkorban beszűkülő kapcsolathálóra utaló szóróértékek figyelhetők meg.

A TÁRSADALMI KAPCSOLATHÁLÓ ÉS A NEMZETI IDENTITÁSELEMEK KÖZÖTTI KÖLCSÖNHATÁSOK

A nemzeti identitás empirikus kutatása során megállapítható, hogy az erdélyi magyarok esetében jól különválnak a kultúrnemzeti és az államnemzeti identitáskritériumok. Ezek a kultúrnemzeti-államnemzeti identitások dichotómiája sok országban fellazult, és összefonódva jelenik meg már Közép-Európában is, ez kimutatható e kutatásban is, a többségi népeesség esetében. A román almintában bármelyik adatredukciós módszer elsősorban egy faktort ajánlott megtartásra, amely a kultúr és az államnemzeti kritériumok együttes kezelését jelenti. Ez azért lényeges, mert itt is beigazolódott, hogy a románoknál, mint többségieknél a kultúrnemzeti és államnemzeti kritériumok nem válnak élesen külön. Az önbevallás, a kultúra és a nemzeti szimbólumok tisztelete a román állampolgársággal szorosan összefonódik, ám az etnikai eredetkritériumok a második faktorba kerülnek. Az államnemzeti és a kultúrnemzeti identitáskritériumok keveredését több országban, így Csehországban is megfigyelték (Nedomová–Kostelecky 1997).

Kisebbségi helyzetben azonban a kultúrnemzeti kritériumok a magyarságra, az államnemzetiek pedig vagy Magyarországra utalnak, vagy pedig Romániára, de mindkettő disszonanciában van a kisebbségben élő erdélyi magyarság kultúrnemzeti önmeghatározásával, ezért összekapcsolódásuk nem jellemző. Erre vonatkozóan megvizsgáltuk a nemzeti heteroidentifikáció kritériumait, bár az egyéni válaszok megfogalmazásakor saját identitás-helyzetükből indulnak ki. Különböző nemzeti identitáskritériumokat a válaszolók Lickert-skálán értékelhették, a következő kérdésfeltevéssel: „*Mennyire fontos ahhoz, hogy valaki magyarnak számítson, hogy...?*” A válaszokat faktoranalízissel, a főfaktorok módszerével dolgoztuk fel.⁵

A rotálás után kapott kommunalitások mindegyike meghaladja 0,25-öt. A modell összesen az összvariancia 36 százalékát magyarázza.

A legfontosabb faktor, amely a variancia 23,132 százalékát magyarázza, az önbesorolás és a kultúrnemzeti identitáskritériumokat foglalja magába. Ide sorolható a nemzeti szimbólumok (zászló) tisztelete, a magyar kultúra ismerete és szeretete, magyar szertartási nyelvű egyháztagság, magyar környezet, ismeretségi kör fenntartása, valamint két sajátos kisebbségi kritérium, az RMDSZ-re szavazás és a magyar iskolában való tanulás. Ez utóbbiak az RMDSZ diskurzus visszaigazolását is jelentik. A második faktor a variancia 8,081 százalékával az eredetkritériumokon alapuló identitás híveit csoportosítja: azokat, akik szerint egyik vagy mindkét szülő, illetve az anyanyelve magyar kell legyen valakinek ahhoz, hogy magyarnak vallja magát. A harmadik, és egyben a leggyengébb faktor pedig a variancia 5,051 százalékát magyarázza, és az állampolgársági identitás kritériumait tartalmazza: magyar állampolgárság és Magyarországon születés. Bár kisebbségi helyzetben nem várható, mégis, van egy kis csoport, aki az államnemzeti kritériumokat látja a magyar nemzeti identitás meghatározóinak. Ez utóbbi a magyarázott variancia 14 százalékát teszi ki, tehát nem elhanyagolható arány.

5 Principal Axis Factoring. Rotation Method: Varimax.

16. táblázat Nemzeti identitáskritériumok, erdélyi magyarok

Nemzeti identitáskritériumok	Faktorsúlyok		
	1. faktor	2. faktor	3. faktor
1. Legalább egyik szülő magyar legyen		,495	
2. Mindkét szülő magyar		,657	
3. Magyar legyen az anyanyelve		,535	
4. Magyar állampolgár legyen			,711
5. Tisztelje a piros-fehér-zöld zászlót	,463		
6. Magyaroknak tartsa magát	,344		
7. Ismerje és szeresse a magyar kultúrát	,559		
8. Magyar szertartási nyelvű egyházhhoz tartozzon	,511		
9. Magyarországon szülessen			,672
10. Élete legnagyobb részében magyarok között éljen	,521		
11. Szavazzon az RMDSZ-re	,582		
12. Magyar iskolát végezzen	,637		

N = 925

A nemzeti identitáselemek és a kapcsolathálók kölcsönhatását vizsgálva megnézzük, hogy a nemzeti identitásprofil hogyan hat a kapcsolathálók etnikai összetételére. Az identitásprofilon azt értjük, hogy mennyire telített etnocentrikus elemekkel az illető azonosságtudata: alapvetően elutasító, vagy sem a más nemzeti csoportokat illetően. Ezt alapvetően a Bogardus-skálával és a román–magyar konfliktus percepciójával mértük. A román–magyar konfliktus percepcióját Románián belüli viszonyokra vonatkozóan vizsgáltuk.⁶ Itt az általános észlelés érdekel, és nem az, hogy a politikai vagy a társadalmi-gazdasági élet milyen területére vonatkozik, bár rákérdeztünk az okokra, a befolyásoló tényezőkre, a megnyilvánulási módokra és a megoldhatóságra, illetve annak módzataira. Az első kérdés, amit dummy-változóvá alakítva használtunk fel, kimondottan csak a konfliktus érzékelésére vonatkozott.

Azt figyeltük meg, hogy azok, akiknek a közösségi-nemzeti identitása kizárja a románokhoz való közeledést, illetve konfliktusosnak látja a román–magyar viszonyt, azok kapcsolathálója etnocentrikusabban szerveződik, mint a többieké. Ám fontos megjegyezni, hogy ezek az összefüggések csupán a magyar nemzetiségűekre szignifikánsak. A románok esetében nem figyelhetők meg ezek az összefüggések.

6 A kérdés így hangzott: Ön szerint van-e ma Romániában konfliktus a románok és a magyarok között? Válaszlehetőségek: 1–Van, 2–Nincs, 9–Nem tudja.

17. táblázat A magyarok etnikai konfliktuspercepciója és a kapcsolatszemélyek nemzetisége közötti összefüggések

Százalékok, N=925 Kapcsolatforma	Konfliktus- percepció*	A kapcsolatszemélyek nemzetisége (százalékban)		
		Román	Magyar	Összesen**
Üresen maradt házra felügyelni*	Van	8	91	99
	Nincs	15	83	98
	Átlag	9	90	99
Vendégségbe jönni, együtt kimenni vendéglőbe*	Van	5	94	100
	Nincs	12	86	100
	Átlag	6	93	100
Kedvenc témáról elbeszélgetni*	Van	6	93	100
	Nincs	13	84	100
	Átlag	7	92	100
Befolyásos személy, tanácsadás	Van	12	88	100
	Nincs	20	80	100
	Átlag	13	87	100

Konfliktuspercepció itt: Van-e konfliktus a románok és a magyarok között?

* Szignifikáns összefüggés állítható Chi-négyzet próbával $p < 0,01$ szinten.

**Az összesen válaszok 100 %-ot kitevő különbsége a más nemzetiségűeket fedi (roma, német), de akiket a kis esetszámok miatt ki kellett hagyni az összefüggésvizsgálatból.

Látható, hogy mindegyik kapcsolatforma esetében a magyar válaszolók azon része, akik szerint nincs konfliktus, majdnem kétszer annyi románnal tartanak fenn kapcsolatot, mint azok, akik a román–magyar viszonyt konfliktusosnak érzékelik.

Elemeztük a román–magyar konfliktus megoldhatóságára vonatkozó véleményeket is azok körében, akik érzékelnek konfliktust, és ennek már nincs szignifikáns kapcsolata a kapcsolatháló etnikai összetételével. Azt jelenti, hogy a konfliktus meglete nem annyira központi probléma az identitásukban. Ugyanis a konfliktuselmélet alapján a konfliktus megoldhatatlanságába vetett hit mutatja igazán a konfliktus identitás-szervező funkcióját. Ez a tény pozitív fejleménye lehet a RMDSZ és egyes román pártok közös kormányzása köznapi szinten való tapasztalatának. Tehát a román–magyar konfliktus percepciója inkább az etnocentrikus szemlélet kifejeződése, ideológiai természetű vélemény, és nem annyira tapasztalati eredetű. Így igazolódik a központi hipotézisünk is. Teszteltük azt a származtatott hipotézist, hogy a kapcsolatok etnocentrikus szerveződésének lehet-e az a fő oka, hogy a kérdezetteket etnikailag diszkriminálták, és nem találtunk szignifikáns összefüggést a két tényező között. A nemzeti identitás és a társadalmi státushelyzet közötti összefüggés vizsgálata alapján az a magyarázat körvonalazódik, hogy a magasabb társadalmi státus feltétele a nemzetre vonatkozó tudás magasabb szintjének (Veres 2000a), viszont a nemzeti ideológiai ismeretek tele vannak etnocentrikus nézetekkel. Ezek a nézetek befolyásolják a társadalmi kapcsolatok alakítását.

A kapcsolatháló mérete is összefüggésben van a nemzeti identitáselemekkel: a kiterjedtebb kapcsolathálóval rendelkezők etnocentrikusabb nemzeti attitűdökkel ren-

delkeznek, és pedig gyakrabban érzékelnek konfliktust, mint a kisebb kapcsolathálóval rendelkezők, ám az eltérések nem jelentősek.

18. táblázat A kapcsolatháló faktorok szóróátlagai a konfliktuspercepció szerint

ALMINTA	Konfliktus-percepció	Gyenge kötési faktor	Erős kötési faktor
Román	Van	0,08*	0,12
	Nincs	-0,04*	0,06
	Összesen	-0,001	0,08
Magyar	Van	0,03*	-0,009**
	Nincs	-0,12*	-0,26**
	Összesen	0,005	-0,05

Az eltérés *0,05, **0,01 szinten szignifikáns (Anova-teszt).

E mögött egy harmadik tényező húzódik meg: a kiterjedtebb kapcsolathálóval rendelkezőknek magasabb társadalmi státusuk és iskolázottsági szintjük van. Az előbbi bekezdésben tárgyaltak alapján is tudjuk, hogy sajátosan az erdélyi (és általában a kelet-európai) iskolázott emberek az etnocentrikusabbak, éppen a nemzeti ideológiai szocializáció magasabb szintje miatt. Tehát az a származtatott hipotézis, miszerint az etnikai diszkriminációk döntően meghatároznák a kapcsolatválasztások etnikai orientációját, nem tartható, különösen, mert a többségiek esetében is megfigyelhető a státus, kapcsolatháló-méret és etnocentrikus nemzeti attitűdök már említett összefüggése, ők pedig többségi helyzetükből adódóan nem lehetnek diszkriminálva, legalább is az ese-
teink 98 százalékát illetően.

Megvizsgáltuk az ifjúsági almintánk értékpreferenciái és a kapcsolathálók szerveződésének különböző aspektusa közötti összefüggéseket. A kapcsolatszemélyek nemzetiségére csupán az egyértelműen közösségi nemzeti értékmozgások voltak hatással, más közvetettebb összefüggésekre nem derült fény. A kapcsolathálók méretére vonatkozóan van néhány érték, amely meghatározó, viszont nem következtethető ki belőle egyértelmű tendenciák.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az interakciós-kapcsolathálózati rétegződés tekintetében elmondható, hogy Erdélyben a nemzeti identitás jelentősen meghatározza a személyes kapcsolathálók szerveződését. Az erdélyi társadalmi kapcsolathálózatok, különösen az erős kötésűek, mindkét elemzett nemzetiségnél főként etnocentrikus módon szerveződnek, némi kivételt képeznek az erdélyi magyar válaszolók hivatalos problémáinak megoldására kialakított kapcsolatok nemzetiségi összetétele. Az etnocentrikusan szerveződő kapcsolathálók rontják a közvetlen etnikumközi kommunikáció esélyeit az erdélyi lakosság szintjén. A kapcsolathálózatok kiterjedtségét tekintve, ennek természete és nagysága, valamint a hagyományos típusú kapcsolatok javára eltolódást mutatnak a társadalmi modernizációs folyamatban. Az erdélyiek körében a hagyományos kapcsolatok uralkodnak, beleértve nemcsak a rokonságot, hanem főként a szomszédi kapso-

latokat, a modern ismerős–barát és kollegiális kapcsolatok hátrányára, és ezáltal is erősödik az etnikailag egynemű kapcsolathálók szervezése. Ugyanakkor, elvonatkoztatva a korhatásoktól a lakosság eléggé homogén a társadalmi hálózatok természete szemszögéből.

A magyar fiatalok a hasonló korú többségiekénél zártabbak a másik etnikum képviselőivel létesítendő kapcsolathálók irányában. Ennek magyarázatában a nemzeti szocializációban szerepet játszó iskolai tantárgyak tényleges tartalmának vizsgálata nyújthat támpontokat, ugyanis 1990-től kezdődően Erdélyben *a magyar nyelv és irodalom*, illetve *a romániai magyarok története és kultúrája* tárgyak tartalmának alakításában a magyar oktatók fokozatosan egyre nagyobb szabadkezet kaptak, e szabadsággal pedig saját belátásuk szerint éltek, e tárgyak pedig a legfontosabbak a tanulók nemzeti identitásának kialakításában.

Mindezek az eredmények azt mutatják, hogy kisebbségi helyzetben, ahol a társadalmi diskurzusok a nemzeti problematika iránt érzékenyebbé teszik a személyeket, aminek következtében a nemzeti identitásnak hatása lesz a társadalmi kapcsolathálók kialakítására.

1. MELLÉKLET

A kapcsolathálók átlagértékei almintánként, kétmintás T próbával

	ALMINTA	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Gyenge kapcsolatok száma	1. román	831	9,8171	4,60359	,15970
	2. magyar	925	9,9049	4,49261	,14772
Erős kötésű kapcsolatszemélyek száma*	1. román	831	2,5884	2,23101	,07739
	2. magyar	925	5,5708	3,34370	,10994

* Az átlagértékek közötti különbség $p < 0,001$ szinten szignifikáns.

IRODALOM

- Angelusz R. szerk. (1997): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum.
- Angelusz R.–Tardos R. (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: ELTE SZI-MKI.
- CANSTAT (2003). *Buletin Statistic*, 1.
- Comisia Națională de Statistică (1994): *Recensământul general al populației și al locuințelor din România în 1992, vol I-II*. Bukarest.
- Csepeli Gy. (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Csedő K.–Ercsei K.–Geambasu R.–Pásztor Gy. (2003): A kolozsvári elsőgenerációs városiak. *Erdélyi Társadalom*, 2.
- Eyal, G.–Szelényi, I.–Townsend, E. (2001): *Capitalism without Capitalists*. New York: Verso Books.
- Granovetter, M.S. (1973): The Strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78.
- Granovetter, M.S. (1982[1988]): A gyenge kötések ereje és gyengesége. [The strength of weak ties.] *Szociológiai figyelő*, 3.
- Istituto National de Statistică (2003): *Recensământul general al populației și al locuințelor din România în 2002. Rezultate finale I*. Bukarest, www.insse.ro/recensamant.
- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta*. Budapest: Osiris.

- Lin, N. (1987): *Social Resources and Social Mobility: A Structural Theory of Status Attainment*. New York: S.U.P.
- Nedomová, A.–Kostelecký, T. (1997): The Czech National Identity. *Czech Sociological Review*, 5.
- Rotariu, T.–Iluț, P. eds. (1996): *Sociologie*. Kolozsvár: Mesager Kiadó.
- Róbert P. (2000): *Társadalmi mobilitás – a tények és a vélemények tükrében*. Budapest: Századvég.
- Szelényi I.–Szelényi Sz. (1996): Elitcirkuláció vagy elitreprodukción. In Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI.
- Veres V. (2000a): Nemzeti és állampolgári identitás az erdélyi középiskolások körében. In Veres V. szerk.: *Nemzeti vagy nemzedéki integráció*. Kolozsvár–Budapest: Limes–Új Mandátum.
- Veres V. (2000b): Az erdélyi magyarok és románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében. *Szociológiai Szemle*, 4.
- Veres V. (2006): *Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban*. Budapest: Akadémiai kiadó.

A VALLÁSOSSÁG HATÁSA A SERDÜLŐK KÁBITÓSZER-FOGYASZTÁSÁRA*

KOVÁCS László

E-mail: laszlo.kovacs@uni-corvinus.hu

Összefoglaló: A kolozsvári román, magyar és német tannyelvű osztályokba járó – reprezentatív módon kiválasztott – középiskolásokat (N=1.047) érintő kutatás a dohányzás, alkohol-fogyasztás és droghasználat epidemiológiai elterjedtségének feltárásán túl a kábítószeres kipróbálását befolyásoló tényezők közül a vallásosság szerepének tisztázására törekedett. A felekezeti hovatartozás, a vallásos nevelés, az egyházi szertartásokon való részvétel, a válásgyakorlás, a vallásosság önmegítélésén kívül az INSPIRIT-skálát is alkalmaztuk, amellyel a belső, élményszintű vallásosság mérésére tettünk kísérletet. A külső vallásosság alacsony szintjével jellemezhető középiskolások körében magasabb a tiltott szereket kipróbálók aránya, a magas belső vallásosságról számot adó serdülők között szignifikánsan kisebb volt a kábítószer-fogyasztók aránya.

Kulcsszavak: kábítószer, vallás, belső vallásosság, külső vallásosság, serdülők, Kolozsvár

BEVEZETÉS ÉS KÉRDÉSFELVETÉS

A kábítószeres fogyasztásának terjedése a nyugati civilizáció minden országában megfigyelhető jelenség. Növekszik a hatóságok által lefoglalt kábítószer mennyisége, a szerfogyasztás miatt kezelték illetve a túladagolás miatt elhunytak száma. A kábítószeres birtoklása, terjesztése és fogyasztása – a legtöbb európai országban, így Közép-Kelet-Európában is – tiltott, ennek ellenére, fogyasztása – a rendelkezésünkre álló adatok szerint – szűkebb környezetünkben is terjedőben van (Elekes–Kovács 2002; Moskalewicz 2002). Az alkohol fogyasztása – a kábítószeresekkel ellentétben – ezekben az országokban legális, kulturálisan beépült az emberek mindennapjaiba, szokásrendszerébe; az évszázadok során az ünnepek részévé, a társadalmi érintkezés velejárójává vált. A serdülők körében előforduló – a nyugati társadalmakban deviánsnak minősített – magatartásformák közül a legdinamikusabban a különböző kábítószeres használatának gyakorisága növekszik. Az adolescensek fokozott érintettsége és az előző kutatásokkal való összehasonlíthatóság miatt a vizsgálat a kolozsvári középiskolásokat érintette.

Felvetődik a kérdés, hogy valamely vallási felekezethez való tartozás nyújt-e védelmet a tiltott szerek fogyasztását illetően? Van-e különbség a különböző felekezetekhez tartozó fiatalok fogyasztási szokásaiban? A vallásosság felfogható-e védő

* A szerző ezúton mond köszönetet a kritikus, de jobbító szándékú, hasznos észrevételeket tartalmazó lektori vélemények készítőinek.

tényezőként a serdülők szenvedélyszer-fogyasztása tekintetében? Jobban ki vannak-e téve a kábítószeres kipróbálás és fogyasztás veszélyének azok a serdülők, akik nem vallásosak?

Az erdélyi terepválasztást vallásszociológiai vizsgálatok is igazolják: a romániai felnőtt népesség 75 százaléka mondja magát vallásosnak, a magyarországiak 57 százaléka (Tomka 2001). Ugyanakkor az erdélyiek mindennapjaiba feltételezhetően sokkal inkább beépült, viselkedésüket sokkal inkább meghatározza a vallás, mint a magyarországiakét, így a deviánsnak tekintett magatartásformákra vonatkozó hatása is jobban vizsgálható.

A tanulmány a kábítószer-használatot befolyásoló tényezők rövid ismertetése illetve a vallásosság és drogfogyasztás elméleti aspektusainak taglalását követően¹ egy empirikus kutatás során nyert adatok felhasználásával a külsőségekben megnyilvánuló és a belső, élmény-szintű vallásosságnak a tiltott szerek fogyasztására gyakorolt hatásának feltárására törekszik.

ELMÉLETI HÁTTÉR

Szerfogyasztást befolyásoló tényezők²

A szakirodalomban számos elemzés olvasható a drog- és alkoholfogyasztást befolyásoló tényezőkről. A kutatások többsége elsősorban a kortársak hatását emelik ki, rámutatva a mintakövető magatartás veszélyeire. (Akers et al. 1979; Flay et al. 1994; Giordano et al. 1986; Simons–Robertson 1989) Az adolescensek konformálódnak a referenciacsoport viselkedés- és értékstruktúrájához, ami az alkoholfogyasztást és a kábítószer-használatot illeti. A legerőteljesebb prediktornak az alkoholfogyasztó és/vagy kábítószer-használó barátok aránya tekinthető illetve a baráti kör fogyasztással kapcsolatos toleranciája. A fiatalok barátaik viselkedését egyrészt utánzandó mintának, másrészt követendő normának tekintik. Azon fiatalok, akiknek egyetlen barátjuk sem fogyaszt drogot, a legritkább esetben válnak maguk is drogélvezővé (Werner 1991).

A kutatások másik irányzata a család szerepének tanulmányozását tekinti tárgyának. A tradicionálistól eltérő családszerkezet illetve a szűkebb és a tágabb családban előforduló deviáns magatartásformák előfordulását deviancia-prediktornak tekintik egyes szerzők (Vega et al. 1993), mások viszont a családban uralkodó légkörnek tulajdonítanak döntő jelentőséget (Narusk 1991; Carvalho et al. 1995) a serdülők szenvedélyszer-fogyasztásának kialakulásában és fennmaradásában. Erdélyi középiskolások körében készült kutatás a kábítószeres kipróbálásának az átlagnál alacsonyabb esélyét mutatták a két édes szülővel együtt nevelkedő serdülők esetében; az újrastrukturált családokban nevelkedő serdülők viszont veszélyeztetettebbek a kábítószeres kipróbálása tekintetében (Kovács 2002).

- 1 Néhány, a vallásosság hatásával kapcsolatos elméleti utalást, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért a kutatásnak az adott részterületre vonatkozó adatainak ismertetésénél helyeztünk el.
- 2 Jelen írás célja nem a kábítószer-fogyasztást befolyásoló tényezők részletes bemutatása, ezért terjedelmi okok miatt csupán a fontosabb, a kortárs csoport és a család hatását említjük.

Vallás, vallásosság és kábítószer-fogyasztás³

A vallás, a vallásosság szociológiai vizsgálata a magyar szakirodalomban önálló területként is jelen van (Tomka 1996a; Tomka 1996b; Tomka 1999; Tomka 2001). Más változókkal való összefüggéseinek elemzésére is találunk példát: a vallásosság és a nemzeti identitás (Gereben, 2001), a vallásosság és a társadalmi státusz (Hegedűs 2001) és a vallás és az egészség kapcsolatának vizsgálata (Pikó 1999) egyaránt előfordul a magyar szakirodalomban.

A vallásosság, mint lehetséges védő faktor a kábítószer-fogyasztás területén nem kapott azonban súlyának megfelelő figyelmet a nemzetközi szakirodalomban sem. A vallási közösségek a fiatalok számára – a család és a kortársak mellett – viselkedésüket, magatartásmintáikat befolyásoló fontos referencia csoportként funkcionálhatnak. Feltételezzük, hogy a vallásos tevékenységekben való részvétel, a vallásos közösségekhez tartozás és a vallásosság csökkenti a serdülők szenvedélyszer-fogyasztásának valószínűségét.

A vallásnak kétségtelen szerepe van az etnikai identitás megőrzésében, így feltételezhető, hogy a kisebbségi fiatalok és a többségi fiatalok valláshoz való kapcsolatának különböző hatása van a deviáns viselkedésmódok alakulására. A vallási közösségekben olyan interperszonális hálózatokat létezését feltételezzük, melyek – a szociális tanulás elmélet téziseinek megfelelően – a fiatalokat a kábítószer-fogyasztással szembeni negatív attitűd irányába befolyásolják; illetve – ezt kiegészítve – a kisközösségek a bennük részt vevő, aktív szerepet vállaló fiatalok viselkedésmintáit kontrolláló csoportokként működhetnek.

A vallás, a vallásosság hatásának tanulmányozása a jelentőségénél kisebb figyelmet kapott az emberi viselkedést tanulmányozó empirikus kutatásokban, annak ellenére, hogy a szociológia két „alapító atyja” Durkheim és Weber is nagy figyelmet szentelt ennek e kérdéskörnek (Durkheim 1925; Durkheim 1967; Weber 1982).

Kétféle vallásosságot különböztet meg Allport (1967): az egyik a belső vallásosság (intrinsic religiosity), amely belső motivációkon, őszinteségen alapul, és a vallásos hit szerint való életvezetést jelenti, függetlenül ezek következményeitől. A másik a külső vallásosság (extrinsic religiosity), amely külsőleg motivált és a társadalmi státusz, a biztonság és a szociabilitás megszerzésének eszköze.⁴

Hasonló elkülönítést, de a fentiekől eltérő megnevezéssel más szerzőknél is találkozzunk: a privát vallásosságnak (private religiosity) az egyén olyan vallásos tevékenységeit tekintik, amelyek nem mások előtt zajlanak, a vallásos ideálokhoz való egyéni kötődést jelzi ez a megnevezés. A közösségi vallásosságon (public religiosity) a templomba járást, illetve más közösségi rituális tevékenységekben való részvételt értik. A vallásosság eme két formája nem szükségképpen jár együtt (Litchfield et al. 1997).

A deviancia-kutatás területén vallásossággal kapcsolatosan készült felmérések nem vezettek egyértelműen bizonyított eredményekhez. A bűnözés kapcsolatát vizsgálva a

3 Ebben az alfejezetben a vallásosság és drogfogyasztás kapcsolatrendszerét mutatjuk röviden be; a vallásosság egyes dimenzióit feltáró kérdések elméleti megalapozását az adott itemek ismertetésénél közöljük.

4 Az írás egészében az allporti definíciót alkalmazzuk akkor, amikor külső (külsőségekben megnyilvánuló) vagy belső vallásosságról beszélünk. Utóbbi kategóriába tartozónak tekintettük az egyén spirituális élményeinek mértékét mérő INSPIRIT-skála által feltárt vallásosságot.

vallásossággal Hirschi és Stark (1969) arra a következtetésre jutott, hogy a serdülők vallásossága nem befolyásolja szignifikánsan bűnözővé válásukat. Számos más tanulmány azonban negatív kapcsolatot talált a vallásosság és különböző deviáns magatartásmódok előfordulása tekintetében (Free 1994; Kendler et al. 1997), olyan eredmények is napvilágot láttak, hogy a szociális kontroll elmélet különböző indikátorainak – szocializáció, csonka család, a családi és iskolai kötődés – kontrollálása esetén a vallásosság hatása a deviáns viselkedésmódok kialakulására nem szignifikáns (Cochran et al. 1994).

A kutatások egy része arra a kérdésre is választ keresett, hogy a vallásosságnak hatása van-e minden deviáns magatartásforma előfordulására illetve, hogy e hatás különböző deviáns viselkedésmódok esetén, különböző szenvedélyszerek fogyasztása esetén hasonló-e. A kutatók egy része azt találta, hogy a vallásosság hatása különböző és a serdülők körében előforduló devianciák típusától függő; csak más szocio-demográfiai mutatókkal kombinálva mutatható ki a vallásosság szignifikáns hatása minden viselkedésmód esetén (Cochran et al. 1994). A szociális kontroll elmélet által megalapozott kutatások nem találtak szignifikáns összefüggést a vallásosság és különböző bűncselekmények elkövetése között; gyenge összefüggést találtak a tiltott szerek fogyasztása tekintetében viszont szignifikáns eltérések voltak az alkohol fogyasztása és a dohányzás esetében (Elifson et al. 1983). Intravénás droghasználók körében készült vizsgálat megállapításai szerint a HIV-fertőzés kockázatát hordozó magatartásformák (például közös tű- és óvszerhasználat) előfordulása azok körében volt magasabb, akik önmagukat erősen vallásosnak minősítették (Hasnain et al. 2005). Fiatal felnőttek serdülőkori szerhasználatát tanulmányozva a kibocsátó család vallásosságának felekezet-specifikus hatását mutatták ki: a vallásosság és a templomba járás a mormonoknál védő tényező, a katolikus és protestáns szülők gyermekeinél viszont ilyen hatás nem mutatható ki (Merill et al. 2005).

Magyarországi felnőtt populáción végzett vizsgálat megállapításai szerint a vallásgyakorlás jobb testi és lelki egészséggel jár együtt, a vallás szubjektív fontossága szignifikánsan alacsonyabb dohányzással kevesebb alkoholfogyasztással jár együtt; a drogfogyasztás és a vallásosság között azonban a szerzők nem találtak szignifikáns kapcsolatot⁵ (Kopp et al. 2004).

A vallásszociológiai kutatások a vallásosság és a nem kapcsolatrendszerét is vizsgálták, eredményei szerint a nők vallásosabbak a férfiaknál. Feltételezhető tehát, hogy a nők életében nagyobb szerepet tölt be a vallásosság, így felvetődik a kérdés, hogy a tiltott szer-fogyasztás esetén van-e szerepe a nemnek a vallásosság hatásának alakulásában. A vallásosság és nem kapcsolatrendszerének hatása a serdülők körében előforduló devianciák esetén nem egyértelmű, a témában végzett kutatások eredményei egymástól eltérőek (Forthun et al. 1999; Miller–Hoffmann 1995).

Levonható tehát az az általános jellegű következtetés, hogy a vallásosság hatása azon viselkedésmódok esetén mutatható ki egyértelműen, amelyeknél az egyház tiltása nagyon gyenge, ha egyáltalán van ilyen tiltás. A legális szerek, az alkohol és a dohányzás esetében kimutatták, hogy a vallásosságnak megelőző szerepe van e szerek esetében, a tiltott szereknél azonban az összefüggés – az eddigi kutatások eredményei alapján – nem egyértelmű.

5 Az alacsony drogfogyasztás és a vallásosság közötti összefüggést annak a ténynek a következményének tekintik, hogy a fiatal nők vallásosabbak, mint a férfiak, és a drogfogyasztás körükben lényegesen alacsonyabb.

A KUTATÁS LEÍRÁSA

A kutatás⁶ az alkoholfogyasztási és dohányzási szokások mellett a legális és a tiltott drogok kipróbálásának feltárását is céljának tekintette. Az adatfelvétel önkitöltős kérdőívek alkalmazásával, a kolozsvári román, magyar és német tanítási nyelvű középiskolákba járó X. osztályos tanulókat érintette. A mintaválasztás során egylépcsős csoportos mintavételi eljárást alkalmaztunk; mintavételi egységnek az osztályt tekintettük. Rétegeképző változóként az osztály típusát⁷ (profilját) használtuk. Az osztályok profilja szerinti eloszlás alapján rétegeztük az alapsokaságot, majd a profil szerint rendezett osztályokból véletlenszerű mintát vettünk. A tanítási nyelv szerinti rétegzés lehetőségét – a magyar és német osztályok alacsony száma miatt – elvetettük. A mintába összesen 52 osztály került, ebből 17 elméleti 7 művészeti, pedagógiai, egyházi, sport, 13 osztályban technológiai képzés folyt, 15 pedig a szakmunkásképző osztályok közül került ki. Az anonim kérdőívet⁸ összesen 1049 diák töltötte ki. A kérdőívek közül kettő nem került feldolgozásra, mivel csak az első néhány kérdésre válaszolt a megkérdezett, tehát érdemi információt ezekből nem nyerhettünk volna.

Az önkitöltős kérdőíveket – a kutatás módszertani és lebonyolítási technikái ismeretére kiképzett – kérdezőbiztosok alkalmazták a kötelező tanórák keretében. A mintában szereplő iskolák igazgatóit személyesen keresték fel és tájékoztatták a kutatás céljáról és lebonyolítási módjáról. A kérdőív kitöltése önkéntes volt, az erre vonatkozó tájékoztatást a diákok minden esetben megkapták; a kérdéses alkalmával a kijelölt tanórán jelen lévő diákok közül mindegyik vállalta a közreműködést.

Az alkalmazott kérdőív – a szocio-demográfiai ismérveket valamint a vallásosság különböző dimenzióit⁹ és az érzelmi-szociális biztonságot feltárni hivatott kérdéseken kívül – a dohányzás, alkoholfogyasztás és kábítószer-használat mérésére vonatkozóan az Amerikai Egyesült Államokban kidolgozott és 1975 óta évente a középiskolások szerfogyasztási szokásait felmérő kutatás során használt standard kérdéseket tartalmazta¹⁰.

A kérdőív az adatok megbízhatóságának és érvényességének tesztelésére alkalmas számos lehetőséget tartalmazott¹¹. Úgy az inkonzisztencia ráta, mint a vizsgált érvényességi mutatók alapján a felvétel adatai az európai adatok átlagos érvényességi szintjét eléri vagy meghaladják, a bemutatásra kerülő eredmények validitása és reliabilitása tehát biztosított. Az erre vonatkozó számítások ismertetésére terjedelmi okok miatt nem vállalkozunk.

6 A felmérés a Gyermekek Ifjúsági és Sportminisztérium támogatásával a Budapesti Corvinus Egyetem keretei között zajlott.

7 A hivatalos statisztikák felosztását alkalmazva megkülönböztettünk elméleti, technológiai, szakmunkásképző, valamint egyházi, művészeti, sport osztályokat.

8 A kérdőív román és magyar nyelven került alkalmazásra. A román tannyelvű osztályokban tanuló magyar diákok – kérésükre – magyar nyelvű kérdőívet tölthettek ki.

9 A vallásosság különböző dimenzióinak mérésére szolgáló kérdések részletes ismertetése az adott kérdés eredményeinek prezentálásánál történik.

10 Az egyesült államokbeli felmérés módszertanát követve 1995 óta négyévente az európai országokban is hasonló felmérést végeznek a 16 éves középiskolások körében.

11 A dohányzás, alkoholfogyasztás, marihuána, ópiátok és inhalánsok használata esetén az élet-, éves- és haviprevalencia összehasonlításának lehetőségén túl a kérdőív két nyílt őszinteség-kérdést valamint egy nem létező drog (relewin) ismertségére, fogyasztására vonatkozó kérdést is tartalmazott.

Az 1047 feldolgozott kérdőívet kitöltő X. osztályba járó tanuló közül 6-an nem nyilatkoztak a nemüket illetően; az osztály-adatlapok segítségével azonban – mivel a kérdést meg nem válaszolók különböző osztályok diákjai voltak – sikerült a kérdésre nem válaszolók nemét kideríteni (a válaszolók szocio-demográfiai megoszlását az 1. táblázat tartalmazza). Összesen tehát 507 fiú és 540 lány válaszoló által kitöltött kérdőívet dolgoztunk fel. A fiúk aránya 48,4 százalék, a lányoké 51,6 százalék volt.

A nemzetiségre vonatkozó kérdésre 3-an nem válaszoltak. A feldolgozott kérdőíveket 808 román, 215 magyar, 6 német, 10 cigány és 5 egyéb nemzetiségű diák töltötte ki. A nemzetiség kérdésre válaszolók 77,4 százaléka románnak, 20,6 százaléka magyarnak 1 százaléka cigánynak, 0,6 százaléka németnek és 0,5 százaléka egyéb nemzetiségűnek vallotta magát.

A felekezeti hovatartozásra vonatkozó kérdésre 7 fő nem válaszolt. A válaszolók több mint kétharmada ortodoxnak vallotta magát, számuk 694 fő volt (66,7 százalék). Görög katolikus 46 fő (4,4 százalék), római katolikus 40 fő (3,8 százalék) volt. Református vallásúnak 154 válaszoló (14,8 százalék), unitáriusnak 19-en (1,8 százalék), evangélikusnak 7-en (0,7 százalék), valamely neo protestáns felekezethez tartozónak 37-en (3,6 százalék) vallották magukat. Az egyéb válaszalternatívát 43 diák jelölte, vagyis a kérdésre válaszolók 4,1 százaléka a kérdőívben fel nem sorolt felekezethez tartozik.

1. táblázat A mintába került középiskolások megoszlása nemek, nemzetiségek és felekezetek szerint

	Abszolút szám	Százalékos megoszlás
Összesen	1.047	100
Nemek szerinti megoszlás		
Fiú	507	48,4
Lány	540	51,6
Nemzetiség szerinti megoszlása		
Román	808	77,1
Magyar	215	20,5
Német	6	0,6
Cigány	10	1
Egyéb	5	0,5
Nem válaszolt	3	0,3
Felekezet szerinti megoszlás		
Ortodox	694	66,3
Görög katolikus	46	4,4
Római katolikus	40	3,8
Református	154	14,7
Unitárius	19	1,8
Evangélikus	7	0,7
Neo protestáns	37	3,5
Egyéb	43	4,1
Nem válaszolt	7	0,7

KÁBÍTÓSZERFOGYASZTÁS

Epidemiológiai adatok¹²

A legerterjedtebb tiltott szer¹³ a kolozsvári középiskolások körében a marihuána volt, több mint 10 százaléka a megkérdezetteknek legalább egyszer kipróbálta életében a marihuána hatásait. Közel kétszeres a kipróbáló fiúk aránya a lányokhoz képest. A legális szereket (az orvosi előírás nélküli altatót illetve nyugtatót) az összes válaszoló kevesebb, mint 10 százaléka próbálta ki, az alkohol és a gyógyszer együttes fogyasztásának a hatásait az összes válaszoló 15 százaléka tapasztalta meg legalább egyszer a kérdéses időpontjáig. Szintén viszonylag magas volt egy másik szerkombináció, az alkohol és marihuána kipróbálásának prevalenciája. A 3 százalékot meghaladó kipróbálási arányt regisztráltunk az ópiátok esetében és hasonló arányban szerepelt az inhalánsok¹⁴ használata is. Viszonylag magas népszerűségnek örvend a diszkó-drogoknak is nevezett ecstazy, az összes válaszoló több mint 4 százaléka megtapasztalta a hatásait. Anabolikus szteroidokat is közel 4 százaléknyan fogyasztottak és az összes többi, a kérdőívben felsorolt tiltott szert a válaszolók több mint 1 százaléka a kérdéses időpontjáig legalább egyszer kipróbálta.

A legális és tiltott szerek¹⁵ fogyasztása szempontjából két csoportot különítettünk el. Az egyikbe azok a diákok kerültek, akik valamilyen legális vagy tiltott szert egyszer vagy többször életükben kipróbáltak, a másikba azok, akik e szerek egyikének hatásait sem tapasztalták meg a kérdéses időpontjáig. A legális szerek közé az orvosi előírás nélküli altató vagy nyugtató fogyasztását illetve az alkohol és valamilyen gyógyszer kombinációjának a használatát valamint a szipuzást soroltuk. A tiltott szerek között a marihuána, LSD, amfetaminok, crack, kokain, heroin, ecstazy, fecskendővel bevitt drogok, anabolikus szteroidok és más doppingszerek, valamint az alkohol és marihuána vagy hasis együttes fogyasztása is szerepelt.

Az 1047 főt számláló mintában összesen 310 diák volt, aki valamilyen tiltott vagy legális szert életében legalább egyszer kipróbált (*1. ábra*). Szignifikáns különbség a két nem fogyasztása között nincs, bár a fiúk között magasabb a fogyasztók aránya, mint a lányoknál: az 507 fiú közül 154, azaz 30,4 százalékuk, és az 540 lány közül 156, azaz 28,9 százalékuk fogyasztott valamilyen tiltott vagy legális szert. A magyar nemzetiségű válaszolók között a fogyasztók aránya meghaladja a románok között megfigyelhető értéket, a különbségek azonban nem szignifikánsak. Az összes fogyasztó

12 A különböző kábítószeres kipróbálásának életprevalencia-értékeit tartalmazó táblázatokat az *1. Függelékben* helyeztük el. A két nem eltérő fogyasztási mintázata miatt a válaszolók összességét tartalmazó táblázat mellett a fiúk és a lányok szer-kipróbálási gyakoriságát tartalmazó táblázatokat is közöljük.

13 Néhány, gyakrabban használt drog esetében (marihuána, ópiátok, inhalánsok) a kérdőív a havi fogyasztási gyakoriságot is tudakolta, ebben az írásban azonban az összes szer esetében az életprevalencia értékekkel dolgozunk.

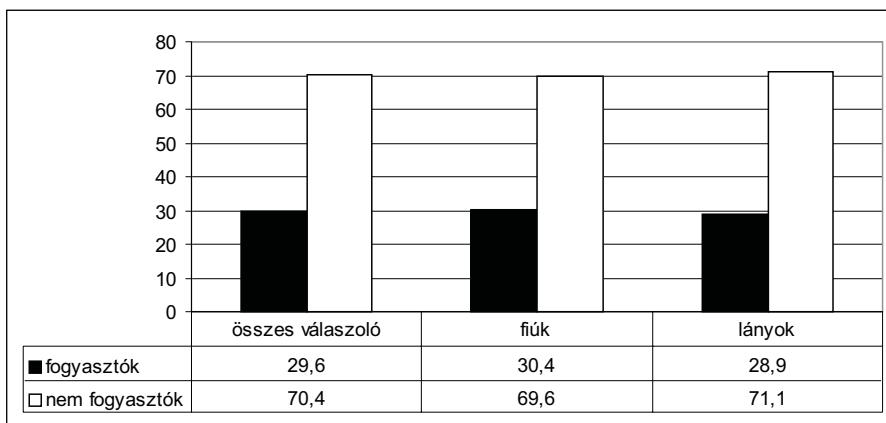
14 Az inhalánsok tekintetében nincs egységes álláspont a tiltott vagy legális szerek közé való sorolást illetően. A nemzetközi szakirodalomban mindkét besorolással találkozhatunk; a tiltott szerek közé – a beszerezhetőség, birtoklás és fogyasztás legalitásának prizmján keresztül nézve – meglátásom szerint nem tartozik.

15 Azokat a szereket tekintjük tiltott szernek, amelyeknek a beszerzését, birtoklását, fogyasztását a hatályos törvények büntetni rendelik.

közel háromnegyede román nemzetiségű, közel 23 százalékuk magyar. A 808 román válaszoló közül 228 (28,2 százalék), a 215 magyar közül 71 (33 százalék) és a 24 egyéb nemzetiségű közül 11 (45,8 százalék) fogyasztott valamilyen legális vagy tiltott szert.

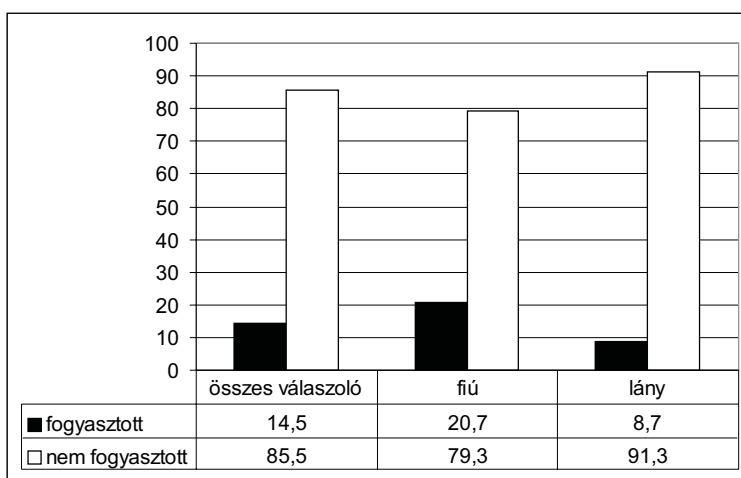
A vallás, a vallásosság hatásának vizsgálatát a tiltott szerek fogyasztása esetén látjuk célszerűnek, mivel a tiltott módon beszerezhető kábító hatású szerek fogyasztása a legkevésbé épült be a normának tekintett magatartásmódok közé. A drogok kipróbálása – mivel általános érvényű törvény megsértéséről van szó¹⁶ – jeleníti talán meg leginkább a társadalmilag elfogadott normáktól, írott szabályoktól való eltérést.¹⁷

Amennyiben a szerfogyasztókat tartalmazó csoportosításból kiszűrjük a legális szereket, az altatót, a nyugtatót valamint az inhalánsokat, és az alkoholt gyógyszerrel fogyasztókat, a tiltott szereket kipróbálók számát és arányát kapjuk¹⁸ (2. ábra).

1. ábra Tiltott vagy legális szert fogyasztók és nem fogyasztók százalékos aránya nemek szerint – $\chi^2 = 0,28$ nem szignifikáns

- 16 A kábítószerek beszerzését, birtoklását, fogyasztását a felnőttekre is érvényes törvény tiltja; a 16 éves kérdezettek azonban az alkoholtartalmú italokhoz és dohányáruhoz sem juthatnak legálisan.
- 17 A hatályos jogszabályok alapján a cigaretta, alkohol és kábítószer beszerzése egyaránt tiltott ezen korosztály számára, a szerző jelen írás keretei között a különböző szertípusok fogyasztóinak deviánsá minősítésre nem vállalkozik.
- 18 Ha egy diák több tiltott kábítószerfajta kipróbálását is jelezte, értelemszerűen csak egyszer szerepel a tiltottszert-fogyasztók között.

2. ábra Tiltott szert fogyasztók és nem fogyasztók százalékos aránya nemek szerint
 $\chi^2 = 30,37$ $p < 0,001$

Az 1047 diák közül 152-en (14,5 százalékuk) próbálták ki legalább egyszer valamilyen tiltott szert. A fiúk aránya a fogyasztók között szignifikánsan meghaladja a lányokét: az 507 megkérdezett fiú közül 105 (a fiú válaszolók 20,7 százalék), az 540 lány válaszoló közül pedig 47 (a lány válaszolók 8,7 százaléka) fogyasztott valamilyen tiltott szert illetve legális és tiltott szer kombinációját.

A magyar válaszolók közül arányait tekintve többen próbálták ki valamilyen tiltott szert, mint a román nemzetiségű válaszolók; a különbségek nem szignifikánsak. A 808 román válaszoló 13,7 százaléka (111 diák), a 215 magyar diák 15,3 százaléka (33 fő) próbálta ki a felsorolt tiltott szerek közül legalább egynek a hatását. A kisebbségi középiskolások szerfogyasztása – ahogy az előző kutatásaink esetében is (Kovács, 2001; Kovács, 2002) – meghaladja a többségi nemzethez tartozó kortársaik prevalencia-értékeit. Európai országokban végzett, a nemzetiségi státuszt is rögzítő drogepidemiológiai vizsgálat nem ismert, ezért arra vonatkozó általános érvényű következtetés levonására nem vállalkozhatunk, hogy a kisebbségi lét növeli-e a kábítószerek kipróbálásának esélyét.¹⁹

VALLÁSOSSÁG

A vizsgálat az epidemiológiai adatok feltárásán túlmenően arra a kérdésre kereste a választ, hogy *a vallási eseményeken való részvétel, a vallásos közösségekben való participáció befolyásolja-e a középiskolások tiltottszer-fogyasztását illetve vannak-e különbségek a magyar és a román fiatalok viselkedésmintái között*

19 Az Amerikai Egyesült Államokban végzett vizsgálatok ugyanakkor a kisebbségi, afro-amerikai fiatalok alacsonyabb arányú kábítószert-fogyasztásáról számolnak be a fehérek, illetve a spanyol ajkú népesség fogyasztásához viszonyítva (Johnston et al. 2000), ebből azonban az eltérő kulturális-viselkedésbeli sajátosságok miatt európai kontextusú következtetést nem vonhatunk le.

A vallásosság empirikus mérése

A vallásosságra vonatkozóan több – a külső és belső vallásosságot feltárni hivatott – kérdést tettünk fel. Ezen kérdések a vallási felekezethez tartozáson, a vallásos szertartásokon való részvételen, a vallásos nevelés önmegítélése és a vallásgyakorlás gyakoriságára vonatkozó kérdéseken kívül a vallásos élmények hatását vizsgáló INSPIRIT²⁰ tesztet is tartalmazta.

A kérdőívbe épített, a vallásosságra vonatkozó kérdések, két dimenzió mentén méri a vallásosságot. Az egyik az egyházi szertartásokon való részvételt illetve ennek gyakoriságát tárja fel, a másik a vallásosság élmény-dimenziójára centrál. Ez utóbbit az INSPIRIT (Index of Core Spiritual Experience) nevű skála felhasználásával mértük. A skálát a Harvard Medical School's Division of Behavioral Medicine munkatársai dolgozták ki. Az első alkalmazások azt mutatták, hogy az INSPIRIT skála által mért spiritualitást más, hasonló témakörben készült mérőeszközök által nem megragadható. A kutatás során az INSPIRIT skála által mért vallásosság hatását egészségmegőrző tényezőként identifikálták, illetve azoknál az interjúalanyoknál, akiknél magas INSPIRIT-értéket regisztráltak, kimutathatóan alacsonyabb volt különböző betegségek előfordulási gyakorisága. (Kass et al. 1991)

Vallásosság és tiltottszert-fogyasztás

A következőkben a vallásosság hatását vizsgáljuk a tiltottszert-fogyasztás előfordulására. A különböző szertípusok elkülönített vizsgálatát a tiltottszert-fogyasztással helyettesítettük, egyrészt, mivel több kábítószer esetében csupán néhány tizedszázaléknyi fogyasztást regisztráltunk, így az eredmények ebben az esetben statisztikailag irrelevánsak lettek volna; másrészt pedig figyelembe vettük előző kutatások eredményeit, melyek egyértelműen kimutatták, hogy a vallásosság hatása nem változik a különböző kábítószer-típusok esetében (Cochran 1992).

A vallásosság hatásának vizsgálatát a tiltott szereket fogyasztók esetén végezzük, egyrészt mivel a legális és a tiltott szerek fogyasztásának etiológiája különböző, s a két szertípus együttes tárgyalása az eredményeket torzította volna. A vallásosság valamint a tiltott és legális szerek külön tárgyalásától – akárcsak a kutatás által rögzített alkohol-fogyasztási és dohányzási szokások ismertetésétől – terjedelmi okok miatt eltekinttünk. Másrészt, a legális szerek fogyasztásának „hagyományai” vannak Erdélyben is, a tiltottszert-fogyasztás viszont a rendszerváltást követő időszakban jelent meg, így inkább egy viszonylag új (és büntetőjogi következményeket is potenciálisan involváló) jelenség vallásszociológiai vizsgálatára tettünk kísérletet.

20 A skála magyar nyelvű változatának elkészítésében Hegedűs Rita, a román változat kidolgozásában Gödri Irén közreműködésére számíthattam. A román nyelvű kérdőívek véglegesítése előtt román anyanyelvű kérdezőbiztosok véleményére is támaszkodhattam a vallásosságra vonatkozóan eredetileg magyarul megfogalmazott kérdések jelentésbeli azonosságának biztosítása céljából.

Felekezet és tiltószert-fogyasztás

A vallásosság hatását a serdülők alkoholfogyasztására különböző vallásfelekezetekhez való tartozás fényében is vizsgálták. Egy Angliában készült felmérés (Denscombe 1995) kimutatta a 15-16 éves megkérdezettek körében a vallásos meggyőződés hatását az alkohollal kapcsolatos attitűdöket illetően: a muszlimok a vallásuk alkoholfogyasztásra vonatkozó előírásait szigorúan megtartották, a hinduk és szikhiek esetében kevésbé találtak direkt összefüggést, a keresztyény felekezetekhez tartozókat vallásos meggyőződésük nem befolyásolta alkoholfogyasztási szokásaikat, attitűdjeiket.

Egy másik kutatás, mely az 1980-as évek közepén készült a különböző vallási felekezetekhez való tartozás szerint eltéréseket talált a megkérdezettek alkoholfogyasztási szokásait illetően: a legmagasabb alkoholfogyasztási arányt a katolikusok körében regisztrálták. Őket azok a protestáns válaszolók követték, akiknek vallása nem tiltja az alkohol tartalmú italok fogyasztását, majd a zsidók és végül azon protestáns vallási felekezetekhez tartozók következtek, akiknek vallásuk tiltja az alkoholfogyasztást, körükben is azonban több mint 60 százalékuk számolt be alkoholfogyasztásról. Ugyanez a kutatás több mint 20 százalékpontos különbséget regisztrált azok alkoholfogyasztását tekintve, akik a vallást fontosnak tartották, azokkal szemben, akiknek nem fontos a vallás. (Hanson–Engs 1987)

2. táblázat A tiltott szerfogyasztók és az absztinensek felekezeti megoszlása (a válaszolók oszlopszázaléka)

	Nem fogyasztott	Fogyasztott	N
Ortodox	67,4	62,8	694
Görög katolikus	3,6 ²¹	9,5	46
Római katolikus	3,3	7,4	40
Református	14,9	14,2	154
Unitárius	2	0,7 ²²	19
Evangélikus	0,3	2,7 ²³	7
Neo protestáns	4,1	0	37
Egyéb	4,4	2,7	43
n	892	148	1040

$$\chi^2 = 39,91 \quad p < 0,001$$

Az előbbieken leírtak alapján, a diákokat felosztottuk tiltószert-fogyasztókra, valamint egy olyan csoportra, akik egyetlen tiltott szert sem próbáltak ki a kérdéses időpontjáig. A két csoportba tartozó diákok felekezeti hovatartozását vizsgálva csupán néhány felekezet esetében figyelhetünk meg szignifikáns különbségeket: a görög kato-

21 Ebben és a további táblázatokban is vastaggal lettek szedve azon cellákban szereplő értékek, amelyek különbsége az Adjusted Residuals értéke alapján szignifikáns.

22 Kurzívval szedtük azokat a cella-értékeket, amelyek elemszáma 10 alatti.

23 Vastaggal és kurzívval azokat a cellaértékeket írtuk, amelyek eltérése az Adjusted Residuals alapján szignifikáns és elemszáma 10 alatti.

likusok, a római katolikusok valamint az evangélikus válaszadók a mintában szereplő részarányuknál magasabb arányban próbálták ki életükben valamilyen tiltott szert; a valamely neo-protestáns felekezetekhez tartozó összes válaszoló (37 diák) viszont a nem fogyasztók csoportjában szerepel.

A fenti megállapítások csupán jelzésértékűek azonban, mivel a mintába került diákok döntő többsége ortodox vallású, így az említett egyéb vallási közösségekhez tartozó fogyasztók csupán néhány tucatnyi diákot tesznek ki. Az ortodoxtól eltérő felekezethez összesen 346 diák tartozik, közülük 55-en, azaz közel 16 százalékuk fogyasztott legalább egyszer valamilyen tiltott szert. Az alacsony elemszámra jó példa, hogy összesen csupán 7 evangélikus diák került a mintába s közülük 4 – saját bevallása szerint – kipróbált legalább egy tiltott szert a kérdés időpontjáig; ebből azonban, az igen alacsony elemszám miatt, nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a kolozsvári evangélikus diákok több mint fele tiltottszer-fogyasztó.

Vallásos nevelés és tiltottszer-fogyasztás

A kérdőív a vallásos nevelés önminősítésére vonatkozó kérdést²⁴ is tartalmazott. Az igen és a nem válasz mellett a nem tudom válaszalternatívát is felkínáltuk.

3. táblázat A „Vallásos nevelésben részesültél?” kérdésre adott válaszok megoszlása a tiltottszer-fogyasztás alapján elkülönített csoportok esetében (százalékos megoszlás)

	Igen	Nem	Nem tudom megítélni	N
Nem fogyasztott	66	8,9	25	883
Fogyasztott	47,3	29,3	23,3	150
Összes válaszoló	63,3	11,9	24,8	1033

$$\chi^2 = 51,98 \quad p < 0,001$$

A saját nevelésük vallásossága tekintetében bizonytalanok körében gyakorlatilag nincs különbség a tiltottszer-fogyasztás előfordulása tekintetében. A vallásos nevelésben részesült diákok a nem fogyasztók csoportjában szerepelnek a mintában lévő arányukat szignifikánsan meghaladó arányban. Azok a diákok, akik a saját vallásos nevelésük tekintetében „nem”-mel válaszoltak, a tiltottszer-fogyasztók körében vannak felülreprezentálva. A vallásos nevelés tehát védő faktor a tiltott szerek kipróbálása tekintetében; azonban a kérdésből nem derül ki, hogy a vallásos nevelés által közvetített értékrendszer védte meg a diákokat a szerfogyasztástól, avagy a nem vallásos nevelésben részesült diákok nagyobb „nyitottsága” vezetett ezen szerek valamelyikének kipróbálásához.

24 A kérdés nem tartalmazott eligazítást arra vonatkozólag, hogy a vallásos nevelést otthon szülőktől, nagyszülőktől, rokonoktól avagy intézményesített vallásoktatás formájában kapta-e a válaszoló; ezen közvetítési formák közül legalább egynek az előfordulását tekintettük vallásos nevelésnek.

Egyházi szertartáson való részvétel és tiltottszer-fogyasztás

A vallás hatásának tanulmányozásában egy másik megközelítésmód a vallási szertartásokon való részvételt illetve ezek gyakoriságát vizsgálja. A vallásosság kifejeződésének hatását vizsgálva több szerző is arra a következtetésre jutott, hogy a vallási szertartásokon való részvétel gyakoriságának növekedésével egyidejűleg csökken az alkohol-abúzus illetve a szerfogyasztás veszélye (Cochran et al. 1994; Singh–Mustapha 1994).

Középiskolás korosztályban végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy azok a serdülők, akik vallásos szertartásokon való részvételt illetve az Istenbe vetett hitet jeleztek a kábítószerrel szemben nagyobb valószínűséggel vannak elutasító attitűdjük, mint egyházi szertartásra nem járó kortársaiknak (Francis–Mullen 1993; Mullen–Francis 1995).

A vallásosság preventív hatásának kimutatása mellett a serdülők alkohollal és kábítószerrel való problémáik kezelésében is fontos szerepet tölthetnek be az egyházi szervezetek (Pullen et al. 1999).

A vallásos rendezvényeken való részvétel hatásának vizsgálatát fontosnak tartottuk, mivel az egyházi szertartásokon való részvétel egyike lehet azon forrásoknak, ahonnan a serdülők a konvencionális viselkedésmódokat megtanulják

Formális keretek között zajló egyházi szertartáson soha nem vett részt a megkérdezett középiskolások 4,5 százaléka. Több mint egyharmaduk évente néhányszor, közel tíz százaléuk pedig az éves gyakoriságnál ritkábban vesz részt egyházi szertartáson. A hetente többször és a naponta részt vevők aránya együttesen sem éri el a tíz százalékot.

4. táblázat Az egyházi szertartáson való részvétel²⁵ gyakorisága és a tiltottszer-fogyasztás kapcsolata (százalékos megoszlás)

	Nem fogyasztott	Fogyasztott	Összes válaszoló
Soha	1,8	20,4	4,5
Ritkábban, mint évente	8,4	15,8	9,5
Évente néhányszor	33,5	34,2	33,6
Havonta egyszer	11,6	4,6	10,6
Havonta két-háromszor	16,4	10,5	15,5
Minden héten	18,3	9,2	17
Hetente többször	7	1,3	6,1
Naponta	3	3,9	3,2
N	890	152	1042

$$\chi^2 = 129,25 \quad p < 0,001$$

25 A kérdés az egyházi szertartásokon való passzív részvételre, azaz a templomba, imaházba, zsinagógába járásra vonatkozott; a kérdőív a szertartásokon való aktív részvételt (áldozás, úrvacsorázás) firtató kérdést nem tartalmazott.

A legszembevetőbb aránykülönbséget a tiltottszer-fogyasztók és a tiltottszer-fogyasztás szempontjából absztinensek között azoknál a középiskolásoknál figyelhetjük meg, akik egyházi szertartáson soha nem vesznek részt: a tiltott szereket elkerülők csupán 1,8 százaléka, azaz 16 középiskolás nem vesz soha részt egyházi szertartáson, a fogyasztók között ez az arány meghaladja a 20 százalékot. Minden ötödik középiskolás, aki valamilyen tiltott szert kipróbált soha életében nem vesz részt egyházi szertartáson. Kisebb, de szignifikáns eltérés figyelhető meg az egyházi szertartáson éves gyakoriságnál ritkábban részt vevők esetében. A nem fogyasztók 8,4 százaléka, a tiltott szert fogyasztók 15,8 százaléka vesz részt ilyen ritkán egyházi szertartáson.

Azon középiskolások sorában, akik napi rendszerességgel járnak egyházi szertartásokra, nincs szignifikáns különbség a tiltottszer-fogyasztást illetően. A nem fogyasztók 3 százaléka, a fogyasztók kevéssel több, 3,9 százaléka nyilatkozott napi rendszerességgel történő egyházi szertartáson való részvételről. A hetente többször és a heti gyakorisággal egyházi szertartáson részt vevők előfordulási aránya szignifikánsan különbözik a fogyasztók és a nem fogyasztó középiskolások csoportjában. A nem fogyasztók felülreprezentáltak, a fogyasztók pedig mintabeli számarányuknál kevesebben képviseltetik magukat a heti vagy ennél gyakoribb egyházi szertartáson résztvevők között. A különbség azonban kevésbé markáns, mint az egyházi szertartáson soha részt nem vevők esetében volt.

A fogyasztó diákok több mint 70 százaléka a havi rendszerességnél ritkábban vagy soha nem vesz részt egyházi szertartáson, a nem fogyasztók több mint 56 százaléka viszont legalább havonta jár templomba.

Azok a középiskolások körében, akik soha nem járnak egyházi szertartásra, szignifikánsan magasabb a valószínűsége valamely tiltott szer kipróbálásának, mint az egyházi szertartásokat látogató kortársaik esetében.

A diákok közel ötöde nem kolozsvári állandó lakhellyel rendelkezik, ami a vallásos szertartásokon való részvétel gyakoriságát szintén befolyásolhatta, hiszen a család szokásai, kimondott vagy csak sugallt elvárásai ebben az életkorban még döntőek lehetnek. A kibocsátó család közvetlen vallásgyakorlására²⁶ illetve a vidéki megkérdezettek hazautazási gyakoriságára vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, így ezen tényezők figyelembe vételére nincs lehetőségünk.

Vallásgyakorlás, lelki élet gyakorlása és tiltottszer-fogyasztás

Az előbbieken ismertetett kérdés az egyházi szertartáson való részvétel gyakoriságát tudakolta. Hasonló tárgyú, de tágabb értelmű kérdést is beépítettünk a kérdőívbe. E kérdés által a lelki életre fordított időt, a vallásgyakorlás gyakoriságát próbáltuk feltárni; nem csupán a formális keretek közötti vallásgyakorlásra gondolva. A vallásgyakorlásnak, a lelki életnek számtalan formája létezik, ezek felsorolására a kérdőívben kísérletet sem tettünk; a megkérdezettekre volt bízva, hogy mit tekint ilyen tevékenységnek.²⁷

26 A család vallásgyakorlására illetve a vallással kapcsolatos attitűdjeit azonban jól szemlélteti az, hogy vallásos nevelésben részesült-e a megkérdezett diák.

27 Lelki élet gyakorlásának tekinthették akár a nem vallásos jellegű meditációt is.

A kérdés 8 válaszalternatívát tartalmazott, a *napjában többször-től a ritkábban, mint évente egyszer-ig*. Az eredményeket az 5. táblázat tartalmazza.

5. táblázat A „Mégközelítőleg milyen gyakran fordítasz időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre?” kérdésre adott válaszok megoszlása a nem fogyasztók, a fogyasztók és az összes válaszoló százalékában

	Nem fogyasztott	Fogyasztott	Összes válaszoló
Napjában többször	7,8	4	7,3
Hetente többször	19,1	12,6	18,1
Hetente egyszer	9,7	4,6	8,9
Havonta többször	9,4	8,6	9,3
Havonta egyszer	5,6	2,6	5,1
Évente többször	19,1	13,9	18,3
Évente egyszer	6,3	12,6	7,2
Ritkábban	23,1	41,1	25,7
N	880	151	1031

$$\chi^2 = 36,86 \text{ } p < 0,001$$

A nem fogyasztó és fogyasztó középiskolások között szignifikáns különbségeket figyelhetünk meg a lelki életre fordított idő, a vallásgyakorlás gyakoriságát illetően. A nem fogyasztók aránya számottevően meghaladja a fogyasztókéét a napjában többször is vallásgyakorlást jelzők körében, az eltérés azonban nem szignifikáns. A nem fogyasztók és a fogyasztók csoportjában megfigyelt arányok (7,8 illetve 4 százalék) közötti különbség ugyanakkor lényegesen magasabb, mint amit az egyházi szertartáson naponta részt vevők esetében megfigyelhettünk (3 illetve 3,9 százalék).

A nem fogyasztó és fogyasztó középiskolások csoportja közötti szignifikáns különbséget az évente egyszer vagy ennél is ritkábban vallásgyakorlók között figyelhetjük meg: a nem fogyasztók csoportjába tartozók a mintában szereplő arányuknál alacsonyabb, a fogyasztók pedig magasabb arányban képviseltetik magukat.

A vallásgyakorlás mindkét megközelítése azt a következtetést sugallja, hogy a tiltott szerek kipróbálása, fogyasztása szempontjából veszélyeztetettebbek azok, akik soha vagy igen ritkán, az éves gyakoriságnál ritkábban vesznek részt egyházi szertartáson, illetve fordítanak időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre.

A tiltott szerek kipróbáló középiskolások valamivel alacsonyabb arányban szerepelnek az egyházi szertartásokat gyakran látogatók között, és a vallásgyakorlásra gyakran időt szakítók között is alacsonyabb az arányuk a nem fogyasztókhoz viszonyítva. Az egyházhoz kötődő szertartásokon való gyakori részvétel, a gyakori vallásgyakorlás tekintetében megfigyelhető különbségek azonban a tiltottszere-fogyasztás szempontjából elkülönített csoportok esetében nem szignifikánsak.

A gyakori vallásgyakorlás – a kutatás adatai szerint – nem jelent védő faktort a tiltott szerek kipróbálása tekintetében, az igen ritka vallásgyakorlás vagy a teljes tartózkodás az egyházi szertartásokon való részvételtől viszont a tiltott szerek kipróbálásának esélyét növeli.

Vallásosság önmegítélése és tiltottszert-fogyasztás

A kutatások egy másik csoportjában a válaszolókat saját vallásosságuk értékelésére kérték. Azok a válaszolók, akik nagyon vallásosnak jellemezték magukat szignifikánsan kevesebb alkoholt fogyasztottak, mint azok a kortársaik, akik egyáltalán nem vallásosak (Khavari–Harmon 1982).

A vallásos szertartásokon való részvételt a vallásosság önmegítélésével történő kombinációjából létrehozott index alapján a kevésbé vallásosak nagyobb valószínűséggel voltak jelen az alkoholt fogyasztók között, mint az index alapján vallásos válaszolók (Oleckno–Blacconiere 1991).

A vallásosság önmegítélésére és a kábítószer-fogyasztás kapcsolatára vonatkozó kutatást a nemzetközi szakirodalomban nem találtunk.

A megkérdezett középiskolások vallásosságát, lelki irányultságát – saját besorolásuk alapján – valamint e kérdéskörnek a tiltott szerek kipróbálásával való kapcsolatát a következőkben ismertetjük. A vallásosság mértékére vonatkozó kérdéshez 4 válaszalternatívát kínáltunk: *erősen vallásosnak tartom magam; viszonylag erősen; nem nagyon erősen és egyáltalán nem*. A kérdésre adott válaszok megoszlása a 6. táblázat tartalmazza.

6. táblázat A „Mennyire vagy erősen vallásos illetve lelki irányultságú?” kérdésre adott válaszok megoszlása a nem fogyasztók, a fogyasztók és az összes válaszoló százalékában

	Erősen annak tartom magam	Viszonylag erősen	Nem nagyon erősen	Egyáltalán nem	N
Nem fogyasztott	6,1	42,6	47,4	3,9	882
Fogyasztott	5,3	23,8	47	23,8	151
Összes válaszoló	6	39,9	47,3	6,8	1033

$$\chi^2 = 87,56 \quad p < 0,001$$

A tiltott szert kipróbálók és a nem fogyasztók között gyakorlatilag nincs különbség a nem nagyon erősen vallásos irányultságúak esetében és elhanyagolható a különbség az erősen vallásos irányultságúaknál. A viszonylag erősen vallásos válaszolók nagyobb valószínűséggel találhatók a tiltott szerek fogyasztása szempontjából absztinensek között, mint a fogyasztók csoportjában; a különbség szignifikáns. Markáns különbségeket figyelhetünk meg a két fogyasztás szempontjából elkülönített csoport esetében az egyáltalán nem vallásos középiskolások között: a nem fogyasztók csoportjának csupán 3,9 százaléka egyáltalán nem vallásos irányultságú, a tiltott szereket fogyasztók csoportjában a megfelelő arányszám 23,8 százalék.

A tiltott szereket kipróbáló középiskolások nagyobb eséllyel utasítják teljes mértékben el a vallásosságot, mint a nem fogyasztók csoportjába tartozó kortársaik. A lány válaszolók esetében a különbségek markánsabbak, mint a fiúknál: nagyobb az esély egy lány válaszolónál, mint egy fiúnál, hogy ha tiltott szert fogyaszt, akkor elutasítsa teljes egészében a vallásosságot.

INSPIRIT-skála által mért vallásosság és tiltottszer-fogyasztás

Az INSPIRIT-skálát²⁸ a 2. Függelék tartalmazza. Az előbbi két alfejezetben ismertett kérdések már az INSPIRIT-skála részei, a tiltottszer-fogyasztással való összefüggésének külön vizsgálatát is fontosnak tartottuk. A vallásgyakorlás nem szervezett formáit is tudakoló kérdésre²⁹ adott válaszokat – az INSPIRIT-skála kompozit indexének kidolgozása céljából – összevontuk és átkódoltuk. *A napjában többször és a hetente többször* válaszalternatívát 4-re, *a hetente egyszer és havonta többször-t* 3-ra, *a havonta egyszer és évente többször* 2-re, *az évente egyszer és a ritkábban-t* pedig 1-re.

A skála következő kérdése valamilyen hatalommal bíró lelki erőhöz való közelség érzésének gyakoriságát firtatja. Egy másik kérdés az Istenhez való közelség fokát tudakolja; e kérdés esetében is a válaszalternatívákat átkódoltuk, fordított sorrendbe. *A háttartalanul közel 4-es* értéket kapott, *a valamennyire közel 3-at*, *a nem nagyon közel 2-t*, *a nem hiszek Istenben*, pedig 1-et.

Az Isten létezésére vonatkozó tapasztalatot tudakoló kérdés három válaszalternatívát kínált: *igen, nem, nem tudom*. A fenti kérdésre adott válaszok esetén az *igen-t* 4-re a *nem-et* pedig 1-re kódoltuk.

„Az Isten bennünk lakozik” állítás esetén négy válaszlehetőséget kínáltunk: *határozottan nem ért egyet; inkább arra hajlik, hogy ne értsen egyet; inkább arra hajlik, hogy egyet értsen; határozottan egyetért*.

A skála 7. kérdése olyan lelki élmények felsorolása, amelyeket egyes emberek átéltek. A felsorolt kijelentések mindegyikét a felkínált módon (*Soha nem volt ilyen élményem; Nem erősítette meg Istenbe vetett hitemet; Megerősítette Istenbe vetett hitemet; Meggyőzött Isten létezéséről*) 1-től 4-ig értékelhették a megkérdezettek.

A feldolgozás során az INSPIRIT-skála 7. kérdésre adott válasznak a felsorolt kijelentések értékének számtani középátlóját tekintettük. A fenti 7 kérdést, melyekre az 1-től 4-ig terjedő értékekkel ellátott válaszlehetőségeket jelölhették a középiskolások, szintén a kapott pontértékek számtani középátlójaként dolgoztuk fel; a feldolgozás során minden kérdés egyenlő súllyal szerepelt. Az INSPIRIT skála így kiszámolt legalacsonyabb elméleti értéke tehát 1, a legmagasabb pedig 4. A könnyebb feldolgozás érdekében 3 csoportot képeztünk, figyelembe véve más vizsgálatokban alkalmazott felosztást (Hodges et al. 2002). Az 1–1,99-ig terjedő értékkel rendelkező válaszolóokra az INSPIRIT-skála által mért vallásosság alacsony szintje jellemző, a 2–2,99-re közepes, a 3–4-re pedig a vallásosság magas szintje.

28 A skála magyar nyelvterületen e kutatást megelőzően nem került alkalmazásra, ezért tartjuk szükségesnek részletes ismertetését.

29 „Megközelítőleg milyen gyakran fordítasz időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre?”

7. táblázat Az INSPIRIT-csoportok nemek és nemzetiségek szerinti megoszlása, a válaszolók százalékában

	Az INSPIRIT által mért			N
	alacsony	közepes	magas	
	vallásosság jellemző			
Összes válaszoló	11,4	53,4	35,2	599
Fiú	15,8	58,3	25,9	278
Lány	7,5	49,2	43,3	321
Román	11,1	56	32,9	452
Magyar	11,2	45,5	43,3	134
Egyéb	23,1	46,2	30,8	13

Nem $\chi^2 = 24,24$ $p < 0,001$
 Nemzetiség $\chi^2 = 8,32$ $p < 0,1$

Az INSPIRIT-csoportok tekintetében a nemek között szignifikáns eltéréseket figyelhetünk meg: a lányok a magas vallásossággal jellemzett csoportban felülreprezentáltak, a fiúk magasabb arányban szerepelnek az alacsony és a közepes vallásossággal jellemzett csoportban. Nemzetiségek szerinti megoszlás tekintetében is vannak eltérések, a különbségek azonban nem szignifikánsak (7. táblázat).

A tiltószert-fogyasztás szempontjából érintett csoport és az absztinensek csoportjának vallásosságát a fent körülhatárolt INSPIRIT-értékek alapján vizsgáljuk.

8. táblázat A tiltószert-fogyasztók és az absztinensek százalékos megoszlása az INSPIRIT csoportokban

	Az INSPIRIT által mért			N
	alacsony	közepes	magas	
	vallásosság jellemző			
Nem fogyasztott	7,3	54,6	38,1	520
Fogyasztott	38	45,6	16,5	79

$\chi^2 = 66,97$ $p < 0,001$

Az INSPIRIT alapján közepesen vallásosnak nevezett csoportban a nem fogyasztók aránya meghaladja a fogyasztókét, a különbségek azonban nem szignifikánsak. A tiltószert-fogyasztás szempontjából absztinensek szignifikánsan magasabb arányban képviseltetik magukat a magas vallásossággal jellemzett csoportban. A legmarkánsabb különbségeket az alacsony vallásosság esetében figyelhetjük meg: a tiltószert-fogyasztók több mint ötször akkora arányban szerepelnek ebben a csoportban, mint a nem fogyasztók (8. táblázat).

9. táblázat A tiltottszert-fogyasztók és az absztinensek százalékos megoszlása nemek szerint az INSPIRIT csoportokban

		Az INSPIRIT által mért			N
		alacsony	közepes	magas	
		vallásosság jellemző			
Fiú	Nem fogyasztott	10,9	59,8	29,3	229
	Fogyasztott	38,8	51	10,2	49
Lány	Nem fogyasztott	4,5	50,5	45	291
	Fogyasztott	36,7	36,7	26,7	30

Fiú $\chi^2 = 25,99$ $p < 0,001$

Lány $\chi^2 = 40,89$ $p < 0,001$

A tiltottszert-fogyasztás tekintetében az INSPIRIT-skála által mért vallásosság alacsony értéke a lányoknál szorosabb összefüggést eredményezett, mint a fiúknál: az alacsony belső vallásossággal jellemezhető lányok között a szerfogyasztást bevallók aránya több mint nyolcszorosa az absztinensekének, az alacsony vallásosságú fiúk három és félszer olyan gyakran szerepelnek a fogyasztók között. A közepes vallásosságú csoportban a lányok fogyasztási gyakorisága elmarad a fiúkétól. A szerfogyasztás tekintetében a magas vallásosság – bár a lány fogyasztók aránya lényegesen elmarad a nem fogyasztókéitól – csupán a fiúknál eredményezett szignifikáns különbségeket (9. táblázat).

10. táblázat A tiltottszert-fogyasztók és az absztinensek százalékos megoszlása nemzetiségek szerint az INSPIRIT csoportokban

		Az INSPIRIT által mért			N
		alacsony	közepes	magas	
		vallásosság jellemző			
Román	Nem fogyasztott	7,3	56,7	36	397
	Fogyasztott	38,2	50,9	10,9	55
Magyar	Nem fogyasztott	7,1	46,9	46	113
	Fogyasztott	33,3	38,1	28,6	21
Egyéb	Nem fogyasztott	10	60	30	10
	Fogyasztott	66,7	0	33,3	3

Román $\chi^2 = 51,16$ $p < 0,001$

Magyar $\chi^2 = 12,45$ $p < 0,01$

Egyéb $\chi^2 = 3,58$ nem szignifikáns

A tiltott szert soha nem fogyasztó középiskolások az összes válaszoló tekintetében szignifikánsan nagyobb arányban szerepelnek a magas vallásossággal jellemzett csoportban. Amennyiben nemzetiségek szerinti bontásban vizsgáljuk a kérdést, árnyaltabb képet kapunk: noha a magyar nemzetiségű válaszolók is nagyobb arányban szerepelnek a magasán vallásos absztinens csoportban, a különbség csupán a román válaszolók köré-

ben szignifikáns. Az egyéb nemzetiségű csoportba tartozók igen alacsony száma miatt rájuk vonatkozó releváns megállapításokat nem fogalmazhatunk meg. Úgy a román, mint a magyar nemzetiségű válaszolók körében a vallásosság alacsony szintje a tiltó-szer-fogyasztók magasabb előfordulási arányával jár együtt. A különbségek a román válaszolók körében markánsabbak, mint a magyaroknál (10. táblázat).

Külső, belső vallásosság és tiltó-szer-fogyasztás

A vallásosság különböző formáinak a tiltó-szer-fogyasztásra gyakorolt hatásait vizsgálva, felmerül a kérdés, hogy a külsőségekben megnyilvánuló vallásosság megléte illetve hiánya és a különböző szintű belső vallásosság milyen hatással van a kábító-szer-fogyasztásra. A külső vallásosság mérésére a már ismertetett vallási szertartáson való részvétel gyakoriságát alkalmazzuk, ezúttal azonban – a jobb áttekinthetőség miatt – két csoportot különítünk el: az egyikbe azok tartoznak, akik havonta vagy gyakrabban járnak templomba, a másikba pedig azok, akik a havi rendszerességnél ritkábban vesznek részt egyházi szertartáson. A belső vallásosság mérésére az INSPIRIT-skála alapján elkülönített csoportokat használjuk.

11. táblázat Külső, belső vallásosság és a tiltó-szer-fogyasztás kapcsolata (a nem fogyasztók és fogyasztók százalékában)

	Havonta vagy gyakrabban vesz részt egyházi szertartáson				Havi gyakoriságnál ritkábban vesz részt egyházi szertartáson			
	alacsony	közepes	magas	N	alacsony	közepes	magas	N
	INSPIRIT-érték				INSPIRIT-érték			
Nem fogyasztott	4,9	46	49,1	328	11,5	69,3	19,3	192
Fogyasztott	7,7	50	42,3	26	52,8	43,4	3,8	53

$\chi^2 = 0,68$ nem szignifikáns

$\chi^2 = 46,47$ $p < 0,001$

A havonta vagy ennél gyakrabban egyházi szertartáson résztvevők esetében a belső vallásosság alacsony, közepes vagy magas szintje a fogyasztók és az absztinensek között nem eredményez szignifikáns eltéréseket. Azon válaszolóinknál, akik havi rendszerességnél ritkábban vettek részt egyházi szertartáson az INSPIRIT-skála kategóriái szerint szignifikáns különbségeket találtunk a tiltó-szer-fogyasztás tekintetében: az alacsony belső vallásossággal jellemezhető csoportba tartozók közel ötszörös eséllyel szerepeltek a fogyasztók között, a magas belső vallásosságúak viszont több mint ötször olyan gyakran szerepelnek az absztinensek között, mint a fogyasztók között. Az absztinensek közel 70 százaléka a közepes belső vallásosságú kategóriában szerepel, a fogyasztóknál ez az arány nem éri el a 44 százalékot.

A belső vallásosság tiltó-szer-fogyasztásra gyakorolt hatása csupán a közösségi vallásosságot ritkán, vagy egyáltalán nem gyakorlók körében volt egyértelműen kimutatható. A viszonylag gyakori vallásgyakorlók esetében a belső vallásosság megoszlásának mintázata hasonló, az eltérések azonban nem szignifikánsak.

ÖSSZEZÉS

A vallásosság hatását azon középiskolások körében vizsgáltuk, akik a kérdőívben felsorolt tiltott szerek valamelyikét legalább egyszer életükben kipróbálták. Kontroll-csoportként a tiltott szerek fogyasztása szempontjából absztinenseket tekintettük.

A kapott eredményekből nem lehet általános érvényű következtetéseket levonni a vallásosság hatására vonatkozóan. A felvétel egy sajátos, több etnikumú, több felekezethez tartozó nagyvárosi diákok vizsgálatát tekintette tárgyául, amelyek nem föltétlenül univerzális érvényűek; a kapott eredményekben szerepet játszhatnak a különböző vallási felekezetekben az egymástól eltérő szokásjog, az átadott értékek és a megfogalmazott tiltások különbözősége is.

A kábítószeres kipróbálási aránya a kisebbségi középiskolások körében magasabb volt a román válaszolók körében tapasztaltnál, a vallásosság hatásának kisebbség-specifikus szerepét azonban adataink nem támasztják alá.

A vallásosan nevelt válaszolók magasabb arányban vannak a tiltott szerek fogyasztása szempontjából absztinensek csoportjában, és azok, akiket nem részesültek vallásos nevelésben szignifikánsan magasabb arányban szerepelnek a tiltott szereket kipróbálók között. A vallásosság önmegítélésére vonatkozó kérdés is szignifikáns különbségeket eredményezett: a magukat egyáltalán nem vallásosnak minősítő középiskolások felülreprezentáltak a tiltott szereket kipróbálók között. Az egyházi szertartásokon soha részt nem vevők körében a tiltott szereket kipróbáló válaszolók aránya többszöröse az absztinensekének. A skála másik végén azonban, a naponta egyházi szertartáson részt vevők körében a tiltott szereket fogyasztók és a nem fogyasztók között nem találtunk értékelhető különbséget. Az INSPIRIT skála által mért belső, élményszintű, magas vallásossággal jellemzett csoportban szignifikánsan alacsonyabb a tiltottszer-fogyasztók aránya. Az alacsony vallásossággal jellemzett csoportban a tiltottszer-fogyasztók felülreprezentáltak.

A külsőségekben megnyilvánuló vallásosság alacsony szintje, az egyházi szertartásokon való részvétel teljes hiánya – a kapott eredmények szerint – a tiltott szer(ek) kipróbálásának esélyét növeli. A gyakori részvétel az egyházi szertartásokon csökkenti a tiltott szerek kipróbálásának valószínűségét, és a belső vallásosság mérésére alkalmazott skála esetében is arra utaló adatokat találtunk, hogy a vallásosság magas szintjének a tiltott szerek kipróbálását, fogyasztását tekintve védő szerepe van. E tényből azonban nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a vallásosság hiánya a tiltott szerek kipróbálásához vezet, csupán azt, hogy nagyobb a veszélye – talán elsősorban a kalandkeresés, az új kipróbálásának élménye miatt – a tiltott szerek kipróbálásának azok között a középiskolások között, akik nem részesültek vallásos nevelésben, nem tartják magukat vallásosnak illetve nem vesznek soha részt vallási szertartásokon. Az INSPIRIT-skála által mért magas belső vallásosság a kábítószer-fogyasztás szempontjából absztinensekre volt jellemző, míg a belső vallásosság alacsony szintje a tiltott szerek kipróbálási hajlandóságát növelte.

IRODALOM

- Akers, R.L.–Krohn, M.D.–Lanza–Kaduce, L.–Radosewich, M. (1979): Social Learning and Deviant Behavior: A Specific Test of a General Theory. *American Sociological Review*, 44: 636 – 655.
- Allport, G.W. (1967): Behavioral Science, Religion, and Mental Health. In Belgium, D ed.: *Religion and Medicine: Essays on Meaning, Values and Health*. Ames: Iowa State University Press: 83–95.
- Carvalho, V.-Pinsky, I.-Silva, R.S.-Carlini-Cotrim, B. (1995): Drug and Alcohol Use and Family Characteristics: A Study among Brazilian High-School Students. *Addiction*, 90: 64-73.
- Cochran, J.K. (1992): The Effects of Religiosity on Adolescent Self-reported Frequency of Drug and Alcohol Use. *Journal of Drug Issues*, 12(1): 91–105.
- Cochran, J.K.–Wood, P.K.–Arneklev, B.J. (1994): Is the Religiosity-Delinquency Relationship Spurious? A Test of Arousal and Social Control Theories. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 31: 92–123.
- Denscombe, M. (1995): Ethnic Group and Alcohol Consumption: the Case of 15-16 Year-Olds in Leicestershire. *Public Health*, 109: 133–142.
- Durkheim, E. (1925): *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Paris: Alcan.
- Durkheim, E. (1967): *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Elekes Zs–Kovács L. (2002): Old and New Drug Consumption Habits in Hungary, Romania and Moldova. *European Addiction Research*, 8: 166–169.
- Elifson, K.W.–Peterson, D.M.–Hadaway, C.K. (1983): Religiosity and Delinquency. A Contextual Analysis. *Criminology*, 21: 33–55.
- Flay, B.R.–Hu, F.B.–Siddiqui, O.–Day, L.E.–Hedeker, D.–Petraitis, J.–Richardson, J.– Sussman, S. (1994): Differential Influence of Parental Smoking and Friends Smoking on Adolescent Initiation and Escalation of Smoking. *Journal of Health and Social Behavior*, 35: 248–265.
- Forthun, L.F.–Bell, N.J.–Peek, C.W.–Sun, S-W. (1999): Religiosity, Sensation Seeking, and Alcohol/Drug Use in Denominational and Gender Contexts. *Journal of Drug Issues*, 29(1): 75–90.
- Francis, L.J.–Mullen, K. (1993): Religiosity and Attitudes towards Drug Use Among 13–15 Year-Olds in England. *Addiction*, 88: 665–672.
- Free, M.D. (1994): Religiosity, Religious Conservatism, Bonds to School, and Juvenile Delinquency among Three Categories of Drug Users. *Deviant Behavior*, 15: 151–170.
- Gereben F. (2001): Az identitástudat és a vallásosság kapcsolata. In Gereben F.–Tomka M.: *Vallásosság és nemzettudat*. Kerkai Jenő Egyházsociológiai Intézet, 53–106.
- Giordano, P.C.–Cerukovich, S.A.–Pugh, M.D. (1986): Friendship and Delinquency. *American Journal of Sociology*, 91: 1170–1201.
- Hanson, D.J.–Engs, R.C. (1987): Religion and Collegiate Drinking Problems over Time. *Psychology*, 24: 10–12.
- Hasnain, M.–Sinacore, J.M.–Mensah, E.K.–Levy, J.A. (2005): Influence of Religiosity on HIV Risk Behaviors in Active Injection Drug Users. *AIDS Care*, 17(7): 892–901.
- Hegedűs R. (2001): A vallásosság a társadalomban. *Századvég*, 21: 51–68.
- Hirschi, T.–Stark, R. (1969): Hellfire and Delinquency. *Social Problems*, 17: 202–213.
- Hodges, S. et al. (2002): Effect of Spirituality on Successful Recovery From Spinal Surgery. *Southern Medical Journal*, 95(12): 1381–1384.
- Johnston, L.D.–O’Malley, P.M.–Bachman, J.G (2000): *Monitoring the Future. National Survey Results on Drug Use, 1975–1999*. National Institute on Drug Abuse: NIH Publication No. 00-4802.

- Kass, J.D.–Friedman, R.–Leserman, J.–Zuttermeister, P.C.–Benson, H. (1991): Health Outcomes and a New Index of Spiritual Experience. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 30(2): 203–211.
- Kendler, K.S.–Gardner, C.O.–Prescott, C.A. (1997): Religion, Psychopathology, and Substance Use and Abuse: A Multimeasure, Genetic-Epidemiologic Study. *The American Journal of Psychiatry*, 154: 322–329.
- Khavari, KA.–Harmon, T.M. (1982): The Relationship between the Degree of Professed Religious Belief and Use of Drugs. *The International Journal of the Addiction*, 17: 847–857.
- Kopp M.–Székely A.–Skrabski Á. (2004): Vallásosság és egészség az átalakuló társadalomban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 5(2): 103–126.
- Kovács L. (2001): Kolozsvári fiatalok alkoholfogyasztása és droghasználati szokásai az 1999–2000-es tanévben. *Szenvedélybetegségek – Addictologia Hungarica*, IX (4): 250–272.
- Kovács L. (2002): Erdélyi középiskolások deviáns magatartásformáinak demográfiai áttekintése. A tiltószert-fogyasztás családszociológiai háttere. PhD értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
- Litchfield, A.–Thomas, D.L.–Li, B.D. (1997): Dimensions of Religiosity as Mediators of the Relations between Parenting and Adolescent Deviant Behavior. *Journal of Adolescent Research*, 12: 199–226.
- Merill, R.M.–Folsom, J.A.–Christopherson, S.S. (2005): The Influence of Family Religiosity on Adolescent Substance Use According to Religious Preference. *Social Behaviour and Personality*, 33(8): 821–836.
- Miller, A.S.–Hoffmann, J. P. (1995): Risk and Religion: An Explanation of Gender Differences in Religiosity. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35: 275–284.
- Moskalewicz, J. (2002): Drugs in Countries of Central and Eastern Europe. *European Addiction Research*, 8: 157–158.
- Mullen, K.–Francis, L.J. (1995): Religiosity and Attitudes towards Drug Use among Dutch School Children. *Journal of Alcohol and Drug Education*, 41: 16–25.
- Narusk, A. (1991): Transmission of Drinking Habits within the Family. *Contemporary Drug Problems*, 18: 645–671.
- Oleckno, W.A.–Blacconiere, M.J. (1991): Relationship of Religiosity to Wellness and Other Health-Related Behaviour and Outcomes. *Psychological Reports*, 68: 19–26.
- Pikó B. (1999): A vallás és egészség kapcsolatának szociológiai elemzése. *Szociológiai Szemle*, 3: 124–133.
- Pullen, L.–Modrcin-Talbott, M.A.–West, W.R.–Muenchen, R. (1999): Spiritual High vs High on Spirits: is Religiosity Related to Adolescent Alcohol and Drug Abuse? *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 6: 3–8.
- Simons, R.L.–Robertson, J.F. (1989): The Impact of Parenting Factors, Deviant Peers and Coping Style upon Adolescent Drug Use. *Family Relations*, 38: 273–281.
- Singh, H.–Mustapha, N. (1994): Some Factors Associated with Substance Abuse among Secondary School Students in Trinidad and Tobago. *Journal of Drug Education*, 24: 83–93.
- Tomka M. (1996a): A vallásszociológia új útjai. *Replika*, 21-22: 163–172.
- Tomka M. (1996b): Vallás és vallásosság. In Andorka, R.–Kolosi, T.–Vukovich, Gy. szerk.: *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 592–616.
- Tomka M. (1999): A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány*, 5: 549–559.
- Tomka M. (2001): Jelentés a vallásosságról – Erdély, az Úr 2000. évében. In Gereben F.–Tomka M.(szerk.): *Vallásosság és nemzettudat*. Kerkai Jenő Egyházsociológiai Intézet, 9–52.
- Vega, W.A.–Zimmerman, R.S.–Warheit, G.J.–Apaspari, E.–Gil, A.G. (1993): Risk Factors for Early Adolescent Drug Use in Four Ethnic and Racial Groups. *American Journal of Public Health*, 83: 185–189.

Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.

Werner, M.J. (1991): Adolescent Substance Abuse: Risk Factors and Prevention Strategies. *Maternal and Child Health Technical Information Bulletin*, 1–16.

1. FÜGGELÉK

A KÉRDŐÍVBEN FELSOROLT SZEREK FOGYASZTÁSI GYAKORISÁGA

F1. táblázat Legális és tiltott szerek életprevalenciája
(az összes válaszoló százalékában)

	Egyszer sem	1-2-szer	3-5-ször	6-9-szer	10-19- szer	20-39- szer	Ennél többször	N
ÉLETPREVALENCIA								
Legális szerek								
Nyugtató	92,2	4,7	0,7	0,6	0,2	0,3	1,4	1032
Altató	91,3	5,5	1,2	0,2	0,2	0,2	1,5	1034
Alkohol gyógyszerrel	85,1	8,5	2,9	0,6	0,6	0,5	1,8	1037
Inhalánsok	96,4	1,2	0,6	0,1	0,2	0,2	1,3	1044
Tiltott szerek								
Marihuána	89,2	4,8	1,1	1,1	0,6	0,4	2,9	1045
LSD	98,4	1	0,3	0,1	0,3	0	0	1036
Amfetaminok	98,3	1,4	0,2	0,1	0	0,1	0	1037
Crack	98	1,7	0	0,1	0,2	0	0	1037
Kokain	98,2	1,2	0,4	0,1	0,2	0	0	1037
Relevin ³⁰	99,6	0,2	0,1	0,1	0	0	0	1037
Heroin	99	0,9	0,1	0	0	0	0	1037
Ecstasy	95,7	2,2	0,7	0,1	0,4	0,3	0,7	1038
Ópiátok	96,5	2,4	0,6	0,1	0	0	0,4	1041
Fecskendővel bevitt drogok	98,4	1	0,4	0	0	0	0,2	1036
Alkohol és marihuána vagy hasis	91,3	3,7	2,5	0,8	0,6	0,1	1,1	1037
Anabolikus szteroidok vagy más dopingszerek	96,1	0,8	1,3	0,7	0,3	0,2	0,7	1034

30 Kitalált drognév, melyet a kérdőív az adatok megbízhatóságának tesztelése miatt tartalmazott. A nem létező kábítószer megnevezését a The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (ESPAD) által alkalmazott kérdőívől vettük át.

F2. táblázat Legális és tiltott szerek életprevalenciája
(a fiú válaszolók százalékában)

	Egyszer sem	1-2-szer	3-5-ször	6-9-szer	10-19-szer	20-39-szer	Ennél többször	N
ÉLETPREVALENCIA								
Legális szerek								
Nyugtató	96,2	2,4	0,4	0,4	0	0	0,6	496
Altató	95,8	2,4	0,4	0,2	0,2	0,2	0,8	498
Alkohol gyógyszerrel	85,4	7,2	3,4	0,4	1,2	0,6	1,8	500
Inhalánsok	94,8	1,6	0,4	0,2	0,4	0,2	2,4	506
Tiltott szerek								
Marihuána	85,6	6,7	1,4	1,2	0,8	0,6	3,7	506
LSD	96,8	1,8	0,6	0,2	0,6	0	0	500
Amfetaminok	97,2	2,2	0,2	0,2	0	0,2	0	500
Crack	96,8	2,6	0	0,2	0,4	0	0	500
Kokain	96,8	2	0,6	0,2	0,4	0	0	500
Relevin	99,2	0,4	0,2	0,2	0	0	0	500
Heroin	98,6	1,4	0	0	0	0	0	499
Ecstasy	94	2,4	1,2	0,2	0,8	0,4	1	501
Ópiátok	95,2	3,4	0,8	0,2	0	0	0,4	505
Fecskendővel bevitt drogok	97,8	1,2	0,6	0	0	0	0,4	499
Alkohol és marihuána vagy hasis	88,6	4,6	3,2	1	1	0,2	1,4	500
Anabolikus szteroidok vagy más dop-pingszerek	92,8	1,2	2,4	1,2	0,6	0,4	1,4	498

F3. táblázat Legális és tiltott szerek életprevalenciája
(a lány válaszolók százalékában)

	Egyszer sem	1-2-szer	3-5-ször	6-9-szer	10-19- szer	20-39- szer	Ennél többször	N
ÉLETPREVALENCIA								
Legális szerek								
Nyugtató	88,6	6,7	0,9	0,7	0,4	0,6	2,1	536
Altató	87,1	8,4	1,8	0,2	0,2	0,2	2,1	536
Alkohol gyógyszerrel	84,9	9,7	2,4	0,7	0	0,4	1,9	537
Inhalánsok	97,8	0,9	0,7	0	0	0,2	0,4	538
Tiltott szerek								
Marihuána	92,6	3	0,9	0,9	0,4	0,2	2	539
LSD	99,8	0,2	0	0	0	0	0	536
Amfetaminok	99,2	0,6	0,2	0	0	0	0	537
Crack	99,1	0,9	0	0	0	0	0	537
Kokain	99,4	0,4	0,2	0	0	0	0	537
Relevin	100	0	0	0	0	0	0	537
Heroin	99,4	0,4	0,2	0	0	0	0	537
Ecstasy	97,2	2	0,2	0	0	0,2	0,4	537
Ópiátok	97,7	1,5	0,4	0	0	0	0,4	536
Fecskendővel bevitt drogok	99,1	0,7	0,2	0	0	0	0	537
Alkohol és marihuána vagy hasis	93,8	2,8	1,9	0,6	0,2	0	0,7	537
Anabolikus szteroidok vagy más dop-pingszerek	99,2	0,4	0,2	0,2	0	0	0	536

2. FÜGGELÉK
AZ INSPIRIT-SKÁLA KÉRDÉSEI ÉS A FELKÍNÁLT
VÁLASZLEHETŐSÉGEK

1. Mennyire vagy erősen vallásos illetve lelki irányultságú?

1. erősen annak tartom magam
2. viszonylag erősen
3. nem nagyon erősen
4. egyáltalán nem

2. Megközelítőleg milyen gyakran fordítasz időt vallásgyakorlásra vagy lelki életre?

1. napjában többször
2. hetente többször
3. hetente egyszer
4. havonta többször
5. havonta egyszer
6. évente többször
7. évente egyszer
8. ritkábban

3. Milyen gyakran érezted már azt, mintha nagyon közel lettél volna valamiféle hatalommal bíró szellemi/lelki erőhöz, aki mintegy kiemelt téged saját magadból?

1. soha
2. egyszer vagy kétszer
3. többször
4. gyakran

4. Milyen közel érzed magadhoz Istent?

1. határtalanul közel
2. valamennyire közel
3. nem nagyon közel
4. nem hiszek Istenben

5. Volt-e már olyan tapasztalatod, amely meggyőzött arról, hogy Isten létezik?

1. igen
2. nem
3. nem tudom

6. Kérlek, mondd meg, hogy egyet értesz vagy nem ezzel az állítással: „Az Isten bennünk lakozik”

1. határozottan nem ért egyet
2. inkább arra hajlik, hogy ne értsen egyet
3. inkább arra hajlik, hogy egyet értsen
4. határozottan egyetért

7. A következő lista olyan lelki élményeket sorol fel, melyeket egyes emberek átéltek. Kérlek, jelöld be, ha bármelyiket is megtapasztaltad és azt is, hogy ez milyen mértékben érintette az Istenbe vetett hitedet?

A válaszlehetőségek:

1. Soha nem volt ilyen élményem
2. Nem erősítette meg Istenbe vetett hitemet
3. Megerősítette Istenbe vetett hitemet
4. Meggyőzött Isten létezéséről

Isten energiájának vagy jelenlétének megtapasztalása

Egy nagy lelki alak (pl. Jézus, Mária) megtapasztalása

Angyalok vagy vezető lelkek megtapasztalása

Annak megtapasztalása, hogy valakivel, aki már meghalt érintkezni tudok

Lelki tanítóval, mesterrel való találkozás, vagy az, hogy őt hallgatom

A szeretet mindent felülmúló megtapasztalása

Határtalan belső béke megtapasztalása

A tökéletes öröm és ekstázis megtapasztalása

Egy csodálatos esemény előfordulása

Csodás gyógyulás előfordulása

A földdel és minden élőlényel való egység érzése

Halál közeli vagy halál utáni élmény

TÁJÉKOZÓDÁS

EGYENLŐTLENSÉGEK VIZSGÁLATA A SERDÜLŐK ÉS AZ IDŐSEK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTÁBAN MINT SZOCIOLÓGIAI KIHÍVÁS

PIKÓ Bettina

SZTE ÁOK Pszichiátriai Klinika Magatartástudományi Csoportja
H-6722 Szeged, Szentháromság u. 5.; e-mail: piko@nepsy.szote.u-szeged.hu

BEVEZETÉS

Már évtizedek óta az egészségzociológiai kutatások középpontjában áll az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek témája (Marmot–Bobak 2000; Whitehead et al. 1998). Az egészségzociológusok érdeklődése manapság különösen arra fókuszál, hogy ezek az egyenlőtlenségek mikor és hogyan keletkeznek és maradnak fenn az életciklus folyamán. A nagy érdeklődés oka, hogy bár a modern társadalomban az egészségi állapot terén jelentős javulásokat sikerült elérni – elég, ha csak a születéskor várható élettartamnak az utóbbi évtizedben végbemenő növekedésére gondolunk –, a társadalmi helyzet okozta differenciálódás egyre nagyobb mértékben tükröződik az egészségi állapot különböző mutatóiban (Delamothe 1991; Marmot et al. 1997). Az újabb kutatások felhívják a figyelmet arra, hogy az egyenlőtlenségek mértéke erősen függ bizonyos szociodemográfiai változóktól, így például jelentősen befolyásolja az életkor (House et al. 1994), a nem (Macintyre–Hunt 1997), az etnikai hovatartozás (Nazroo 1998) és a földrajzi hely (Curtis–Jones 1998). Jelen tanulmányban ezek közül két sajátos korcsoport helyzetét tekintem át, nevezetesen a serdülőkori és időskori egészségi állapotbeli egyenlőtlenségeket, amelyek vizsgálata sajátos szociológiai kihívást jelent napjainkban.

A JELENSÉG: TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK A SERDÜLŐK ÉS AZ IDŐSEK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTÁBAN

Az empirikus vizsgálatok rendszerint lényeges különbségeket találnak a morbiditási (megbetegedési) és mortalitási (halálozási) adatokban, Európában és az USA-ban egyaránt (Lobmayer–Wilkinson 2000). A születéskor várható élettartam jelentősen kisebb az alacsonyabb iskolai végzettség, jövedelem és foglalkozási presztízs szerint, azaz a társadalmi-gazdasági helyzet mélyrehatóan befolyásolja az egészséget (Adler et al. 1993). Az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek azonban a teljes életciklust te-

kintve nem mindenhol jelentkeznek egyenlő mértékben, azaz ez a hatás nem konzisztens az életkor függvényében (Ben Shlomo–Kuh 2002). A legnagyobb mértékű társadalmi egyenlőtlenségek az egészségi állapot mutatóiban, a megbetegedési és rokantsági statisztikákban a középkorúakban igazolhatók, leggyakrabban a 40 és 59 évesek körében (Satariano 1986). Ugyanakkor a serdülőkorúak és fiatal felnőttek (West 1997), valamint az időskorúak (House et al. 1994) körében bizonyos fokú „egyenlősődés” mutatható ki. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem fordulnak elő társadalmi egyenlőtlenségek e korosztályok tagjai körében, relatíve azonban – más korosztályokkal összehasonlítva – ezek a különbségek lényegesen kisebbek, és kevésbé koherensek, azaz az összefüggés a társadalmi helyzet és az egészség között nem lineáris.

A serdülőkkel foglalkozó tanulmányok a szülők társadalmi helyzete függvényében az egészségi állapotban többnyire nem találtak jelentős eltéréseket a megbetegedési (morbiditási) és halálozási (mortalitási) rátákat tekintve (Rahkonen–Lahelma 1992; West 1997). Bár vannak olyan tanulmányok is, amelyek némi eltérést igazoltak, főként a balesetek okozta halálozás terén (Halldórsson et al. 2000; Lowry et al. 1996), az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek nem következetesen, azaz grádiensszerűen jelennek meg, a társadalmi-gazdasági osztályoknak megfelelő összefüggés tehát nem lineáris. Az egyenlőtlenségek kevésbé a megbetegedési és halálozási adatokban jelentkeznek, hanem inkább az egészségmagatartásban (Tuinstra et al. 1998) vagy a pszichés állapotban (Pikó–Fitzpatrick 2001). Ez a fajta „relatív egyenlősődés” a hazai kutatásokban is igazolható, azaz itt sem lineáris az összefüggés a társadalmi helyzet-mutatók, valamint az egészségi állapot között, inkább bizonyos társadalmi helyzet (például szülők munkanélkülisége) hatása mutatható ki a gyermekek pszichoszomatikus tünetképzésében (Pikó–Fitzpatrick 2001).

Mivel magyarázható a „relatív egyenlősődés” elmélete? Szerepet játszik ebben az iskolai környezet, a szülőktől való növekvő függetlenedés, de főképpen az, hogy az ifjúságkultúra a bourdieui társadalmi térben önálló társadalmi mezőt alkot a maga társadalmi dinamikájával és immanens életmód- és értékrendbeli logikájával (Williams 1995). Az ún. adolescens társadalom sajátosságai arra vezethetők vissza, hogy a kortárs csoportok a tagjaikat mintegy megvédik egyéb külső hatásoktól, többek között bizonyos mértékben kiszűrik a szülők társadalmi helyzetéből fakadó befolyásokat (Coleman 1961). A középiskolai környezet – amely egyben a kortárs csoportok képződésének legfontosabb helye is egyben – az individualizmus talaján álló teljesítményorientáltságával szintén a szülők hatását csökkenti, bár sok esetben ez újfajta egyenlőtlenségek forrása is lehet (Vuille–Schenkel 2001). Másrészt, a megbetegedési és halálozási események ebben az életperiódusban viszonylag ritkábban fordulnak elő, ami szintén hozzájárulhat az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek viszonylagos alacsony szintjéhez (Pikó–Fitzpatrick 2001). Vannak olyan tanulmányok is, amelyek a mégis meglévő egészségi állapotbeli egyenlőtlenségeket olyan magatartási-életmódbeli tényezőkre (például szabadidő-eltöltés, egészségkockázati magatartás) vezetik vissza, amelyek gyakran a szülők társadalmi helyzetétől függetlenek, inkább a kortárs csoport sajátosságaitól függnék (Glendinning et al. 1995; Koivusilta et al. 1998). Ez a későbbiekben egészségselekción eredményezhet, befolyásolva később a felnőttkori egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket.

A serdülő- és ifjúkort követően, attól kezdve, hogy a fiatal önálló életet kezd – megteremtve ezzel önálló társadalmi-gazdasági pozícióját –, a megbetegedési adatokban egyre inkább kimutathatók a társadalmi egyenlőtlenségek, egészen az idős korban. Az összefüggésben a társadalmi helyzet sokféle jellemzője játszik szerepet, így például a foglalkozási kockázatok, a pénzügyi lehetőségek hiánya, az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés különbségei, az életmódbeli eltérések, stb. (Bunker et al. 1989). Időskorban viszont a társadalmi és biológiai tényezők együttes hatására a társadalmi egyenlőtlenségek lecsapódása az egészségi állapotban ismételt csökkenni kezd (House et al. 1994). Ennek egyik oka, hogy bizonyos életkor után a főként biológiai egészségkockázatok valamelyest kiegyenlítődnek, egyre gyakoribbá válnak a megbetegedések, a funkcióbeli (például mozgást érintő) korlátozások, majd pedig a halálozás. Ez lényegében egészségszelekciót jelent, ami ebben az életperiódusban erőteljesebben jelentkezik, mint a társadalmi szelekció. Természetesen itt is hangsúlyozni kell, hogy a serdülőkorhoz hasonlóan az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek csökkenése relatív, hiszen a korábbi életszakasz társadalmihelyzet-mutatói valamelyest továbbra is meghatározzák az egészségi állapotbeli kilátásokat, egészen az idős korban bizonyos szakaszáig, tehát a „relatív egyenlősödés” csupán az idős korban közép- és végső szakaszára jellemző (House et al. 1990). A relatív jelleg ismételt csupán arra utal, hogy a középkorúakhoz viszonyítva a társadalmi egyenlőtlenségek az egészségi állapotban kisebbek az idős korúak körében. Ebben persze az is szerepet játszik, hogy a jelentős egészségkockázatot akumuláló egyének már korábban meghalnak, a „túlélők” pedig társadalmi helyzet tekintetében nem a legalacsonyabb rétegekből kerülnek ki.

Azon túlmenően, hogy mindkét korosztályban az egészségszelekció elve fokozottabban érvényesül, mint a társadalmi szelekció, van még néhány közös jelenség, ami hozzájárul a „relatív egyenlősödéshez”. Az egészségszelekció azt jelenti, hogy mind a serdülőkorban (ahol a morbiditás és mortalitás viszonylag a legalacsonyabb) és idős korban (ahol a morbiditás és mortalitás viszonylag a legmagasabb), az egészségi állapotot sokkal inkább a biológiai tényezők, semmint a társadalmi pozíció elemei határozzák meg.

Először is, mindkét életszakasz kritikus fejlődéstani periódus, amelyben jelentős biológiai, pszichoszociális és társadalmi változások mennek végbe (Preston 1994). Ezek a változások különleges alkalmazkodást igényelnek, és talán emiatt nem véletlen, hogy ez nem mindenkinek sikerül hatékonyan; emiatt gyakoriak az identitáskriszisek, pszichoszociális problémák, ami megnyilvánul például a megnövekedett depressziós tünetegyüttesben és öngyilkossági készletésekben (Aneshensel–Phelan 1999). Mindkét életszakaszt kulturálisan erősen meghatározott érték- és normarendszer veszi körül, ezért mindkét folyamatot társadalmi-kulturális hatások erőteljesen formálják. Ez különösen a modern társadalomra jellemző, ahol igazán kritikussá váltak ezek az életszakaszok; a premodern társadalmakban és természetközeli népek életében mindez egyáltalán nincs jelen. E sajátosság egyfajta moratóriumban is tükröződik, azaz egy meghosszabbodott és nem teljesen kiforrott átmenetben, amelyben a társadalmi helyzet megnyilvánulása az egészségi állapot szintjén relatíve kisebb mértékű. Mind a serdülők, mind pedig az idős korúak sajátos társadalmi mezőben helyezkednek el: a fiatalok az ifjúságkultúrához tartoznak (Coleman 1961; West 1997), az idősek pedig nyugdíjazásuk után sajátos társadalmi csoportot alkotnak (Barrow

1992), mindkét esetben a korábbi (a szülői, illetve saját) társadalmi helyzettől többé-kevésbé független pozíciót foglalva el.

Mindezek után, hogyan foglalhatjuk össze, mit is jelent a „relatív egyenlősödés”? Nem jelenti azt, hogy egyáltalán nincsenek társadalmi egyenlőtlenségek a serdülők, valamint az idősek egészségi állapotában. Viszont empirikus kutatásokkal igazolható, hogy a társadalmi helyzet, valamint az egészségi állapot közötti összefüggés nem következetes, azaz nem lineáris (grádiensszerű), amint azt a középkorúak vagy a kisgyermekek körében végzett kutatási eredmények mutatják. Az ekvalizáció, azaz „relatív egyenlősödés” azt jelenti, hogy 1. Az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek a legkisebb mértékben vannak jelen a serdülők, valamint az időskorúak körében a megbetegedések és halálozások adatait elemezve, összehasonlítva más korosztályokkal, és

2. Serdülőkorban, valamint időskorban a biológiai, azaz egészségselekciónagyobb, mint a társadalmi szelekció, aminek oka az egészségkockázatok kiegyenlítőtebb jelenléte.

Mindazonáltal a „relatív egyenlősödés” ellenére jelen vannak egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek, gyakran rejtett formában. E rejtett tényezőket leggyakrabban serdülőkorban vizsgálják, hiszen segítségükkel jobban megérthetjük a serdülők sajátos társadalmi helyzetét, és későbbiekben az egyenlőtlenségek növekedését. Mik lehetnek ezek a rejtett egyenlőtlenségi tényezők? Többek között az életmód elemei (dohányzás, alkohol- és drogfogyasztás), az egészséghiedelmek és attitűdök, a stresszel való megbirkózás (coping) készségbeli eltérései, a szociális stresszfeldolgozás folyamata, a státushiedelmek okozta pszichés stressz (Davidson et al. 2006). Ezek a tényezők különbségeket idéznek elő az étellel való elégedettség mértékében, elkese-redettséget okozhatnak, és így hozzájárulhatnak a társadalmi helyzet, valamint az egészségi állapot közötti kapcsolat megalapozásához a későbbiekben.

A rejtett egyenlőtlenségi tényezők közé tartozik a társadalmi helyzet szubjektív megítélése is. Vizsgálatok kimutatták, hogy míg serdülőkorban a klasszikus társadalmihelyzet-indikátorok (azaz a foglalkozási státus vagy az iskolai végzettség) nem vagy csak alig hat a serdülők egészségi állapotára, addig a társadalmi helyzet szubjektív megítélése jelentősen befolyásolja a serdülők pszichoszomatikus tünetképzését, az egészség önértékelését és a pszichikai jóllétet (Pikó–Fitzpatrick 2001). A társadalmi körülmények szubjektív megítélése mint rejtett társadalmihelyzet-mutató a későbbi életszakaszban társadalmi egyenlőtlenséget hozhat létre a megbetegedési és halálozási mutatók szintjén azáltal, hogy elégedetlenségérzést, alacsony önbizalmat vagy akár depressziót idéz elő (Adler et al. 2000; Corning 2000). Ez a mechanizmus gyermek- és serdülőkorban is már megfigyelhető (Pikó–Fitzpatrick 2001; Goodman et al. 2001). A státushiedelmek, mint például a saját társadalmi pozíció megítélése, legalább olyan mértékben generálhat egészségi állapotbeli egyenlőtlenségeket, mint az anyagi-jövedelmi viszonyok (Ridgeway et al. 1998).

Mindezen eredmények hatására az utóbbi évek kutatásai a pszichoszociális tényezők szerepére koncentrálnak az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek területén (Elstad 1998). Ez a kutatási trend azt sugallja, hogy még serdülő- vagy időskorban is jelen lehetnek egyenlőtlenségek, ha nem is a megbetegedések vagy halálozási mutatók terén, de rejtett formában, a pszichoszociális jelenségek szintjén. A serdülőkorúak körében ezek később hozzájárulhatnak a felnőttkori egészségi állapotbeli

különbségekhez. Az élet feletti kontroll érzése, az önbizalom vagy megbirkózási készség terén jelentkező eltérések megalapozhatják a stresszérzékenység különbségeit (Lachman–Weaver 1998; McLeod–Kessler 1990; Rodin 1996). A társas kapcsolati háló, a társadalmi tőkéből való részesedés viszont növelheti az egészségkockázatokkal szembeni védelmet (Baum 2000; Veenstra 2000). Mivel a serdülő- és időskori egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek elemzésében még számos összefüggés feltárására nem került sor, további vizsgálatok szükségesek.

LEGÚJABB TRENDEK AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTBAN JELENTKEZŐ EGYENLŐTLENSÉGEK VIZSGÁLATÁBAN

Ahogy Delamothe (1991) megfogalmazta: az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek feltérképezése nem csupán kutatási téma, hanem olyan egészségpolitikai prioritás is, amely a társadalom jóllétét fenyegeti. Ezért az egészségpszichológusokat a társadalmi helyzet okozta következmények vizsgálata mellett az is foglalkoztatja, hogy miként lehetne az egyenlőtlenségek hatásait csökkenteni. A legújabb kutatási trendek kiterjednek mindkét területre, amelyeken számos kihívás körvonalazódik.

A kihívások megfogalmazásánál abból kell kiindulnunk, hogy az egészség komplex jelenség, amelyben a társadalmi faktorok egyre nagyobb szerepet játszanak (Marmot–Bobak 2000). Az egészségpszichológia éppen azt a kutatási vonalat jelöli, amely az egészségben megjelenő egyenlőtlenségek kutatásának széles spektrumát öleli fel a társadalmi helyzet okozta egészségi állapotbeli hatások elemzésétől kezdve a népegészségügyi beavatkozások megalapozásán keresztül a programok értékeléséig. Az egészségpszichológusok ennél fogva az egészségpolitikában jelentkező társadalmi kirekesztődés tanácsadóivá válhatnak.

Az egészségpszichológusok által végzett kutatások terén számos módszertani, valamint elméleti kérdés vár megoldásra. E kérdések megválaszolása javíthatja az egészségi állapot szintjén jelentkező társadalmi egyenlőtlenségek mibenlétének megértését, valamint elősegítheti a serdülők és idősek körében tapasztalt „relatív egyenlősödés” mechanizmusainak pontosabb feltárását. Ezenkívül pedig, hozzájárulhat az egészségpolitikai célkitűzések hatékonyabb megvalósításához is.

A legfontosabb módszertani kihívást az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek terén az ok-okozati kapcsolat feltérképezése jelenti. Ehhez longitudinális vizsgálati módszerekre van szükség, ami lehetővé teszi az életciklusbeli eltérések nyomonkövetését, az egészségselekción, valamint a társadalmi szelekció váltakozását a különböző korosztályokban (van de Mheen et al. 1998). Csak ilyen komplex módon lehet megállapítani a társadalmi-gazdasági tényezők, valamint a biológiai egészségkockázatok egymáshoz viszonyított arányát az életciklus különböző szakaszaiban.

A másik kiemelt módszertani kihívást a rejtett változók és mediátor tényezők felkutatása jelenti. Ez különösen fontos serdülő- és időskorban, amikor a társadalmi helyzet és az egészség kapcsolata többnyire nem direkt módon nyilvánul meg. Vannak olyan indirekt módok, mint amilyenek a stresszhatások vagy egyéb pszichoszociális mechanizmusok, amelyek első látásra nem egyértelműek, mégis befolyásolhatják a társadalmi helyzet és az egészségi állapot közötti összefüggést (Elstad 1998). A

stresszhatással és annak feldolgozásával kapcsolatos indirekt mechanizmusokban olyan mediátor tényezők is szerepet játszanak, mint az önbizalom vagy a státushiedelmek, például a társadalmi helyzet szubjektív megítélése. E mechanizmusokat lényegesen nehezebb mérhetővé tenni, mint az objektív társadalmi tényezőket vagy a megbetegedési és halálozási viszonyokat. Ugyanilyen fontos azonban, hogy nem csupán a társadalmi és biológiai egészségkockázatokra kell gondolnunk az egyenlőtlenség-kutatások kapcsán, hanem a védőfaktorokra is, amelyek a társadalmi egyenlőtlenségek okozta egészségi állapotbeli hatásokat csökkenteni képesek. Ezek felkutatása azért is lényeges, mert fontos egészség- és szociálpolitikai eszközök adnak a kezünkbe.

A kutatási kihívások között szerepel az a kérdés is - amely mind elméleti, mind pedig módszertani szempontból kiemelten fontos -, hogy tisztázzuk a társadalmi-gazdasági helyzet egyes elemeinek szerepét. A társadalmihelyzet-mutatóknak ugyanis megvan a maguk eltérő jelentősége, mindegyik másként befolyásolja az egészségi állapotot, még abban az esetben is, ha szoros korreláció van közöttük (Bunker et al. 1989). Ezért törekedni kell arra, hogy a mutatók széles skáláját alkalmazzuk a mérések során (Liberatos et al. 1988). A mutatók mérésének ki kell terjednie az objektív módszereken túl a szubjektív társadalmihelyzet-mutatókra is, amelyek segítenek a rejtett összefüggések felkutatásában (Adler et al. 2000; Corning 2000; Pikó-Fitzpatrick 2001).

Szintén elméleti és módszertani problémákat feszeget a komplex modellekben való gondolkodás szükségessége, amelyek átfogó koncepciót biztosítanak a társadalmi egyenlőtlenségek és az egészség kapcsolatának tisztázásakor. A strukturális tényezőknél túl személy-specifikus, azaz az egyéni helyzetet érintő kérdések segítenek jobban körvonalazni azt a problémát, amit az egészségkockázatok egyéni eltérései vetnek fel. Bizonyos pszichoszociális sajátosságok és egészségmagatartási jelenségek sokszor erőteljesebben függenek az egyén személyes körülményeitől, mint a strukturális változóktól, hiszen az egyéni választás szabadsága ezt lehetővé teszi (Blank-Diderichsen 1996; Lynch et al. 1997).

Az egészségpolitikai beavatkozások során fontos módszertani problémát vet fel az eredményesség mérésének szükségessége: ilyen esetekben a kísérletes vagy kvázi-kísérletes modellek alkalmazása nyújthat biztos alapokat. Ezekben az esetekben figyelembe kell venni az etikai szabályok fokozott betartását is.

A szociológia-elméleti megfontolások a kutatások irányvonalait szabják meg. A strukturális-funkcionalista perspektíva alkalmazása a társadalom struktúrájából indul ki, és arra koncentrál, hogy miként keletkeznek és maradnak fenn az egyenlőtlenségek. Az ide tartozó modellek olyan keretet nyújtanak a vizsgálatok számára, amelyek segíthetnek megérteni a „relatív egyenlősödés” keletkezési mechanizmusát, és azokat a társadalmi jelenségeket, amelyek ennek kialakulásához vezetnek.

A fenomenológiai perspektíva elsősorban a státusképzetek magyarázatához szolgálhat hasznos adalékokat. E perspektíva segíthet megérteni, miként értelmezik az egyének az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket (Davidson et al. 2006). Korábbi vizsgálatok kimutatták, hogy a gyermekek és serdülők tökéletesen megértik saját társadalmi helyzetüket, és képesek meg is magyarázni a relatív depriváltság okait (Bugard et al. 1989; Pikó-Piczil 2004). Az egészségpszichológusok

feladata feltárni, hogy e státusképzetek hogyan határozzák meg a serdülők egészségi állapotának társadalmihelyzet-függőségét.

Az interakcionista megközelítésben a fókusz az egyén és a társadalom kölcsönhatására kerül, jelen esetben a társadalmi integráció, a társadalmi tőke szerepét hangsúlyozza, ahogyan ezek a jelenségek hozzájárulhatnak a társadalmi helyzet felépítéséhez és az egyenlőtlenségek megéléséhez. A társadalmi tőke időskorban különösen kiemelt kutatási területté válhat az egészségi állapot státusfüggőségének megállapítása során, hiszen akár egyenlőtlenségeket hozhat létre, akár pedig a „relatív egyenlősödéshez” járulhat hozzá ebben az életszakaszban.

A társadalmi nemek tanulmányozása különleges kérdések feltevésére motiválhatja az egészség-szociológusokat. Hagyományosan igaz az a megállapítás, hogy a halálozásban a társadalmi-gazdasági helyzet a nők körében kevésbé játszik szerepet, mint a férfiak esetében, azaz a nők egészségi állapota kevésbé státusfüggő (McDonough et al. 1999). A nők munkaerő-piaci helyzetének folyamatos változása és státusuk ártértékelődése következtében azonban egyre nagyobb azoknak az életmóddal összefüggő egészségkockázatoknak a száma, amelyek egészségi állapotukat befolyásolják (például stressz, káros szenvedélyek). A női dohányzás különösen aggasztó méreteket ért el az utóbbi néhány évtizedben, s ez a növekedés már a serdülő lányok körében is érzékelhető. Világszerte emelkedik a lányok, nők dohányzásának mértéke, a serdülőkorúak körében pedig ennek státusfüggősége sem jelentős (Tyas–Pederson 1998). Ez a tendencia hosszú távon oda vezethet, hogy a nők korábbi, kedvezőbb életmódjukból fakadó előnye később az életkilátásaik csökkenésében nyilvánulhat majd meg.

A szociálpszichológiai megközelítésben különösen előtérbe kerülhetnek az életciklus kritikus szakaszai, így a serdülő- és az időskor. Ezekben az életszakaszokban jelentős változások történnek a társas háló kapcsolatrendszerében, hiszen serdülőkorban a hangsúly a szülőkről áttevődik a kortárskapcsolatokra (Pikó 2000), időskorban pedig a nyugdíjazás és a társ elvesztése jelenti a társas háló megváltozását (Barrow 1992). A társas kapcsolati háló nemegyszer védő hatást közvetít a társadalmi helyzet és az egészségi állapot kapcsolatában, ugyanakkor a veszteségélmények stresszt generálnak, és növelhetik a társadalmi helyzet egészségkockázatot emelő hatásait.

Mivel az egészség elérése az önmegvalósítást elősegítő emberi jog, az egészségi állapotbeli egyenlőtlenségek morális szempontból is megkérdőjelezhetők (Vagerő 1995). Az egészség- és szociálpolitikai intervenciók tekintetében azonban különbséget kell tennünk elfogadható és nem elfogadható egyenlőtlenségek között, hiszen az előbbiek morális szempontból sem megengedhetők (Stronks–Gunning-Schepers 1993). Az egészségkockázatok között vannak genetikailag meghatározottak, amelyek kivédhetetlen egyenlőtlenségeket hozhatnak létre. Ugyanakkor az individualista társadalmakban az életmódbeli választások legtöbbször az egyének szabad akaratán is múlnak, túl a strukturális kényszereken. Ezért az utóbbi egészségkockázatok elfogadhatóak. Összességében ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek minimalizálására kell törekednünk, azonban teljességgel felszámolni ezeket nem lehet a modern individualista társadalomban. Az egészség- és szociálpolitikai célkitűzéseknek ezért konkrétan kell lenniük, ami nem összeegyeztethetetlen a morális elvárásokkal. A társadalmi egyenlőtlenségek megjelenését az egészség szintjén nem egyenlőséggel, hanem a méltányosság és a méltóság erősítésével csökkenthetjük. Ennek legfontosabb eszköze az oktatás, az általános mű-

veltségbeli tudás minél szélesebb körű biztosítása. Az egészségkultúra, azaz az egészségről, egészségkockázatokról való tudás fontos alapját képezi az alpműveltségnek, ami befolyásolja az életminőséget, javítva ezzel a társadalmi jóllétet, sőt, a társadalom gazdasági sikerességét is (Ross–van Willigen 1997).

A társadalmi integráció erősítése és a kirekesztődés csökkentése szintén része kell hogy legyen az egészségi állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek elleni küzdelemnek. A deprivált környezetben élő csoportok számára speciális programok szükségesek, mint például a társas készségek fejlesztése, a hatékony megbirkózási, stresszkezelési technikák elsajátítása, amelyek segíthetnek a közösségi összefogásban. Mindez alapja lehet az egészségfejlesztési kampányok megvalósításának (Fitzpatrick–La Gory 2000), amihez azonban nélkülözhetetlen a szilárd gazdasági alap, hiszen nélküle hosszú távú program nem működtethető hatékonyan.

A társadalmi egyenlőtlenségek témaköre jó példa arra, hogy elmélet és gyakorlat, azaz kutatás és egészségpolitika milyen szoros egységet képez, s az egészségpszichológiának valamennyi területen létjogosultsága van. Az egészségpszichológiának ezt az alkalmazását klinikai szociológiának is nevezik, hiszen a mindennapi életben közvetlenül alkalmazható gyakorlati eredmények megszületéséhez vezet (Bruhn–Rebach 1996). A klinikai szociológiának ez a területe lehetővé teszi, hogy az egészségpszichológiai kutatások eredményei közvetlenül felhasználásra kerüljenek a társadalomban.

IRODALOM

- Adler, N.E.–Boyce, W.T.–Chesney, M.A.–Folkman, S.–Syme, S.L. (1993): Socioeconomic Inequalities in Health: No Easy Solution. *Journal of the American Medical Association*, 269: 3140–3145.
- Adler, N.E.–Epel, E.S.–Castellazzo, G.–Ickovics, J.R. (2000): Relationship of Subjective and Objective Social Status with Psychological and Physiological Functioning: Preliminary Data in Healthy White Women. *Health Psychology*, 19: 586–592.
- Aneshensel, C.S.–Phelan, J.C. eds. (1999): *Handbook of the Sociology of Mental Health*. New York: Kluwer Academic/Plenum Press.
- Barrow, G.M. (1992): *Aging, the Individual, and Society*. St. Paul: West Publishing Company.
- Baum, F. (2000): Social Capital, Economic Capital and Power: Further Issues for a Public Health Agenda. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54: 409–410.
- Ben Shlomo, Y.–Kuh, D. (2002): A Life Course Approach to Chronic Disease Epidemiology: Conceptual Models, Empirical Challenges and Interdisciplinary Perspectives. *International Journal of Epidemiology*, 31: 285–293.
- Blank, N.–Diderichsen, F. (1996): Inequalities in Health: The Interaction Between Socio-economic and Personal Circumstances. *Public Health*, 110: 157–162.
- Bruhn, J.G.–Rebach, H.M. (1996): *Clinical Sociology*. New York: Plenum Press.
- Bugard, P.–Cheyne, W.M.–Jahoda, G. (1989): Children's Representation of Economic Inequality: A Replication. *British Journal of Developmental Psychology*, 7: 275–287.
- Bunker, J.P.–Gomby, D.S.–Kehrer, B.H. eds. (1989): *Pathways to Health: The Role of Social Factors*. Menlo Park, CA.: Kaiser Family Foundation.
- Coleman, J.S. (1961): *The Adolescent Society*. New York: Free Press.
- Corning, A.F. (2000): Assessing Perceived Social Inequity: A Relative Deprivation Framework. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78: 463–477.

- Curtis, S.–Jones, R.I. (1998): Is There a Place for Geography in the Analysis of Health Inequality? *Sociology of Health and Illness*, 20: 645–672.
- Davidson, R.–Kitzinger, J.–Hunt K. (2006): The Wealthy Get Healthy, the Poor Get Poorly? Lay Perceptions of Health Inequalities. *Social Science and Medicine*, 62: 2171–2182.
- Delamothe, T. (1991): Social inequalities in health. *British Medical Journal*, 303: 1046–1050.
- Elstad, J.I. (1998): The Psycho-social Perspective on Social Inequalities in Health. *Sociology of Health and Illness*, 20: 598–618.
- Fitzpatrick, K.M.–LaGory, M. (2000): *Unhealthy Places. The Ecology of Risk in the Urban Landscape*. London and New York: Routledge.
- Glendinning, A.–Hendry, L.–Shucksmith, J. (1995): Lifestyle, Health and Social Class in Adolescence. *Social Science and Medicine*, 41: 235–248.
- Goodman, E.–Adler, N.E.–Kawachi, I.–Frazier, A.L.–Huang, B.–Colditz, G.A. (2001): Adolescents' Perception of Social Status: Development and Evaluation of a New Indicator. *Pediatrics*, 108: 1–8.
- Halldórsson, M.–Kunst, A.E.–Köhler, L.–Mackenbach, J.P. (2000): Socioeconomic Inequalities in the Health of Children and Adolescents. A Comparative Study of the Five Nordic Countries. *European Journal of Public Health*, 10: 281–288.
- House, J.S.–Kessler, R.C.–Herzog, E.–Mero, R.P.–Kinney, A.M.–Breslow, M.J. (1990): Age, Socioeconomic Status, and Health. *The Milbank Quarterly*, 68: 383–411.
- House, J.S. –Lepkowski, J.M.–Kinney, A.M.–Mero, R.P.–Kessler, R.C.–Herzog, A.R. (1994): The Social Stratification of Aging and Health. *Journal of Health and Social Behavior*, 35: 213–234.
- Koivusilta, L.–Rimpelä, A.–Rimpelä, M. (1998): Health Related Lifestyle in Adolescence Predicts Adult Educational Level: A Longitudinal Study from Finland. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 52: 794–801.
- Lachman, M.E.–Weaver, S.L. (1998): The Sense of Control as a Moderator of Social Class Differences in Health and Well-Being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74: 763–773.
- Liberatos, P.–Link, B.G.–Kelsey, J.L. (1988): The Measurement of Social Class in Epidemiology. *Epidemiologic Review*, 10: 87–121.
- Lobmayer, P.–Wilkinson, R. (2000): Income, Inequality and Mortality in 14 Developed Countries. *Sociology of Health and Illness*, 22: 401–414.
- Lowry, R.–Kann, L.–Collins, J.L.–Kolbe, L.J. (1996): The Effect of Socioeconomic Status on Chronic Disease Risk Behaviours Among US Adolescents. *Journal of the American Medical Association*, 276: 792–797.
- Lynch, J.W.–Kaplan, G.A.–Salonen, J.T. (1997): Why Do Poor People Behave Poorly? Variation in Adult Health Behaviours and Psychosocial Characteristics by Stages of the Socioeconomic Lifecourse. *Social Science and Medicine*, 44: 808–819.
- Macintyre, S.–Hunt, K. (1997): Socio-economic Position, Gender and Health: How Do They Interact? *Journal of Health Psychology*, 2: 315–334.
- Marmot, M.–Bobak, M. (2000): International Comparators and Poverty and Health in Europe. *British Medical Journal*, 321: 1124–1128.
- Marmot, M.–Ryff, C.D.–Bumpass, L.L.–Shipley, M.–Marks, N.F. (1997): Social Inequalities in Health: Next Questions and Converging Evidence. *Social Science and Medicine*, 44: 901–910.
- McDonough, P.–Williams, D.R.–House, J.S.–Duncan, G.J. (1999): Gender and the Socioeconomic Gradient in Mortality. *Journal of Health and Social Behavior*, 40: 17–31.
- McLeod, J.D.–Kessler, R.C. (1990): Socioeconomic Status Differences in Vulnerability to Undesirable Life Events. *Journal of Health and Social Behavior*, 31: 162–172.

- Nazroo, J.Y. (1998): Genetic, Cultural or Socio-economic Vulnerability? Explaining Ethnic Inequalities in Health. *Sociology of Health and Illness*, 20: 710–730.
- Pikó, B. (2000): Perceived Social Support from Parents and Peers: Which is the Stronger Predictor of Adolescent Substance Use? *Substance Use and Misuse*, 35: 617–630.
- Pikó, B.–Fitzpatrick, K.M. (2001): Does Class Matter? SES and Psychosocial Health Among Hungarian Adolescents. *Social Science and Medicine*, 53: 817–830.
- Pikó, B.–Piczil, M. (2004): Youth Substance Use and Psychosocial Well-Being in Hungary's Post-socialist Transition. *Administration and Policy in Mental Health*, 32: 63–71.
- Preston, S.H. (1984): Children and the Elderly: Divergent Paths for America's Dependents. *Demography*, 21: 435–458.
- Rahkonen, O.–Lahelma, E. (1992): Gender, Social Class and Illness Among Young People. *Social Science and Medicine*, 34: 649–656.
- Ridgeway, C.L.–Boyle, E.H.–Kuipers, K.J.–Robinson, D.T. (1998): How Do Status Beliefs Develop? The Role of Resources and Interactional Experience. *American Sociological Review*, 63: 331–350.
- Rodin, J. (1996): Aging and Health: Effect of the Sense of Control. *Science*, 233: 1271–1276.
- Ross, C.E.–van Willigan, M. (1997): Education and the Subjective Quality of Life. *Journal of Health and Social Behavior*, 38: 275–297.
- Satariano, W.A. (1986): Race, Socioeconomic Status, and Health: A Study of Age Differences in a Depressed Area. *American Journal of Preventive Medicine*, 2: 1–5.
- Stronks, K.–Gunning-Schepers, L.J. (1993): Should Equity in Health Be Target Number 1? *European Journal of Public Health*, 3: 104–111.
- Tuinstra, J.–Groothoff, J.W.–van den Heuvel, W.J.A.–Post, D. (1998): Socio-economic Differences in Health Risk Behaviour in Adolescence: Do They Exist? *Social Science and Medicine*, 47: 67–74.
- Tyas, S.L.–Pederson, L.L. (1998): Psychosocial Factors Related to Adolescent Smoking: A Critical Review of the Literature. *Tobacco Control*, 7: 409–420.
- Vagerö, D. (1995): Health Inequalities as Policy Issues – Reflections on Ethics, Policy and Public Health. *Sociology of Health and Illness*, 17: 1–19.
- Van de Mheen, H.D.–Stronks, K.–Mackenbach, J.P. (1998): A Lifecourse Perspective on Socio-economic Inequalities in Health: The Influence of Childhood Socio-economic Conditions and Selection Processes. *Sociology of Health and Illness*, 20: 754–777.
- Veenstra, G. (2000): Social Capital, SES and Health: An Individual-Level Analysis. *Social Science and Medicine*, 50: 619–629.
- Vuille, J.-C.–Schenkel, M. (2001): Social Equalisation in the Health of Youth: The Role of the School. *European Journal of Public Health*, 11: 287–293.
- West, P. (1997): Health Inequalities in the Early Years: Is There Equalisation in Youth? *Social Science and Medicine*, 44: 833–858.
- Whitehead, M.–Scott-Samuel, A.–Dahlgren, G. (1998): Setting Targets to Address Inequalities in Health. *The Lancet*, 351: 1279–1282.
- Williams, S.J. (1995): Theorising Class, Health and Lifestyles: Can Bourdieu Help Us? *Sociology of Health and Illness*, 17: 577–604.

KÖNYVEK

A TÁRSULÁSOK SZOCIOLÓGIÁJA

SZABARI Vera

ELTE Társadalomtudományi Kar

H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: szvera@yahoo.com

Bruno Latour: *Reassembling the Social An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Bruno Latour a modern inter- és multidiszciplináris társadalomtudományok sztárja, aki szívesen provokálja olvasóit, legújabb munkájában nem kisebb feladatra, mint a társadalmi valóság fogalmának újrakonceptualizálására vállalkozik. A fogalmak pontos meghatározása fontos és megszokott vállalkozás a társadalomtudományok területén, és nem egyszer egybe esik a szociológia diszciplináris elhatárolásának, valamint a gyakorlati kutatások megalapozásának igényével. Latour definíciós kísérlete ugyanakkor összekapcsolódik az úgynevezett „cselekvőhálózat elmélet” [Actor-Network-Theory – ANT] bemutatásával. Az, hogy Latournál együtt jár a cselekvés illetve a szociológia tárgyának meghatározása, nem szokatlan a szociológia történetében, például Max Weber vagy Talcott Parsons szintén lényeges lépésnek tekintették a cselekvés meghatározását ahhoz, hogy a szociológia tárgyához, a társadalomhoz vagy a társadalmi fogalmához eljussanak.¹ E szociológiai hagyomány lenne az oka annak, hogy Latour visszatér ahhoz az irányzathoz, amit már 1997-ben temetett?²

A cselekvőhálózat elmélet kialakítása az 1980-as évek elejére tehető és mindenekelőtt a francia Michael Callon és Bruno Latour, valamint a brit John Law nevéhez kötődik. Ezek a szerzők olyan interdiszciplináris iskolát hoztak létre, amely a tudomány- és technikakutatások területén kialakított hagyományos eljárások és beidegződések megváltoztatását, egy konceptuális keret kidolgozását tűzte ki célul, amely egyszerre képes integrálni mikro- és makro-, humán és nem humán cselekvőket. A cselekvőhálózat elmélet központi gondolata, hogy a cselekvések nem vezethetők vissza az önálló

- 1 Ezt a felvetést támasztja alá, hogy – bár Latour nem Weber vagy Parsons cselekvésteóriáját említi – Durkheimmel szemben Tarde elméletére hivatkozik, szerinte ő képviselte a helyes irányt a társadalmi meghatározásánál, hiszen Tarde valamiféle cselekvéseméleti szociológiát vagy inkább szociálpszichológiát kívánt művelni.
- 2 Latour, bár a cselekvőhálózat elmélet kidolgozói között munkálkodott, az 1990-es években mind több kritikával illette az irányzatot, míg egy 1997-es workshopon teljes mértékben szembefordult azzal és kijelentette: „Négy dolog van, ami nem működik a cselekvőhálózat elméletben (*Actor-Network-Theory*), a cselekvő fogalma, a hálózat fogalma, az elmélet fogalma és a kötőjel! Négy koporsószőg” (Latour 2004: 15).

cselekvők döntéseire, ezért nem az egyes cselekvőket, hanem a cselekvések által meghatározott hálózatot és annak heterogén összetevőit kell vizsgálat alá vonni. A heterogén jelző több dolgot foglal magában: egyrészt az elemek (cselekvők) heterogenitását, melyek lehetnek emberek és nem emberek, tárgyak, technikák, tudáskészletek és összekapcsolódásaik (lásd aktáns), másrészt kapcsolataik heterogenitását, azt, hogy viszonyaik nem vizsgálhatók az egymástól jól elhatárolható, különállónak tekintett társadalmi, gazdasági, politikai, technikai vagy természeti dimenzióban (lásd asszociációk). Az ANT képviselői nem a társadalmi magyarázatok kiterjesztésére tettek kísérletet, éppen ellenkezően, erős kritika alá vonták a hagyományos és a kritikai szociológiai nézőpontokat (lásd aszociológia).

ASZOCIOLÓGIA

Latour 2005-ös munkájának legszembevetőbb vonása a folyamatos polemizálás. Könyve az eddigiektől eltérő módon erőteljesen reflektál a szociológiára,³ leginkább egy Latour által általánosnak vagy hagyományosnak tekintett szociológiai látásmódra, a „társadalmi valóság szociológiájára”, s azt kívánja igazolni, hogy elmélete, az „asszociációk szociológiája” jelentős mértékben különbözik ettől. A szociológiát a relativizmus előtti, míg az ANT szociológiáját a relativista fizikával analóg képződménynek tekinti (Latour–Woolgar 1979, Latour 1987, 1993).

Az ANT képviselői közül nem Latour az első, aki a szociológia megreformálását sürgeti. Callon már 1987-es munkájában javaslatot tett a szociológia átalakítására (Callon 1987: 99). Callon érvelése: a világ nem darabolható fel társadalmi és nem társadalmi elemekre, a különböző típusú aktorok összefonódásai folyamatosan módosítják a köztük lévő viszonyokat és azok értelmezését. Ennek megfelelően az ANT képviselői olyan tudományos vagy technikai megoldásokat, eseményeket vizsgálnak, ahol a történések különféle szereplői – Callon vizsgálataiban például mérnökök és elektromos autók, vagy fésűskagylók, halászok és tudósok – ugyanannak a hálózatnak (láncolatnak) a részei, s egymásra gyakorolt hatásaikkal alakítják az eseményeket (Callon 1986, 1987). Callon akkori felvetése nem eredményezett jelentősebb vitát a szociológián belül.

Latour hasonló gondolatból indul ki mostani könyvében. A legnagyobb problémát a „társadalmi” kifejezés használatában látja, mindabban, amit a szociológusok a társadalmi kifejezésbe bezúfolnak, és ezzel elintézettnek tekintenek. Latournak persze igaza van, valóban előszeretettel használjuk a társadalmi hatást, erőt, valóságot, struktúrát, normát stb. magyarázó tényezőként. A társadalom, illetve a társadalmi kifejezések meghatározási kísérletei pedig végigkísérték a szociológia egész történetét. Annak ellenére, hogy számos definíciós kísérlet született, nincs megoldás arra a kérdésre: mi a társadalom, mit tekinthetünk társadalminak. Éppen az elméleti sokszínűség miatt egy szociológus alapvető kétkedéssel olvassa Latour gondolatmenetét: vajon tényleg

3 Latour korábbi műveiben is számtalanszor találkozhatunk a szociológia alapjait érintő kérdésekkel, például a tudományos tények társadalmi konstrukciójának vagy a természet és a társadalom mesterséges szétválasztásának kérdése kapcsán (1979, 1987, 1993), de ezekben magát a szociológiát mint diszciplínát nem állította a kritika középpontjába.

létezik a Latour által feltételezett „általános” szociológiai nézetrendszer, beszélhetünk-e általában a szociológia álláspontjáról?

Latour megkérdőjelezi, hogy léteznek kizárólag társadalmi tekintetű viszonyok, amelyek együtt kijelölnék a társadalmi valóság határait, és ezért a társadalmi valóság magyarázó szerepének újragondolását sürgeti (Latour 2005: 2).⁴ A következő dolgokat tulajdonítja a szociológiának és utasítja el a „társadalmi” kifejezés használatával kapcsolatban: 1) létezik egy úgynevezett társadalmi környezet, ahol a nem társadalmi tevékenységek zajlanak, 2) a társadalmi a valóság egy meghatározott területe, 3) a társadalmi használható a kauzalitás egy speciális fajtájaként, 4) a társadalmi egész hatása csak a társadalomtudósok számára látható.

A könyv első részében azokat a kérdéseket boncolgatja, amelyeket mi, a „társadalmi valóság” szociológusai magától érthető dolgokként kezelünk, Latour pedig éppen a bizonytalanság forrását látja bennük, és a következő kérdéseket teszi fel – mindegyik kérdésnek egy-egy külön fejezetet szentelve –: mit értünk csoport, illetve cselekvés alatt, mik a tárgyak, milyen kapcsolat van természet és társadalom között, s végül mit jelent írni. Latour konklúziója: „A tény az, hogy senki sem ismeri a választ – ezért kell együtt megszervezni, stabilizálni és módosítani a fenti megjelöléseket. Ezért olyan nélkülözhetetlen, hogy a társadalomtudósok újra összeillesszék a társadalmat” (Latour 2005: 138).

Honnan ered Latour averziója a szociológiával szemben? Közismert, hogy munkássága az 1970-es évek végén a tudomány antropológiai kutatásával kezdődött. S talán ide vezethetők vissza a bonyodalmak is: „minden félreértés a tudományos tények társadalmi konstrukciójának szerencsétlen kifejezésével kezdődött” (2005: 88 – kiemelés SZV). Latour elutasítja elméletének azon interpretációját, hogy a (tudományos) tények csupán társadalmi konstrukciók. A konstrukció nem az igaz vagy az objektív ellentéte, a hangsúly pedig valaminek a létrehozásán van – hangoztatja. Amikor egy mérnök vagy építész megkonstruál egy szerkezetet, egy épületet, akkor létrehoz valamit, ami másként is lehetne, de a sok lehetséges variáció közül kiválaszt egyet, ami megszilárdul, stabilizálódik. Vagyis a dolgok, épületek, tárgyak, így a tudományos eredmények is azért létez(het)nek, mert valaki megkonstruálta őket. A kérdés továbbá már nem az, hogy maguk a konstrukciók jók vagy rosszak, hanem, hogy mennyire bizonyulnak szilárdnak és tartósnak (2005: 89). Az, hogy a tények „fabrikáltak”, arra utal, hogy mesterséges helyzetben kerülnek elő, például egy laboratórium falain belül (2005: 90).

Latour a „félreértésért” természetesen a szociológusokat teszi felelőssé, akik szerinte előszeretettel feledkeznek meg a tudomány úgynevezett „természeti” oldaláról, s mindent „társadalmi” szinten próbálnak megmagyarázni. Ez lenne az az eltolódás, amit már korábbi könyvében (Latour 1993) is a szociológusok szemére vetett: fenn tartják az aszimmetriát, megfeledkeznek a természetről, a korábbi „természeti” magyarázatokhoz hasonlóan, amelyek a dolgok társadalmi oldalát nem vették figyelembe.

4 Úgy tűnik, a szociológia sohasem lesz képes kilépni a kialakulása pillanatától zajló állandó öndefiníciós kényszerből. A tárgyaként választott társadalom vagy társadalmi valóság meghatározása mindig is visszatérő kérdés marad(t) a szociológielméletben, ez nem Latour „találmánya”.

Latour valójában messze áll attól, hogy a tudomány működését kizárólag társadalmi okokra vezesse vissza. Tudománykutatásai során épp arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudomány tárgyai, az elektronok, kövek vagy földminták, nem helyettesíthetők a társadalmi valósággal, ellenkezőleg: a tudomány tárgyai magyarázhatják meg számunkra a társadalmi dimenziót (1999, 2005: 99). A társadalmi magyarázat kiterjesztése amúgy is akadályokba ütközne: egyrészt a szociológia hiába próbálna valamiféle tudományos keménységet magára erőltetni, ebben mindenképpen alulmaradna. (Bár kezdetektől ezen fáradozik.) Másrészt Latour elfogadhatatlannak tartja, hogy a körülöttünk zajló történéseket láthatatlan, megfoghatatlan, úgymond társadalmi kapcsolatoknak tulajdonítsuk (2005: 104). Éppen arra törekszik, hogy láthatóvá tegye az összekapcsolódásokat és rámutasson megszilárdulásuk folyamataira. Számára nem elfogadható magyarázat a „társadalom ereje”, pl. a társadalmi hatalom reprodukciója vagy a láthatatlan kéz elmélete.

De akkor mit takar a szociálkonstruktivizmus megjelölés? Egy tény konstrukciója olyan objektív valóság, amelyet a különböző entitások összekapcsolódása hozott létre, a szociálkonstruktivizmus pedig azt jelöli, amikor ezek az összekapcsolódások áthelyeződnek a társadalmi mezőben, ahol megszilárdulnak, de mindebből nem következik, hogy kizárólag társadalmi tényezőkből épülnek fel (2005: 91). Így a társadalmi nem a nem tudományos szinonimájaként értelmezhető, hanem arra utal, hogy az összekapcsolódások felhasználják a már meglévő erős és tartós viszonyokat.

Latour tovább hangsúlyozva a társadalmi valóság szociológiájától való távolságát kijelenti: hiba volt úgy beállítani a tudománykutatás új irányzatát, mint ami a klasszikus témák mellett egy újabb területet fedezett fel a szociológia számára. Úgy látja, hogy bár az ANT a tudányszociológiából lépett elő, nem tekinthető a szociológia egy ágának, mert a tudományvizsgálatokban elért sikere nem a szociológiai módszerek alkalmazásában rejlik (2005: 94). Sőt, az nemcsak a tudomány eredményeiről közölt meghökkentő állításokat, hanem a társadalomtudományokat is új megvilágításba helyezte. Hogy elmélete és a szociológia közötti különbségeket hangsúlyosabbá tegye, valóban egy klasszikus tudányszociológushoz nyúlt vissza, mumusként ő is Merton elméletét idézi fel.⁵ Ha az ANT a szociológia „kiterjesztése” lenne – vallja Latour –, elbukna, hiszen a szociológia nem tud mit kezdeni a kemény és objektív tudományos eredményekkel, csak a tudomány egy vékony szeletét vonhatná vizsgálata alá: ami emberi, ami politika vagy meggyőződés (2005: 95). Vagyis ha a szociológia ragaszkodna a mertoni nézőponthoz, akkor a karrierutakat, az etnikumot stb. kutathatná, s ez persze Latour szemében megfutamodás, gyávaság lenne (2005: 95). Mint azt már Bloorék is hangoztatták, az újszerű tudománykutatás a tudomány kognitív és technikai oldalát is vizsgálhatónak tekinti, s igényt tart a tudományos gyakorlat elemzésére (Bloor 1999). Latour pedig mindebből arra a megállapításra jut, hogy nem a klasszikus tudányszociológiát kell kiterjeszteni, hanem a társadalmi fogalmát kell újradefiniálni, úgy hogy abba a tudomány kognitív, illetve nem humán elemei is beletartozzanak (2005: 97). Ez a felvetés azonban már nem csak a tudányszociológusokat érintheti.

5 Általában a *Science Study* vagy az ANT képviselői a tudányszociológiát Mertonnal azonosítják, nála találva kellően eltérő megállapításokat saját elméletükhöz képest. Latour a mertoni hagyomány követőjének tekinti Bourdieu munkáját is (2005: 95).

CSELEKVŐ VAGY AKTÁNS (ACTOR – ACTANT)

A könyv első felében feltett kérdéseket – mit értünk csoport, cselekvés vagy tárgy alatt – jobban megvilágítja Latour cselekvőképe.

Vegyük sorba a latouri cselekvőfogalom leghangsúlyosabb jellemzőit:

1) Az aktor nem a szociológiai értelmében vett individuális cselekvő, hanem egy (illetve több) hálózat része, aki környezetétől függően hozza meg döntéseit, és nem csupán mérlegeli a környezetéből adódó lehetőségeket (ezt a szociológiában sem cáfolják), hanem a hálózat részeként, annak többi elemével együtt cselekszik. A cselekvő nem egy elkülöníthető entitás, határai a hálózaton belül feloldódnak. A hálózat közvetíti akaratát, cselekvését, ugyanakkor módosítja a cselekvés kimenetelét. A hálózat (annak elemei, más cselekvők, nem emberi cselekvők) és a cselekvő egymással kölcsönös és folyamatosan egymásra ható kapcsolatban állnak, korlátaikkal és lehetőségeikkel újra és újra létrehozzák, definiálják egymást; alakítják céljaikat, lehetőségeiket és hatalmi viszonyaikat. A latouri cselekvőt mások cselekedtetik. A cselekvő a kötőjeles cselekvő-hálózat kifejezésben nem a cselekvés forrása, hanem a felé rajzó entitások egész sorának célpontja (2005: 46).

2) Így az elemzés középpontjába nem a cselekvő kerül, hanem a cselekedet, a kölcsönös viszonyok következményeként megtörtént esemény.

3) Cselekvőfogalma nem zárja ki a nem humán, a dologi vagy tárgyi komponenseket, cselekvőnek tekinti az elektromos autót vagy Pasteur mikrobáit is (Latour 1999).

Latour legújabb könyvében egy klasszikus szociológiai problémán, az alsó középosztályból felemelkedő fiatalok példáján keresztül szemlélteti a cselekvőhálózat elmélet és a szociológia közötti különbséget. A gyermek egy diploma megszerzése után eltávolodik szüleitől, azok értékrendjétől, életvitelétől, de valójában ki idegeníti el, ki formálja megszólalásait, gondolatait, ki a felelős azért, hogy különbözni akar szüleitől, talán a *habitus*⁶? – teszi fel a kérdést Latour (2005: 44). Már másodéves szociológus hallgatók, akik hallottak társadalmi attitűdről, habitusról, vonatkoztatási csoportokról, többféle választ is adhatnának. Latour szerint azonban a szociológusok nem magyarázzák a történéseket, csupán a társadalmi jelző mögé bújnak és az egyént társadalmi, kulturális vagy strukturális cselekvővé egyszerűsítik. Latour számára az is kérdés: ki cselekszik, amikor cselekszünk? (Latour 2005: 45) S talán éppen ezért túlhaladott a szociológia cselekvő fogalma, hiszen sohasem egyértelmű, hogy ki és mit tesz? Ez a kérdés már a szerző korábbi munkáiban is felmerült: Ki ő! Az ember vagy a fegyver? (Latour 1999: 176–190)

Latour szerint a szociológia eddig nem törekedett a cselekvés pontos definiálására és magukat a cselekvőket is figyelmen kívül hagyta. Latour egyszerűen nem vesz tudomást a szociológia cselekvéselméleteiről. Hiszen már Weber úgy határozta meg a szociológiát, mint ami „a társadalmi cselekvések értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára törekszik” (Weber 1987: 37–38). Vagyis nem jogos Latour kritikája, amikor azt állítja, hogy a szociológia nem foglalkozik a cselekvéssel, vagy hogy azt egy metaszinten próbálja értelmezni, elsza-

6 Latour könyvében nem szentel túl nagy figyelmet Bourdieu habitus fogalmára, elsősorban a hagyományos szociológia elvetendő eszközének tekinti azt, pedig érdemes lenne közelebbről összevetni kettőjük elméletét.

kadva az egyes cselekvőtől. Az viszont igaz, hogy Weber számára nem jelentett problémát annak megválaszolása, hogy ki cselekszik (a favágó fát vág, a fegyveres lő). Latourral ellentétben, Weber megközelítésében a tárgyak nem válhattak cselekvők, viselkedésüknek nem tulajdonított értelmet és igazodást. Webernél „minden mesterséges készítmény, minden artefaktum – pl. egy gép – csupán abból az értelemről kiindulva értelmezhető és érthető, amelyet az előállító és felhasználó (alkalmasint igen eltérő célkitűzésű) emberi cselekvés kölcsönzött (vagy akart kölcsönözni neki)” (Weber 1987: 40). Ez nem jelenti a tárgyak cselekvőként való értelmezését. Latour viszont hasonló gondolatmenetből kiindulva jut el a hibrid cselekvők fogalmához, szerinte ugyanis egy tárgy, amely emberek által kitűzött célokat közvetít (ilyen példaként jelent meg a fekvőrendőr, amely azt az emberi célkitűzést, normatív elvárást közvetíti, hogy az autóvezető lassítson egy játszótér közelében), valójában cselekvőnek tekinthető, ami delegálja és módosítja mások célkitűzéseit, ezáltal fenntartja és szabályozza a társadalmi kapcsolatainkat.

A latouri cselekvő körülhatárolása bizonytalan. Sem Weber, sem a későbbi, de szintén klasszikusnak számító Talcott Parsons cselekvéseméletében nem kérdéses a cselekvő személye, Latour ezzel szemben elbizonytalanítja olvasóját, hiszen cselekvő lehet a hálózat bármely eleme vagy azok végtelen számú összekapcsolódásainak egyike is. Latour szerint magukat a cselekvőket kell megkérdezni tevékenységeikről, cselekedeteikről. Vajon a szociológia nem erre próbál törekedni, amikor kérdőíveket gyárt és egyéneket kérdez meg cselekedeteik, választásaik miertjéről? Úgy gondolom jogos Latour kritikája, amikor azt feltételezi, hogy a modern szociológia figyelmen kívül hagyja, hogy maguk a cselekvők mit mondanak saját tevékenységükről, hiszen a modern kvantitatív adatfelvételi technikák nem a megkérdezettek világértelmezéseire kérdeznak rá. Bár a szociológia modern korszakának adatfelvételi (survey) eljárásai azt a látszatot kelthetik, hogy a szociológia valóban az egyes cselekvőket vagy kvázi cselekvőket kérdezi meg. (Ezt még erősíti is, hogy számos adatfelvételi technika a pszichológiából került a szociológiába.) Végiggondolva adatfelvételi technikáinkat, nem kell sokáig töprengenünk ahhoz, hogy kiderüljön, a kérdőívek kialakításakor és értékelésekor a szociológus fejében kategóriák, struktúrák, társadalmi csoportok, mentalitás stb. létezik, csak ezek alapján működhet a módszerünk. De nem az általános megállapítások levonása a tudomány célja? A szociológia túljutott már a pozitivisták korszakán?

Latour éppen arra hívja fel a figyelmünket, hogy mielőtt kialakítanánk saját alternatív metafizikánkat, értelmezési keretrendszerünket, vegyünk részt azokban a világméretű tevékenységekben, amelyeket tanulmányozunk. Vajon a probléma abban rejlik, hogy a megkérdezettek válaszait csupán egy metanyelvben elhelyezve vesszük „komolyan”? Latour még kritikussabb: „*ahelyett, hogy feltárnák az elhangzottak mögött rejlő erőket, elrejtik, amit mondanak*” (Latour 2005: 49). Azt is mondhatnánk, hogy míg a szociológus „lefordítja” saját nyelvére, egy harmadik, professzionális nyelvre a körülötte lévő világot, addig az ANT szociológusa ezt nem teszi meg, nem helyettesíti a szereplők kötődéseit másokkal. Latour bírálata valójában az antropológia és a szociológia vizsgálati módszerének különbségét világítja meg. Az antropológiai megközelítés ugyanis lehetővé teszi, hogy a cselekvők értelmezései, s így gyakran a szociológusok számára nem létező entitások is „fordítás nélkül” bekerüljenek a leírásokba. Így amikor egy cselekvő értelmezi tevékenységét – például egy énekesnő, aki

élete meghatározójaként hangját említi –, szembetalálhatjuk magunkat a szociológia szerint nem létező entitásokkal. Mi ugyanis vizsgálhatjuk, hogy tehetsége kibontakoztatásához mennyiben járult hozzá az énekesnő társadalmi helyzete, családja kulturális tőkéje, szocializációja stb., de maga a „hang” nem lesz magyarázó tényező. Latour szerint az aszimmetriáért a 19. század hatalmi viszonyai a felelősek, amikor a szociológusok lemondtak a tárgyak vizsgálatáról és átengedték azt a természettudósoknak és mérnököknek, hogy megteremthessék saját tudományuk autonómiáját (Latour 1993, 1999, 2005).

Latour, hogy még inkább elhatárolódjon mind a köznapi, mind a szociológiai értelemben használt cselekvő fogalmától az aktáns (actant) kifejezést vezeti be.⁷ Az aktánsok aktív szerepet játszanak, a változtatások sorozatait hajtják végre, így mindegyik kauzális funkcióval bír, olyan láncolatot alkotnak, ahol nem lehet meghatározni a cselekvés kiindulópontját. Aktáns lehet egy strukturális jellemvonás, testületi szerv, egyén, vagy az egyének összesített csoportja (Latour 2005: 54). Ezért Latour arra buzdít bennünket, hogy ne kiszűrjük, hanem a nem uniformizált társadalmi cselekvőket is vonjuk be vizsgálatainkba, fogadjuk el, hogy a tárgyak is képesek a cselekvésre.

De hogyan segítenek bennünket a latouri cselekvők abban, hogy újra „megleljük” a társadalmat, hogy újra definiáljuk a társadalmi valóságot?

ASSZOCIÁCIÓK – TÁRSULÁSOK

Latour elméletében társadalmi kapcsolatainkat a cselekvők által létrehozott kollektivitások, az előállított tárgyak, hibridek hozzák létre és tartják fenn. Társadalmunk kollektivitásokból épül fel, amelyekben a humán és nem humán elemek cselekvése láncolatot alkot, megváltoztatva mindkétféle entitást és összekapcsolódásukat, időleges stabilitásuk pedig az események sorozatát megjósolhatóvá teszi. Latour a cselekvők és a társadalmi valóság szociológiája helyett az asszociációk (társulások) szociológiáját javasolja. Egy új szociológiát akar megteremteni vagy a szociológia átalakításán fáradozik? Miért?

A hálózat elemei közti viszonyokról a hagyományos értelemben vett társadalmi megjelölés semmit nem árul el. A társadalmi csak úgy kerülhet vissza a társulásokba, ha a tárgyakat is elemzés alá vonjuk – vallja Latour (2005: 107). A hálózat elemei egymással összekapcsolódva transzformációkat generálnak és a különböző közvetítőket követve ismerhetjük meg a kapcsolatokat. A társulások szociológusa számára nem létezik társadalom, nem létezik társadalmi valóság, helyette a translációkra figyel, ame-

7 Az aktáns modellt Vlagyimir Propp népmese-morfológiai kutatásaira alapozva Algirdas Julien Greimas, litván származású nyelvész dolgozta ki a szemiotikában. Az általa kialakított modell a narratívákban megjelenő szerepek szerkezetére vonatkozik. Greimas szerint minden elmesélt történetben a következő strukturális szerepeknek (aktánsoknak) kell megjelenniük: a hős (a legkisebb királyfi), a gonosz (a sárkány), a küldetés tárgya (a királykisasszony), a hős segítője (az öreg vándor), illetve a küldő (a király), aki elindítja az eseményeket. Ezek a szerepek a narratíva elengedhetetlen részei, ha valamelyik is kimaradna közülük, a történet széthullna, mert egy aktáns nem csupán egy karakter, hanem olyan strukturális elem, ami a történet kimenetelét, továbbvitelét befolyásolja. S az aktáns e lényeges jellemzője Latour ágenseire is vonatkozik: egy aktáns mindig változtat a viszonyokon. Amelyik „szereplő” nem alakít át, nem hagy nyomot és a beszámolókból sem jelenik meg, az nem tekinthető ágensnek (Latour 2005: 53, 128).

lyek létrehozzák a kollektivitásokat. A vizsgálatok pedig arra vonatkoznak, hogy mely ágensek érintettek az összekapcsolódásban, kik/mik játszanak szerepet a translációban, de nem önmagukban lényegesek, a kérdés az, hogy hogyan állnak össze, hogyan stabilizálódnak, hogyan lesznek láthatók az asszociációk.

Latour translációs elmélete már az 1980-as évekbeli munkáiban felbukkant, de még nem mint általános magyarázat, leginkább az érdekek és érdeklődés áthelyezésének illusztrálására szolgált (Latour 1987). A transláció fogalma az ANT más teoretikusainál is fontos szerepet kapott, s a transláció elsősorban a természeti, társadalmi és technikai egymással való keveredését, „egymásba fordulását” jelentette (Callon 1987). Ezzel összhangban az 1990-es években Latour írásaiban is egyre nagyobb szerephez jutott főként az emberi és nem emberi összetevők közötti transláció, melyek a tudás és a világ mobilizálásáért feleltek (Latour 1999).

Az új könyv egyik központi gondolata a mediátorok és intermediátorok közötti különbségtétel, ami a leginkább megvilágítja az asszociációk szerepét.⁸ Latour intermediátornak nevezi azokat a passzív, ám hatékony vezetőket, amelyek változtatás nélkül szállítják a „társadalmat”. A mediátorok ezzel szemben transzformálják, módosítják, átfordítják az általuk közvetített dolgokat. A mediátorok „leképeznek” valamit, az intermediátorokon pedig változás nélkül haladnak át a dolgok. Így egy intermediátor inputja és outputja megegyezik, ezzel szemben egy mediátor esetében nem következik az inputból, mi lesz majd az outputja (Latour 2005: 39).

Azt mondhatjuk, hogy Latour a szociológiát úgy határozza meg, mint ami jórészt intermediátorokkal dolgozik, a társadalmat olyan szereplőkkel népesíti be, amelyek módosítás nélkül közvetítik a már előre meghatározott társadalmi hatásokat. Az asszociációk szociológusai viszont mediátorokból építik fel a világot, amik/akik létrehozzák a társadalmi hatásokat, miközben folyamatosan módosítják a velük kapcsolatban álló ágenseket. Míg a szociológusok – Latour szerint – a társadalmi összetevők egy típusában hisznek, kevés mediátorban, és számtalan intermediátorban, addig az ANT számára nincs egy preferált társadalmi összetétel, hanem számtalan mediátorral számol. Amikor a mediátorok sikeresen stabilizálódnak, akkor hiteles intermediátorokká alakulnak át. Ezek a stabilizálódások elrejtik a vizsgálódó szemek előtt a közvetítők munkáját, és a szociológusok feladata éppen az lesz, hogy ezeket külön munka árán feltérképezzék. Az ANT szerint nem elegendő a történeket néhány globális okkal magyarázni, egyszerűen ismételtetni a már létező kötődéseket, hanem arra kell válaszolni, hogy miből épülnek fel, hogyan jöttek létre lépésről-lépésre, és milyen közvetítők felelősek az eseményekért (2005: 130–131). Szerinte ugyanis a globális folyamatok lokális, mikroszintű interakciókra, translációkra vezethetők vissza, melyek számtalan szálon kapcsolódnak össze és kötődnek más lokális kapcsolathoz, így kiindulópontjuk meghatározhatatlan, más mikroesemények eredményei, következményei és megint mások kiindulópontjai.

Latour tudományos tevékenységéről írott munkáiban számtalan mediátorral találkozhatunk. Mediátor lehet egy szöveg, egy beszámoló vagy akár egy földminta is. Latour egy őserdei talajkutatásról szóló beszámolójában részletesen leírja, hogy hogyan közvetítik a különböző minták – latouri kifejezéssel *referensek* – az őserdőt, mi-

8 A mediátorok és intermediátorok szerinti szétválasztás Latour 1999-es könyvében is megjelent, ott a hangsúly azonban elsősorban a mediátorok translációban betöltött szerepén volt (Latour 1999).

közben folyamatosan alakítják az általuk közvetített információkat, s maguk is folyamatosan módosulnak (1999). Az összekapcsolódásokban már nem választható el maga a talajminta és az általa közvetített jel (információ). Az őserdei vizsgálatok során gyűjtött minták és adatok, maguk a tudósok, tudáskészletük, berendezéseik, s a vizsgálat végén létrejött beszámoló ugyanannak a hálózatnak a része: egymásba fonódva láncolatot alkotnak és együtt felelősek a történésekért.

MILYEN KÖVETKEZMÉNYEKSEL SZÁMOLHATUNK?

Azt már tudjuk, hogy Latour nem tartja megfelelőnek, hogy felülről hozzunk létre csoportokat, melyekbe aztán besorolhatjuk az aktorokat, hogy az egyének felett álló erőkkkel, struktúrával, habitussal magyarázzuk meg, hogy miért is tartósak, állandók a valójában időleges és egyedi interakcióik. Ehelyett az javasolja, hogy a láncolatokat figyeljük meg, lépésről-lépésre kövessük a cselekvőket, még akkor is, ha ennek megvalósítása még Latour szerint sem egyszerű feladat. Így talán banalitásnak hangzik, de szerinte nem a szociológus feladata a cselekvők csoportosítása és annak eldöntése sem, hogy mi készítette őket a különböző tevékenységeikre. Bár a vágy hajt minket, hogy képesek legyünk arról a láthatatlan világról mondani valamit, ami a háttérből mozgatja a dolgokat – írja –, vissza kell térnünk a helyi szinthez, a helyi összekapcsolódásokhoz, ahol a kötődések kiépülnek. Vizsgálat alá kell vonni az olyan kifejezések tartalmát, mint struktúra, rendszer, társadalom, hogy miből épülnek fel, és láthatóvá kell tenni az őket alkotó kapcsolatokat (Latour 2005: 183).

Latour nemcsak a felülről létrehozott csoportoktól és kategóriák használatától „óv” bennünket, hanem attól is, hogy megfeledekezzünk a tér és idő dimenziójáról és általános sémákat alkalmazzunk a nagyon is különböző jelenségek magyarázatára. Hogyan is lehetséges, hogy térben és időben annyira távoli eseményeket könnyű lelkiismerettel hasonló folyamatokként kezelünk? Mindez megoldódni látszik, ha elfogadjuk, hogy nem létezik sem lokális, sem globális, sem mikro-, sem makroszint, hiszen maga a felosztás szükségtelen, ha a láncolatokat, translációkat, a mediátorok tevékenységét vizsgáljuk. Latour szerint pedig ezek az összefonódások, melyek a térben és időben átadott és megszilárdított láncolatokért felelősek, a nem-humán cselekvőkön keresztül (azokon átszivároghva) válnak megfoghatóvá és láthatóvá (Latour 2005: 194).

Nem véletlen, hogy a könyvben gyakran találkozunk a számítástechnika, a világháló és más technikai megoldások adta hasonlatokkal. A latouri mediátor megfeleltethető a számítástechnikában (mesterséges intelligencia kutatásban) használt ágens kifejezésnek,⁹ amely olyan mesterségesen létrehozott „test” szintén az élő és az élettelen entitás határán, ami egy új környezetbe helyezve, az ott felmerülő ingerek hatására „viselkedik”, reagál. Az ágensek nem pusztán feldolgozzák a kapott ingereket, hanem vissza is hatnak környezetükre, sőt „érzékszerveik”, szenzoraik segítségével érzékelik az általuk okozott változást, ami tovább módosíthatja viselkedésüket, azaz olyan visszacsatolási hálózat jöhet létre, amely az élő rendszereket jellemzi. Az informatika világa remekül szemlélteti számunkra, hogy hogyan működik a világunk a technológi-

9 Latour maga is többször utal a számítástechnika és az internet világára, a cselekvők hozzáférését, kompetenciáját például ugyancsak a számítástechnikában használt plug in kifejezéssel szemlélteti.

ákon keresztül, hogyan érvényesülnek tőlünk időben és térben távol meghozott döntések, s hogy mitől függ például a kompetenciánk és a hozzáférésünk a világhoz (egy modemtől, az informatikai ismereteinktől vagy éppen a rendelkezésünkre álló szoftvertől). Már nem lehet megjelölni, hogy ki hozta meg a döntéseket, hogy ki érvényesíti akaratát. Éppen ezért a vizsgálat elsődleges célja annak felderítése, hogy milyen módosulások jönnek létre, s a cselekvő másodlagossá válik.

Pontos útmutatót, biztos receptet nem kapunk arra vonatkozóan, hogy hogyan is járjunk el a jövőben, hogyan valósítható meg lépésről-lépésre a latouri értelemben vett vizsgálat. Nem kérdés viszont, hogy hasznos olvasmány a szociológusok számára.

IRODALOM

- Bloor, D. (1999): A tudásszociológia erős programja. In Forrai G.–Szegedi P. szerk.: *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron Kiadó, 427–446.
- Callon, M. (1986): Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallop and the Fishermen of St. Brieuc Bay. In Law, J. ed.: *Power, Action and Belief. A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge and Kegan Paul, 196–233.
- Callon, M. (1987): Society in the Making: The Study of Technology as a Tool for Sociological Analysis. In Bijker, W.: *The Social Construction of Technological System*. Cambridge, 83–103.
- Latour, B.–Woolgar, S. (1979): *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*. London: Sage.
- Latour, B. (1987): *Science in Action*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (1993): *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University.
- Latour, B. (1999): *Pandora's Hope*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (2004): On Recalling ANT. In Law, J.–Hassard, J.: *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell, 15–25.
- Latour, B. (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Law, J.–Hassard, J. (2004): *Actor Network Theory and After*. Oxford, Blackwell.
- Némedi D. (2005): *A klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Simmel, G. (2000): A szociológia problémája. In Felkai G.–Némedi D.–Somlai P. szerk.: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest: Új Mandátum, 459–479.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriáiban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

A PSZICHIÁTRIAI HATALOM

KELEMEN Gábor

Pécsi Tudományegyetem, BTK, Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
H-7624, Pécs, Rókus u. 2.; e-mail: kelemen@btk.pte.hu

Foucault, Michel: *Psychiatric Power. Lectures at the Collège de France 1973-74*.
Hampshire: Palgrave Macmillan, 2006.

Foucault szerint a *szociológia forrásvidéke* – a magától értetődő a különféle korabeli társadalmak közötti összehasonlítás révén megkérdőjelező Charles-Louis Montesquieu és az összehasonlító módszert a pozitívizmus jegyében kialakító Auguste Comte munkássága mellett – a 18. század végétől a társadalmi kontroll új formáit bevezető porosz *políciában* és *közegészségügyben* keresendő. A nyugati szomszédjaihoz képest gazdaságilag kevésbé fejlett és politikailag kevésbé stabil Poroszország hadügyi, oktatási és zömében *szociálhigiénés* közigazgatási reformokkal törekedett kitörni az elmaradottságból. A reformok, melyek tudományos előkészítéséhez jelentősen hozzájárultak a jénai egyetem tudósai, a felügyelet és igazgatás modern eszközeit kialakító állammá tették Poroszországot. Míg a Comte által megfogalmazott „agyhigiéné” elve (az a nézet, hogy az alkotó gondolkodás fejlesztése érdekében nem szabad mások írásait olvasni) Jean-Jacques Rousseau *Emiljének* hibás ismeretanyagot és előítéleteket távol tartani törekvő nevelési koncepciójához áll közel, addig a porosz állam mindennapi életet standardizáló, fegyelmezett egyének „gyártásához” vezető eljárásai a rousseauisták transzparens – minden részletében látható és olvasható – államról alkotott elképzeléseivel állnak rokonságban. A tudatosan tervezett folyamatos átláthatóság, megfigyelhetőség eszménye legtökéletesebben az angol Jeremy Bentham által tervezett, sokáig csak dizájnként létező *panoptikus* börtönépítészetben valósult meg. A panoptikum, állítja Foucault, a modern hatalom olyan horderejű technikai találmánya, melynek hatása James Watt 1769-ben felfedezett gőzgépéhez hasonló. A stabilizálása érdekében hatalmas erőfeszítéseket tevő porosz állam, egyebek mellett, a konkrét, precíz és mérhető tudást, mennyiségi ismereteket nyújtó igazgatási statisztika alkalmazásával akarta növelni az erejét. A rendszerezés, rendet teremtés, osztályozás, elemzés, az idő szabályozása és a közösségi terek beosztása sok esetben a betegségmegelőzés jegyében történt. A lepra európai visszaszorulása után feleslegessé váltak a leprások száműzése, kizárása érdekében kialakított rituálék, ugyanakkor a 19. század első felének nagy kolerajárványai, a pestis és himlő (később pedig a tuberkulózis és a szifilisz) elleni védekezés számos egészségre és tisztaságra hivatkozó eljárást keltettek életre a *fegyelmezés* technikáinak körében. A járványok megfékezésére bevezetett szociálhigiénés kontroll technikáit az állami kormányzás eszközeiként, a tudományos adminisztráció módszereként kezdték tanítani a német egyetemeken, elsősorban Göttingenben. A városi lakosság gyarapodása és migrációja eleve fokozta a járványveszélyt, ami ellen a vízellátás, a szennyvízelvezetés, a vágóhidak működésé-

nek, a temetkezések rendjének (a temetők a város szélére kerültek) racionalizálásával kíséreltek meg védekezni. A népszaporulat, a születések, a házasságok és az élettartam fokozott állami nyilvántartásba vétele, felügyelete lehetővé tette a himlő elleni vakcináció népességre történő kiterjesztését. A szociálhigiéné három területen: a tudományos gondolkodásban, a technikában és az igazgatásban juttatta érvényre a felvilágosult észt. Nem véletlen, hogy azok a protestáns közösségek, melyek a 16-17. században még a vallás államtól történő függetlenedésért küzdöttek, a 19. században már az egészség állami kontrollja elleni oltalmat, a „betegséghez való jog” védelmét tekintették feladatuknak.

A szociálhigiéné *medikalizálás*sal, korábban más ágazathoz, területhez (pl. vallás, jog) tartozó problémák orvosi jelenségként való átfogalmazásával járt együtt. A medikalizálás folyamatában kitüntetett szerepe volt a kórházaknak. A 19. század elejétől, attól fogva, hogy a betegségek háttérében szervi kórfolyamatot feltételező kórbonctani szemlélet jutott a medicinában uralomra, a korábban a legkülönfélébb marginalizált, „eltvelyedett” emberek (koldusok, csavargók, fogyatékosok, istenkáromlók, betegek) gyűjtőhelyeként szolgáló, dologházak tekinthető kórházak a betegségnek nyilvánított jelenségek kezelésére specializálódtak. Az orvosi tekintet ettől kezdve a különböző tünetek mögötti sajátos, kóros lényeg keresésére irányult. A megbetegedett egyéneket megfigyelhető, másokkal összehasonlítható, szabványosítható *esetek*nek nyilvánított, történetüket az éptől a betegségen át a halálig *kazuistikaként* leíró kórházak nemcsak a kórbonctan és a kémia, de a dokumentáció és adminisztráció laboratóriumaiává is váltak. A kórház ellenőrzött körülményeket teremtett az adatgyűjtés, az osztályozás, az adatfeldolgozás és a klinikai tanítás számára.

Foucault-t pályakezdése óta foglalkoztatta az örültség kérdése. A bolondság újkori (ahogy ő nevezte: klasszikus kori) története volt a tárgya annak az értekezésnek, mellyel elnyerte a legmagasabb francia tudományos fokozatot (*doctorat d'état*). A terjedelmes értekezés *Őrület és esztelenség* (magyarul: *A bolondság története*) címmel könyvben is megjelent. Ez a mű a nyugati kultúrában bekövetkezett, az örültekhez való viszonyulást is megváltoztató két nagy törést írt le. Az első törés a 17. század közepén, az önfegyelmet, mértékletességet és kemény munkát eszményítő protestáns etika elveinek befolyásossá válásával egyidejűleg történt. Ekkor rövid idő alatt megváltozott az örültekhez való viszonyulás és kezelésük egész apparátusa egyaránt. A örültséget immár nem különleges státuszként, hanem a helyes utat nem követő, családjának terhére lévő értelmi és erkölcsi hibaként határozták meg. Kezdetét vette a „nagy elzárás”, melynek megvalósítására a korábban leprások ellen alkalmazott intézményeket és kizárási technikákat újította fel az abszolutista állam. (Foucault egyik kritikusa, Martin Schrenk kutatásai szerint az utóbbi állítás nem tényszerű, mert az örültek korabeli dologházai inkább a középkori kórházakból és kolostorokból, mintsem a leprozóriumokból alakultak ki.) E törés első filozófiai megalapozása René Descartes 1641-ben megjelent *Elmélkedések az első filozófiáról* című műve. Descartes szerint a gondolkodó szubjektum összeegyeztetetlen a bolondsággal, a gondolkodás és a bolondság ellentétes egymással. E mentális kizárást hamarosan a kizárási szociális formái követték. A 18. század végén történő második, a modern korszak kezdetét jelentő törést szokás a pszichiátria első forradalmának nevezni. A francia Phillipe Pinel 1793-ban, a párizsi Bicêtre-ben a jakobinus diktatúra alatt, elrendelte az örülteként kezeltéről a láncok levételét. Az örülteket ettől kezdve újra emberi lénynek, ponto-

sabban családi és vallási kötelekeitől, szenvedélyeitől *elidegenedett* embernek tekintették. A felelősség és szolidaritás felébresztését célul tűző *morális kezelés* – melynek kibontakozásához a kvéker William Tuke döntően hozzájárult – a korabeli nevelés és tanítás paternalista büntető-jutalmazó eszközeit alkalmazta.

A kortársak Foucault 1961-ben publikált, az őrülteket kezelő 17-19. századi intézmények világát bemutató művében az autoritárius társadalom bírálatait látták. Később ő maga is főképp a mai kor alapvető problémáinak megértéséhez, a „jelen története” megírásához való hozzájárulásnak tekintette saját történeti munkásságát. Foucault, aki részben Lengyelországban történő tartózkodása alatt írta ezt a könyvét, egy interjúban az elmekezelőházakhoz hasonlította az állampolgárokat gyermekként kezelő szocialista országokat. Ugyanebben az évben jelent meg Erving Goffman *Menedékhelyek* című, az 1950-es évek elmekezelőházeit totális, az élet minden aspektusát zsarnoki módon felügyelő intézményként bemutató könyve. S ugyancsak 1961 volt a megjelenési dátuma Thomas Szasz híres könyvének, *Az elmebetegség mítoszá*nak. Szasz a hisztéria kezeléstörténetének elemzésével azt igyekezett igazolni, hogy a pszichiátriai betegségnek nevezett magatartásformák nem betegségek, a pszichiátria pedig inkább a valláshoz és a politikához, mint a tudományhoz áll közel.

E művek, továbbá a skót Ronald Laing *Kettészelt én* (1960), a dél-afrikai származású David Cooper *Pszichiátria és antipszichiátria* (1967) és az olasz Franco Basaglia *Az intézmény tagadása* (1967) című munkái váltak az 1960-as évek antipszichiátriai mozgalmának programadó könyveivé. Az antipszichiátria kimunkálóiaként számon tartott gondolkodók szerint a „pszichiátriai zavarok” gyógyszeripari érdekek által támogatott orvosi, genetikai s neuro-kémiai kórfolyamatokkal számoló koncepciója és kezelése elhibázott.

Foucault, egy montreali kongresszusi szereplést kivéve, nem vett részt az antipszichiátria mozgalmában. Az 1960-as évek derekán az élő, termelő és beszélő embert vizsgáló humán tudományok „archeológiája” állt érdeklődésének középpontjában. 1969-ben, a Collège de France katedrájára pályázva (ahol egyik riválisa Paul Ricoeur volt), az orvosok és az őrültek kapcsolatára irányuló vizsgálatai tükrében ilusztrálta kutatásai logikáját. Nem annyira a korabeli szakkönyvek tanulmányozása, mint a mindennapi élet szabályait és eseményeit leíró határozatok, rendelkezések, bírói végzések, nyilvántartások dokumentumelemzése révén jutott el a tudományos szigor stilisztikai jegyeit mutató, ám intézményeiben tekintélyelvű tradíciót követő pszichiátria ellentmondásos gyakorlatának felismeréséhez, írta a pályázatában.

1970-ben a japán Kyotóban tartott előadása azt sejtette, hogy pszichiátriai kutatásai még korán sem befejezettek. Az előadás az őrülteknek a munka, a család, a beszéd és a játék társadalmi világából történő kizárása folyamatát taglalta. Megmutatta, hogy a klasszikus kor nem dolgozó tömegeket felszívó dologházai miképpen váltak haszontalanná a munkanélküli tartaléksereget igénylő kapitalizmus korszakának beköszöntével. A kapitalista gazdaságra egyenesen veszélyt jelentett egy olyan dologház-rendszer, amely akadályozta a munkanélküliek mozgósítását, munkára toborzását. Ettől fogva munkaképes embereknek nem volt helye a dologházakban. A dologházakat a kórházak két új típusa váltotta fel. A kórházak egyik típusa azoknak a személyeknek a kezelésére specializálódott, akik testi betegségük miatt képtelenek voltak dolgozni. A kórházak másik fajtája pedig azok bezárására szakosodott, aki nem fizikai, hanem „mentális” okokból veszítették el munkaképességüket. Ez utóbbi cso-

portot immár nem örültek, hanem olyan betegnek (pszichiátriai betegnek) tekintették, akiknek normális munka világába való visszahelyezését munkaterápia alkalmazásával kell megkísérelni. A pszichiátriai betegnek nyilvánított, pszichiátriai intézménybe zárt személyek kezelésére egy addig nem létező foglalkozás jött létre, a pszichiáteré. Ezzel a pszichiátria, mint egy Gólem, önálló életre kelt és elindult a maga útján. Az örültekkel való dialógust megszakítva, nem velük kommunikálva, hanem róluk monologizálva, az élő embert egyrészt adattá alakítva, másrészt patológiás esetté lefokozva szakított a bolondokkal szembeni régi toleranciával.

Foucault 1973-ban és 1974-ben két brazíliai egyetemen vállalt előadássorozatot. 1973-ban az *igazság és az igazságszolgáltatási formák*, 1974-ben pedig a *közegészségügy* volt előadásainak tárgya. A közegészségügyi előadások egyik inspirálója Ivan Illich volt. Foucault még megjelenése előtt megismerte Illich *Medical Nemesis* című könyvének kéziratát. A könyv azt vizsgálja, hogy az iparilag fejlett országokban az életproblémák medikalizációja miképpen vezetett haszontalan és káros orvosi beavatkozások tömegéhez, a *iatrogénia* fokozódásához, s jelentett ezáltal egyre nagyobb veszélyt az egészségre, tehát éppen arra, aminek növelése volna a feladata. A feladat a káros medikalizáció felszámolása, állította Illich. Az 1974 őszen tartott Rio de Janeiro-i előadásokban Foucault a medikalizálás és patologizálás (kórossá nyilvánítás) közegészségügyi és közigazgatási eszközként való megjelenésének történetét elemezte. Az örület medikalizációját elutasító antipszichiátriának, véleménye szerint, a neurózis kórháttérben nem szervi patológiát, hanem lelki traumát kereső pszichoanalízis volt az első szervezett megjelenési formája. Ám az 1960-as évekre a pszichoanalízis már olyannyira orvosi előképezettséget igénylő tevékenységgé vált, hogy képtelen volt az antipszichiátriát önnön eredeti törekvései folytatásának látni. A korábban csak magánpraxisban létező pszichoanalízis az angolszász országokban a 20. század közepétől az állami pszichiátriában is megvetette a lábát. A pszichoanalízis pszichiátrizálódásának leírásában Foucault nagyrészt Robert Castel 1973-ban megjelent *Le Psychanalysme* című könyvére támaszkodott.

Nagy-Britanniában az 1942-ben megfogalmazott Beveridge-tervvel háromszektorúvá - magán, adminisztratív és jóléti - vált az egészségügy. Ez azt jelentette, hogy a „bölcstől a koporsóig” nem rászorultság alapján, hanem állampolgári jogon járónak deklarált szociális minimum-szolgáltatások vállalásával az állam már nemcsak az élethez, de az egészséges élethez való jogot is biztosítani kívánta. Foucault Rio de Janeiro-i előadásaiban részletesen kitért a Beveridge-tervre. Ekkor, 1974 végén úgy tűnt, hogy a jóléti állam fényében folytatja majd a pszichiátria intézményrendszerének elemzését. Ám nem ez történt. Kérdésfeltevéseinek és gondolkodásának öntörvényűsége mást diktált. Ettől fogva nem a pszichiátria hanem a szexualitás (beleértve a homoszexualitást is) tárgyköre került érdeklődésének homlokterébe.

Valószínűleg gazdagabb tapasztalat az, amikor a szerző élete felől is olvasni tudjuk a művet. Foucault pályája kezdetén előbb látogatóként, aztán páciensként, majd gyakornokként szerzett megrázó és megvilágító élményeket a pszichiátriáról. Huszonkét éves korában, öngyilkossági kísérlete után, apja vitte be a párizsi Szent Anna kórház pszichiátriai osztályára. Előtte a pszichopatológia tárgy hallgatójaként járt már ebben a kórházban. Később, miután a filozófiai mellett patopszichológusi diplomát is szerzett, ugyanitt vállalt fizetetlen gyakornoki állást. Az álláshoz anyja közbenjárására jutott, aki még Foucault szülővárosából, Poitiersből ismerte Jacqueline Verdeaux-t,

Foucault leendő Szent Anna kórházbeli főnökét. A svájci egzisztencialista pszichiáter Ludwig Binswanger *Álom és egzisztencia* című művének francia fordításán dolgozó Verdeaux bevonta Foucault a fordítási munkálatokba. Ezt Foucault örömmel vállalta. A korabeli irányadó francia értelmiséget a marxizmus és fenomenológia összebékítésének eshetősége foglalkoztatta. Az ekkorra már a marxizmusból és a husserli fenomenológiából egyaránt kiábránduló, Nietzsche munkássága iránt érdeklődő Foucault vonzónak találta az egzisztenciális analízis gondolatkörét. Ludwig Binswanger a szellemileg összeomlott Nietzschét kezelő Otto Binswanger rokona volt. A fordításba magát belevető Foucault többször ellátogatott Binswangerhez Svájcba. Verdeaux javaslatára egy terjedelmesre kerekedett bevezetést is írt a műhöz.

A pszichológus státusza nagyon meghatározatlan volt akkoriban még a pszichiátriai osztályokon. Foucault úgy érezte, hogy sem a szakemberek, sem a páciensek közé nem tartozik. Ugyanakkor senki nem számoltatta be, szabadon mozgott, a maga ura volt. A pszichiátriai osztály így szinte etnográfiai tereppé válhatott a számára. Ezek az élmények nyújtottak tapasztalati anyagot *A bolondság történetéhez*, s a lillei, majd a Clermont-i egyetemi oktatói tevékenységéhez. Huszonkilenc éves korában, megelégedve a homoszexualitással szemben intoleráns Franciaországot, külföldön keresett munkát. Amikor öt évvel később, 1960-ban visszatért Párizsba, azt tapasztalhatta, hogy a helyzet ebből az aspektusból nézve nem vált jobbá. A francia alkotmány 1960-ban kiegészült öt közegészségügyi szempontból veszélyesnek minősített jelenség elleni küzdelem előírásával. E veszélyek az alkotmány-kiegészítés szerint a következők voltak: tuberkulózis, rák, alkoholizmus, prostitúció és homoszexualitás. Másfél évtizednek kellett még eltelnie ahhoz, hogy a homoszexualitásról tudományos elemző műveket lehessen írni Franciaországban. Amikor eljött ez az idő, Foucault megragadta az alkalmat, s hozzálátott ennek az öt személyesen és intellektuálisan erősen foglalkoztató témakörnek a tudományos feldolgozásához.

A pszichiátriai hatalom előadássorozat egy pár hónappal a Rio de Janeiro-i vendégszereplés előtti időre esett. A kutatói kérdés; hogy miképpen keletkeztek az elme-kórházak, s miért lett az örülségből pszichiátriai betegség, jórészt régi, de az elemzés eszköze új. Foucault-t ebben az időben már nem annyira a jelentés, illetve reprezentáció, mint a hatalmi apparátus működésének problémája foglalkoztatta. A tizenkét részből álló előadássorozat előadásainak zöme a szuverén hatalom fegyelmező hatalommal történő felváltásának folyamatát mutatja be. Az egyház ereje ugyan jelentősen megcsappant, ám a fegyelmező apparátus több eleme éppen a kolostorok életéből került át a fegyelmezés modern intézményeibe. Úgy tűnik, hogy a felváltás nem teljes körű, mert a fegyelmező társadalom arra a családban épül, mely megőrizte a szuverén hatalom maradványait. Ugyanakkor a modern család alkalmatlannak bizonyult örült tagjainak befogadására.

Azt már a második előadásból megtudjuk, hogy az önálló, nem dologházból átalakított nagy pszichiátriai intézmények gombaszerű szaporodása, állami kezdeményezésre, az 1830-as évektől következett be. A 19. század közepén Európa-szerte hatalmas elme-kórházak létesültek. (Ref.: Magyarországon néhány évtizedes késéssel Nagyszebenben, Lipótmezőn, Angyalföldön és Nagykállón épültek az első nagy elme-kórházak.) Az a kérdés viszont, hogy milyen tudományos várakozás előzte meg az elme-kórházak létrehozását csak a tizenegyedik előadásban derül ki. 1826-ban Antoine Bayle felismerte, hogy az örülteknek minősítettek egyik nagy, sajátos magatartászava-

rokat (nagyzasos téveszméket és elbutulás kombinálódása) mutató csoportjában jellegzetes testi jelek (mozgáskoordinációs zavar, a szavak kiejtésének zavara, pupilla merevség) találhatóak. Ezt a kórképet *paralysis progressiva*nak nevezte. Bayle felismerése azt a várakozást keltette, hogy majd a másféle sajátosságokat mutató, akkor még pontosabban nem besorolt örültségformáknak is megtalálják a testi megfelelőit. (E reményt táplálták azok az 1830-as években kezdődő kísérletek is, melyek kölcsönhatást mutattak ki az élettani és a lelki működések közt.) A reménykedés azonban mindmáig ábránd maradt. A pszichiáter, Foucault szerint, nem azt mondta meg, hogy mi a pszichiátriai intézményben kezelt személy betegsége, hanem helyette a következő igénnyel lépett fel a pácienssel szemben: „én orvosként állok itt maga előtt, s a maga dolga az, hogy orvossá tegyen engem”. Ennek az igénynek az érvényesítését segítették elő a drogok (főként ópiátokat és hasist használtak gyógyszerként), a kikérdezés standardizált módszere és a hipnózis. Negyven év elteltével Jules Baillarger arra jött rá, hogy a *paralysis progressiva* tünetei alapvetően különböznek az „igazi” örültektől, ezért ez a betegség nem sorolható a pszichiátriai zavarok közé. Foucault viszont magát a pszichiátriai betegség fogalmát is kategóriahibának – az örültség olyan logikai típusba sorolása, melybe az nem illik – tartotta.

Az előadássorozatban, elsősorban a hisztériával, továbbá a korabeli baleset- és megbiztosítással összefüggésben többször visszatér a szimulálás kérdésére. E bőséges jegyzetapparátussal és bibliográfiával ellátott témáról szóló elemzéseinek továbbgondolását, szintézisét azonban az olvasóra hagyja. Az előadások tehát lezáratlanok, melyeket sokfelé lehet folytatni. A gazdag tartalmú kötet kiváló segédanyaga lehet a pszichiátriai szociológia és az egészségügyi szociológia kutatói számára.

IGAZSÁGOSSÁG ÉS POLITIKA

FARKAS János

BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék
H-1111 Budapest, Stoczek u. 2.; e-mail: h4872far@ella.hu

Balogh István: *Igazságosság és politika*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2006.

Furcsa világban élünk. Mindennapi tapasztalataink arról látszanak meggyőzni bennünket, hogy csak az a fontos, annak van jelentősége, ami hasznos, ami számunkra ki-fizetődő, előnyös. A tudományos kutatóknak is azt tanácsolják, hogy csak hasznosítható, anyagilag megtérülő feladatokkal foglalkozzanak. A felsőoktatásban is az a tendencia látszik felerősödni, hogy csak az a diplomás fog boldogulni, aki az elméleti alaptudás és összefüggések ismerete helyett az azonnal hasznosítható piacképes tudással rendelkezik. Az utóbbi hónapok fejleményei pedig ugyancsak tanulságosak: a kormány megszorító és reformintézkedései ellen szinte „össznépi” felkelés látszik kibontakozni. Bárhová is fordítsuk tekintetünket, beleütközünk a hasznosság és igazság konfliktusos viszonyába. Amit az emberek egyes csoportjai hasznosnak tartanak, azt más csoportok, vagy a kormány nem tart igazságosnak, vagy amit a kormány, vagy egyes társadalmi csoportnak igazságosnak vélnék, azt más érintett társadalmi csoportok igazságtalannak, károsnak neveznek.

Gondolom, az emberek túlnyomó többsége haszontalan időtöltésnek gondolná, ha az igazságosságelmélet történetéről szóló könyveket akarnának velük elolvasatni. Ki gondolná, hogy az igazságosság, az erkölcs és a politikai-filozófia összekapcsolását tárgyaló könyvek hasznosak. Pedig John Rawls 1971-ben *Az igazságosság elmélete* címmel írt ilyen könyvet, amely – a fentebb felsorolt hasznossági megfontolásaink tükrében – igen „haszontalan” könyvnek tekinthető a közvetlen gyakorlati célszerűség szempontjából. Rawls ebben a művében nem kevesebbet állított, minthogy bármily hasznosak, bármily jól funkcionálnak és bármennyire is hatékonyak a társadalmi intézmények, fel kell számolni azokat, amennyiben nem találjuk őket igazságosoknak. „Az igazságosság és a közvetlen hasznosság eme szembeállítására egy konkrét témakörben kimondott szenvedélyes tiltakozás a tudomány hasznossági felfogásának egyre erőteljesebb és erőszakosabb egyeduralkodásával szemben.” (9. o.) Ezt a gondolatot viszont már Balogh István *Igazságosság és politika* című könyvéből idézem. Balogh ugyanis azt vette észre az elmúlt évek során, hogy a fejlett nyugati demokráciákban olyan negatív jelenségek szaporodnak és terjednek el, amelyek igénylik a jóléti társadalom normáinak és intézményeinek újragondolását. De azt is észrevette, hogy még azokban az országokban is, amelyek még nem jutottak el a jóléti társadalom szintjére, ugyancsak meg kellene vizsgálni a társadalmi együttélés normatív oldalát. Én ezeket olyan normáknak nevezném, amelyek a „jóléti társadalom” eléréséhez lennének szükségesek. (Tegyük zárójelbe, hogy a „jóléti társadalmakban” is megbomlóban van a korábbi konszenzus. Emlékszem arra, hogy a 80-as években Kínába és Vietnamba tett

tanulmányútjaim során milyen heves vitákba keveredtem a népszaporulat kérdésében. Amikor én a magyarországi viszonyok kapcsán problémának tekintettem az alacsony születésszámot, addig vendéglátóim a saját nagy reprodukciós együtthatóikat kárhoztatták. A fejlődésnek és a problémáknak más szintjein voltunk és vagyunk.) Magyarán szólva kiderült, hogy a korábban spekulatívnak tekintett igazságosság-elméletek kutatásának, elemzésének hihetetlenül nagy gyakorlati jelentősége van. Demokratikus politikai berendezkedés esetén ugyanis közmegegyezésre van szükség a tekintetben, melyek és milyen arányúak a jogok és a kötelezettségek, van-e egyetértés a javak újraelosztását szabályozó elvekben, az elveket a gyakorlatban érvényesítő intézmények létrehozásában és működtetésében?

Az említett hazai kormányzati intézkedések is pontosan abba a problémába ütköznek bele, hogy sikerül-e összeegyeztetni az egymással szembeeső érdekeket, ki lehet-e alakítani tartós konszenzusokat, végre lehet-e hajtani elkerülhetetlen változásokat. De az új közmegegyezés csak akkor lesz lehetséges, ha a világosan megfogalmazott normákat és elveket az érintettek megvitatják és elfogadják. Ez nagyon nehéz folyamat, mert az egyének más jogokat és kötelezettségeket tartanak igazságosnak. Azt is mondhatnánk, hogy csak a számukra hasznos elveket és normákat fogadják el igazságosnak, és igazságtalannak tekintenek minden olyat, ami számukra nem tűnik hasznosnak, előnyösnek.

Ez az oka annak, hogy egy látszólag csak teoretikusokat érdeklő – és spekulatívnak tetsző – probléma a politikai pártok figyelmét is felkelti az igazságosság vizsgálata iránt. Az igazságosságról szóló elméletek orientálják a politikusok cselekvését, döntéseit. Ebből a szempontból az igazságosság normatív elméletei – Hans Albert kifejezését kölcsönözve – a *társadalmi tőke legértékesebb és legfontosabb részeként működve*, elsőrangú fontosságúak.

Kiderül, hogy a korábbi újraelosztó-jóléti állam kiterjedt intézményrendszerének újraelosztása elengedhetetlenné teszi az igazságosság elméleti problémáinak művelését. Beigazolódik ezzel kapcsolatban is az a régi mondás, miszerint „sokszor nincs praktikusabb, mint egy jó elmélet.”

Sajnos, – s ezt is Balogh állapítja meg – nálunk és szerte az „új demokráciákban” azonban ez idő szerint másként alakul a helyzet. „Az intézményes politika szféráját, és kiváltképpen a pártviszonyokat korántsem a megfontolt érvek és a konszenzuskeresés, hanem az indulatok, és a közvetlen pártérdek rámenős érvényesítése jellemzi.” Holott kompromisszumot a politika világában is csak az köthet, aki tisztázta saját felfogását és bízhat álláspontja megalapozottságában – állítja joggal a szerző.

Könyvében – bízva abban, hogy a fejlett demokráciák idevágó teoretikus tapasztalataiból csak tanulhatunk –, az igazságosság elméletek legjelentősebb koncepcióit és az ezek körül zajló fontosabb vitákat ismerteti és elemzi. A *kötet szerkezetét* az alábbiakban tudnám összefoglalni: a szerző kiindul az igazságosság normatív fogalmából, amely lehetővé teszi az igazságosság normatív elvei újrafogalmazását és megalapozását. Ütközteti a szakirodalomban található markáns elméleti álláspontokat és ennek alapján egy lehetséges új elméleti alternatívát vázol fel. Első tanulmányában (Politika és társadalomelmélet. Piac és fórum) a politika leíró és normatív elméleteinek szembenállását és kapcsolódását mutatja be. A normatív megközelítéseken belül – második tanulmányában – (Szociológiai és politikai társadalomelmélet) ismerteti és kritikailag elemzi Niklas Luhmann, Richard Münch és Jürgen Habermas koncepcióit. E tárgya-

lasmóddal a normatív politikai társadalomelmélethez vezető folyamatot követi nyomon. Harmadik tanulmányában (Igazságosság, erkölcs és politika. Filozófiai-társadalomelméleti konstruktivizmus) Rawls és Habermas művei alapján a normatív társadalomelméleti álláspontot összeveti a filozófiai kérdésfeltevés eltérő szempontjaival. A következő fejezetben (Állam és igazságosság. Otfried Höffe „időszerűtlen” politikai filozófiája) Höffe felfogását mutatja be, amely nem a hagyományos politikai (gyakorlati) filozófia szerződéselméleti, hanem az antropológia és a társadalomelmélet összekapcsolódási lehetőségeit kutatja. A globális igazságosságról szóló következő tanulmány (Igazságosság és globalizáció. Világtársadalom és világrend) viszont már azt tárgyalja, hogy milyen viszony alakul ki az igazságosság legújabb koncepciói és a modern jogállami berendezkedés ideológiája között. Ez az irányzat már egy univerzális álláspont igényét és szükségességét jelzi, amelynek lehetőségét a kötetet záró hatodik tanulmányban (Az igazságossági elvek megalapozásának problémája) tárgyalja, ahol újrafogalmazza az igazságossági elvek megalapozását és felvázolja az önbecsülés igazságossági elveit. Nagyon fontosnak tartom azt a meghatározását, amelyet az igazságosság társadalomelméletéről ad: „...az igazságosság társadalomelmélete annak tisztázására irányul, hogy melyek azok a feltételek, amelyek az emberek (közösségek, csoportok, egyének) között kialakult egyenlőségek és egyenlőtlenségek elosztásának erkölcsi-normatív értékelését meghatározzák, valamint melyek azok az elvek, amelyek az egyenlőség és az egyenlőtlenség jövőbeli elosztását az említett erkölcsi-normatív értékeléshez közelítik.” (357. o.)

Szerzőnk megalkotja az igazságosság problémáit magába foglaló *elméleti modell alapszerkezetét*, amelyet egyfelől a tartalmi oldal, másfelől az érvényességi oldal alkotja. A mátrixmodellben az igazságosság tartalmi oldalán találjuk az igazságosság/egyenlőség, az igazságosság/szabadság (egyenlőtlenség), az igazság érvényességi oldalán az érintett személyeket (kollektív és autonóm egyének), valamint az intézményeket, amelyek lehetnek disztributívak és redisztributívak.

Balogh István könyvének legnagyobb érdeme éppen abban áll, hogy az egymással vitában álló elméleti álláspontok kritikai újra vizsgálatából olyan normatív politikai társadalomelméletet bont ki, amely nem a filozófia, hanem az antropológia felé nyit. Ő ezt egy új, „reláció-antropológiának” nevezi. Persze szerényen ezt nem elméletnek, hanem olyan megalapozott kiinduló pontnak tekinti, amelyből lehetségessé válik egy interkulturális érvényességű igazságosság elmélet jövőbeli rendszeres kifejtése. Egy ilyen elmélet pedig már hasznos lenne a gyakorlat számára is, mert elvei nemcsak orientálnák a politikát, de hasznosíthatók lehetnének az egyenlőségek-egyenlőtlenségek újraelosztására hivatott intézmények stratégiai kialakításában is. Szerzőnk Höffe ama antropológiai alaphelyzetéből indul ki, miszerint az objektív-intézményi berendezkedésnek normatív alapjai vannak. Ebből levezethető a jog és a kényszer összekapcsolásának erős tézise. Ez a szemléletmód elveti a hermeneutikai módszert és megújítja az antropológiai álláspontot. Höffe kísérletéből Balogh azt a következtetést vonja le, hogy az antropológiai alapszerkezet valóban az a „mögékerülhetetlen” végső elméleti alap, amelyre az igazságosság normatív elvei ráépíthetők. Balogh ezt az „antropológiai fordulatot” viszi következetesen tovább, mert csak ez nyújt alapot a normatív megközelítés számára. Az antropológiai alaphelyzetben megtaláljuk az embernek természeti előfeltételeihez való viszonyát, (ez az ember külső-természeti meghatározottsága), a belső meghatározottságot kifejező egyedek egymáshoz való viszonyát, (ez

az egyén és közösség viszonyát konstituálja), s végül az embernek önmagához való viszonyát, mint önmeghatározást. E hármasság viszony együttesen és egymáshoz kapcsolódóan jellemzi az embert, s ezért tekinthető antropológiai alapszerkezetnek. Idézem a szerzőt: „A hármasság viszonyrendszer az alapszerkezet elemeiként egymástól megkülönböztethető, egymásra nem visszavezethető, ugyanakkor egymással szoros kapcsolatban álló és az emberre vonatkoztatva egymást feltételező dimenziók.” (403. o.) E relációk kölcsönösen, a relációk relációjaként hatnak egymásra. Ennyiben az antropológiai szerkezet viszonylagosan végső alapja a történeti-társadalmi szerveződési formák társadalomelméleti elemzésének.

Balogh István jelentős teljesítménye e könyvben, hogy rendet teremt az igazságossági elvek megalapozási stratégiáiban is. Miután megállapítja, hogy Rawls a modern alkotmányos demokrácia politikai kultúráját, Höffe az antropológiai szinten definiált csereviszonyt, Habermas a kommunikatív szituáció általános feltételeit tekinti a hipotetikus szerkezet támpontjának, szigorúan (és jogosan) megállapítja, hogy az igazságosság elméletekben eddig még csak fel sem tették megfelelő formában és kellő világossággal az elméleti megalapozásra vonatkozó módszertani kérdést. A „gyenge” megalapozási kísérletek három alaptípusát az axiomatikus-statikus (Arisztotelész, Hobbes), a transzcendentális-lineáris (Kant, Apel) és a hermeneutikai-cirkuláris koncepciókban (Rawls, Habermas) jelöli meg. Ezután a megalapozás-probléma újrafogalmazására tesz (szerintem sikeres) kísérletet. Az ún. „Münchhausen-trilemma” megoldására nézve úgy fogalmaz, hogy „...a megalapozás probléma egyáltalán azért merül fel, mert egyetlen történeti-társadalmi kontextus sem bizonyult(t) olyan alapnak, melyre támaszkodva az igazságosság normatív elve valamennyi érintett által általánosan helyeseltető módon megfogalmazható lett volna.” (400. o.) A megoldás szerinte a – fentebb már említett – antropológiai alapokra való támaszkodás. A recenzens úgy látja, hogy az önbecsülés normatív igazságossági elvei jelentik nála minden korábbi ellentmondás megoldását. Három alapelvet fogalmaz meg: 1) minden ember joggal tart igényt képességei és adottságai kifejlesztését szolgáló feltételekre, 2) az egyén felelősséggel tartozik képességei kifejlesztéséért és gyakorlásáért, 3) az egyének közötti kapcsolatok és intézmények úgy alakítandók, hogy képességei kibontakoztatása során az egyén teljesítménye önbecsülésének alapjává válhasson. A három alapelvet két szabály kapcsolja össze: egyrészt az egyenlőségi (egyenértékűség) szabály, mely szerint nem állítható fel fontossági sorrend az elvek között, másrészt a differenciáló szabály, amely szerint az önbecsülés egymástól különböző egyéni identitások kibontakoztatását alapozza meg.

Végül a könyv fontos gondolatának tartom, hogy rámutat a modernség új (egyéb-ként a szociológiai elméletben is érzékelt, de nem kibontott cselekvés versus rendszer) ellentmondására. Természetes, hogy „ösforrásként” a Habermas által felvetett Életvilág versus Rendszervilág (Lebenswelt versus Systemwelt) problémára gondolok. De nemcsak rámutat Szerzőnk erre az ellentmondásra, de keresi is ennek megoldását. Nem könnyű ezt a „gondolatgubancot” megmagyaráznom, de megkísérlem. Szerintem a Rendszervilág azonos a struktúrák világával, amelyek az emberi cselekvés eredményeként kristályosodnak ki. Ez a tudományos megismerés világában a leírás (descripció) révén válik megismerhetővé. A tudományos megismerésben ezt a „sein” (a létezés, a létező) terepnumának tekintik. De a nagy kérdés, hogy milyen erő hozza létre ezeket a struktúrákat? A válasz nem lehet kétséges: az emberi cselekvés állítja elő

a struktúrákat, amelyekben viszont már mindig benne van a „sollen” (a kell, a kívánatos, a legyen) mozzanata. Az ember tehát nemcsak az értékeléstől mentes struktúrák világában mozog, hanem az értékelés ama világában, hogy mit tart „igaznak”, vagy „hamisnak” mit kíván elérni, mit akar elutasítani. Ez viszont már a normatív gondolkodás területe, ahol felvetődik az igazság, igazságosság valamennyi problémája.

A könyv tehát rendkívül színvonalasan ismerteti az igazságelméletekről írt korábbi alapvető műveket, az ezek körül kibontakozott vitákat kritikailag vizsgálja felül és saját koncepciót (legalább is ennek előzetes vázlatát) fogalmaz meg, amivel kielégíti a tudományos eredetiség követelményeit is. De ami még „hab a tortán”, az néhány olyan teljesítmény, amely mintegy „melléktermékként” (by product) jelenik meg a műben, de legalább akkora horderejű lehet, mint magukkal az igazságelméletekkel kapcsolatos progresszív megállapításai. Ezekből én egyelőre csak két szemléletet, módszert, megközelítést emelek ki.

Nagyon valószínű, hogy Balogh István a *tudományelmélet, tudományrendszertan* tekintetében is forradalmi újítást indíthat el, amikor az igazságelméleti problematika kapcsán felveti a hagyományos diszciplináris megközelítések elavulásának problémáját. Kénytelen vagyok kissé korábbi előzményeket is e ponton felidézni. Egy 1993-ban megjelent tanulmányomban (Farkas 1993/4) egyetértően hivatkoztam Balogh egyes munkáira (1990, 1991), miszerint addig nem lehet egységes, nagy szociológiai elméletről szó, amíg a liberális fejlődés és a beavatkozó állam kettőssége jellemzi a modern fejlődést. Szerinte a társadalomszervezet alapvető ellentmondását kell megoldani ahhoz, hogy integrált elméletünk legyen a társadalomról. Balogh azóta továbbgondolta a problémát és rájött, hogy azért problematikus az általános társadalomelmélet státusza, mert önmagában semmiféle leíró elmélet nem lehet kielégítő. Hume alapján eljutott oda, hogy a leíró kijelentésekből (logikai ítéletekből) nem lehet eljutni a normatív, „kell” típusú kijelentésekhez, miközben az embert éppen e kettős (paradox jellegű) kijelentésekre való képesség és cselekvés határozza meg. Ez lehet az oka annak, hogy a Szociológiai Szemle hasábjain már néhány évvel ezelőtt vitába keveredett a szakma egyik kiváló teoretikusával, mivel kétségbe vonta a szociológia mint diszciplína önállóságának státuszát. A Karácsony Andrással együtt írt könyvében (Balogh–Karácsony 2000) szintén a társadalomelmélet önállósulásáról írt, mely tendenciát a német szellemi fejlődésben is észlelni vélte. Most ebben az új könyvében Balogh egy – a szociológiai szakmát ismét erősen kihívó – alfejezetében (A szociológiai társadalomelmélet vége, 74–77. o.) azt a problémát veti fel, hogy a szociológia mint leíró tudomány egyre kevésbé tud megfelelni a gyakorlati filozófiában felmerülő problémák megoldásában. Ezért a Parsons-féle nagy elméletek, s ezek megújítására vonatkozó kísérletek meddők maradnak mindaddig, amíg a megfigyelésre épülő – a természettudományok analógiájára működő – szociológia meg nem változtatja orientációját. Skinner kísérletét üdvözli, aki a „humántudományok” nagy elméletéről és nem a „szociológia nagy elméletéről” beszél. Magam is úgy látom, hogy a hagyományos szociológiai megközelítés egyre kevésbé hatékony az olyan összetett, komplex problémák vizsgálata, elemzése és megoldása tekintetében, mint a globalizáció, a környezetvédelem, az igazságosságelméletek, a tudomány és technika társadalmi következményei stb. A legtöbb esetben kiderül, hogy a leíró megközelítés nem elégséges, normatív szempontok, értékek is figyelembe kell vétessenek. Egy komplex társadalmi problémát nem lehet tisztán szociológiai (társadalmi) aspektusok alapján értékelni és megoldani.

Előbb-utóbb be kell kapcsolni a közgazdaságtudomány, a történettudomány, a demográfia, a politológia, az ökológia és más szaktudományok módszereit, eszközeit, tudásanyagát is. Erre a helyzetre persze már kitaláltuk az „inter-, vagy multidiszciplinaritás” fogalmait és módszereit, de Balogh felfogásában itt másról van szó. Arról, hogy egyre inkább egységes, integrált társadalom (vagy humán) tudomány is képződik, amelynek előbb-utóbb önálló státusza van, vagy lehet. Ami már nem interdiszciplína, hanem egy magasabb általánossági fokon működő diszciplína. Szerzőnknek ez az elgondolása szerintem igen ösztönző és igencsak összhangban lévőknek tűnik a modern társadalmi megismerés tendenciáival.

A könyv megírása során a Szerző szerintem egy másik teoretikus értékű „mellékterméket” is előállított. Jelentős szemléleti adalékkal szolgál ama viták számára, amelyek a *kapitalizmus és szocializmus formációelméleti összefüggéseit*, kapcsolatait stb. tárgyalják. Ezek nálunk ma főként a rendszerváltással függnek össze, de széles körben nemzetközi síkon is viták tárgyát képezik. Balogh István koncepciója, – amelyet az igazságosságelméletek kapcsán fejt ki – a gordiuszi csomó mintájára megoldást hozhat számos teoretikus gondunkra. Miután látható, hogy egyelőre történelmi távlatokon belül nincs mód a tőkeviszony kereteiből való kilépésre, szerzőnk azt vallja, hogy ma nem tűnik egyáltalán aktuálisnak különböző társadalmi formák elméleti koncepciói kidolgozásán fáradozni. Szerinte az elmúlt időszak egyik legfontosabb társadalomelméleti fejleménye az a belátás, hogy a jövő társadalmi rendszerének megtervezése nem aktuális. Ez az elméletnek nem is lehet feladata. Amit az elmélet ma tehet, az a cselekvés normatív elveinek a megfogalmazása, követése feltételeinek kiművelése, érvényességének lehetőségeire és konfliktusaira való rámutatás. Az elméleti munka az autonóm egyén és közösségek cselekedetei kapcsán azzal foglalkozik, hogy ezek milyen elveket követhetnek, cselekvéseik következményei mennyiben felelhetnek meg eredeti intencióiknak. Erről szólnak az igazságosság elméletei és a körülöttük zajló viták. A magam részéről ezt én úgy értelmezem, miszerint Balogh István az igazságosság elveinek normatív érvényesülése révén kívánja azokat az egyenlőtlenségi viszonyokat befolyásolni, amelyek a tőkeviszonyból fakadnak. Az igazságossági elméletek mintegy segítenek áthidalni a kapitalizmus valósága és a szocializmus humánus elvei közötti szakadékot. A formációelméleti problémák persze szerintem sem tűnnek el végleg, mivel minden történelmi szakaszból megállapítható, hogy milyen normatív elveknek felelnek meg. De ekkor a társadalmi formák már nem önmagukban fontosak, csak közvetve jutnak szerephez.

Úgy vélem, hogy a fejlett demokráciákban nemcsak a liberalizmus, de egyre inkább a szocializmus (nem mint társadalmi formáció, de mint társadalmi doktrína) is megvalósulóban van. Ezért ezek a társadalmak nem csupán a piacgazdasághoz kapcsolható értékek, hanem az emberi méltóság, humánus stb. értékeihez is igazodnak. Az emberek ezért tartják az ilyen politikai rendszert legitimnek.

Azzal fejezném be Balogh István könyvének ismertetését, hogy művének egyik nagy erénye, hogy további vitákra és a problémák állandó újragondolására serkent. Az antropológia felé nyitó igazságelmélete, az egységes társadalomtudományra, a társadalmi formációkat áthidaló normák jelentőségére utaló koncepciója minden bizonnyal további vitákra fogja serkenteni a szakembereket és az olvasókat. Bár nagy szellemi koncentrációt igényel, de javaslom mindazoknak e könyv elolvasását, akik szeretné

megérteni a társadalmi igazságosság problematikáját és szívesebben élnének egy igazságosabb társadalomban.

IRODALOM

- Balogh István (1990): *A forradalmi ész kritikája*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Balogh István (1991): Richard Münch voluntarisztikus társadalomelmélete. *Szociológiai Szemle*, 1: 172–180.
- Balogh I.–Karácsony J. (2000): *Német társadalomelméletek: Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Farkas János (1993/4): Lehetséges-e „Nagy elmélet”? *Társadalomkutatás*, 5–20.

AZ ANTISZEMITA ELŐÍTÉLETEKRŐL A MAI MAGYARORSZÁGON

NAGY Péter Tibor

OFI, Wesley János Lelkészképző Főiskola
H-1086 Budapest, Dankó u. 9-11.; e-mail nagy.peter.tibor@ella.hu

Kovács András: *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. Budapest: PolgART, 2005.

Anélkül, hogy piaci információkkal rendelkeznek, megkockáztatok egy feltevést: azt hogy Kovács András könyvét sokan veszik majd. Sokan lesznek az olvasók, s jó-részüket nem szociológus lesz.

Mínt hogy nem feltételezhető, hogy az empirikus szociológia kérdései – legalábbis ha nem népszerűsítő könyvről van szó, s ez esetben nem arról – lényegesen több embert mozgatnának meg, mint a biológiai tudomány, a történettudomány vagy a műszaki tudományok kérdései, kénytelenek vagyunk feltenni a kérdést: miért?

Az egyik nyilvánvaló magyarázat, hogy mondjuk a UFO-kkal kapcsolatos paranoid elképzelésekkel ellentétben a magyar antiszemitizmus (legalábbis részben) valódi, hús vér emberek ellen irányul, sokan érezhetik találva magukat – s ahogy, ha máshonnan nem Kovács András egyik korábbi könyvéből, a mai magyar zsidóság társadalmát oly kiválóan leíróból tudhatjuk, a hazai zsidóság elsöprő többségében iskolázott emberekből áll, az iskolázott emberek pedig inkább hajlamosak az ellenük irányuló előítéletek kognitív reflektálására, megvitatására, mint az átlagosan kevésbé iskolázottak.

De nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy mindannyian tudjuk: „fontos dologról van szó”. Persze van még néhány hasonlóképpen „fontos dolog”, akár filozófiai, akár szociológiai, akár történeti témák, melyek „emberi lényegünk” legmélyebb rétegeit érintik: mégsem vesszük kézbe az erre vonatkozó szakkönyveket. Tehát a „fontosság” tudata kiegészül még egy *társadalmi tudással*, mely arra késztet sokakat, hogy erről olvassanak: azzal, hogy az antiszemita diskurzusban elfoglalt hely a szimbolikus térben erősebben pozicionál bárkit, mint szinte bármely másféle értékválasztás – hétköznapi példával élve nem szorul különösebb indoklásra, hogyha az ember *más* pártokra szavazó, *más* írókat kedvelő, a transzcendenciához való viszonyban *más* helyet elfoglaló új ismerőst mutat be baráti körének – de az általam ismert értelmiségi társaságokban legalábbis erősen szokatlan, ha váratlanul megjelenik egy antiszemita hang – s ha jól sejtem, a másik oldalon is szokatlan lehet, ha váratlanul megjelenik a zsidózás elleni markáns tiltakozás, az antiszemitizmus (azaz egy konkrét kérdésben a szóban forgó személy vagy jelenség zsidó vagy nem zsidó mivolta iránti közömbösség) netán filoszemitizmus világos jelrendszere. Ez a szimbolikus súly, persze a kevésbé iskolázott társadalmi rétegekben, sőt a társadalomtudományi ill. humán szférától való távol-

ság függvényében a diplomás csoportokban is jóval kisebb – s talán ez, a különböző értelmiségi csoportok eltérő antiszemitizmus-percepciója, antiszemitizmus-tolerálása lehetne egy következő Kovács könyv témája...

Egy harmadik ok, hogy az antiszemitizmus kérdésköre kifejezetten interdiszciplináris probléma, mely – már szakmai okoknál fogva is több társadalomtudomány érdekelteit vonzhatja. A történelmi uralkodó osztályok és a zsidók viszonya a magyar modernizáció fontos kérdés a történész számára, a zsidók tanulmányi kiválósága és a numerus clausus az oktatástörténész egyik fontos témája, a népi urbánus ellentét az irodalomkutatók egyik nagy témája, ahogy az antiszemita előítéletesség a pszichológusé, az antiszemita beszéd tilalma kontra szólásszabadság dichotómia a jogtudósé, az antiszemitizmus és antijudaizmus homouzionitása vagy homoiuzionitása a teológusé, de szakmai értelemben a könyv olvasói között a helyük a politológusoknak, vagy néprajztudósoknak is. A hagyományos elnevezésű tudományágak sorát még kiegészíthetjük olyan fiatal tudományok képviselőivel, mint a tranzitológusok. A szovjetológia fontos eleme volt a Vlagyivosztk és Záhony között érvényes rendszer aktív antiszemitizmusa és még aktívabb anticionizmusa – de a magyar változattal foglalkozók azért e kérdéseket sosem állíthatták a rendszerleírás középpontjába – Kovács azon korábbi tanulmányai melyek a Kádár rendszer ideológiai politikai struktúrájával foglalkoztak (ezek közül kiemelkedik a kiegyezés-historiográfia még szamizdatban megjelent politikai értelmezése, illetve a zsidókérdés 1945 és 1980 közötti szerepének Párizsban megjelent leírása) sem tették ezt – a tranzitológusok viszont már az 1988 utáni politikai tér egyik legfontosabb osztóvonalát ismerhetik fel az antiszemitizmusban, melynek kiterjedtsége és mértéke ugyan nem éri el pl. az oroszországit, de a magyar antiszemitizmus legjellegzetesebb szövegeit nagyobb piaci kockázat nélkül lehetne oroszra is fordítani...

Kovács András könyve, mely terjedelmének kétharmadában az empirikus szociológiai módszereit követi, első harmadában reflektál erre az interdiszciplináris igényre. A szélesebb olvasóközönség, (tehát az empirikus szociológusokon kívül mindenki) számára vélhetőleg ez a fontosabb olvasnivaló – praktikusán úgy gondolom, hogy legkülönbözőbb szakokon ezt a részt kellene kötelező olvasmánnyá tenni. Azaz: a szociológiát tanulók elsöprő többsége – azaz a nem szociológia szakosok – számára is.

Kovács először is meggyőzően mutat rá, „hogy az áldozatok száma, az áldozatok körének meghatározása, az üldöztetés célja, a történelmi helyszíne és módszerei együtt teszik egyedülálló történelmi jelenséggé” a Soá-t – mellyel tulajdonképpen kivesszi az érvelési lehetőséget azok kezéből, akik más népiértések, más bűnök ismeretében akarják relativizálni a Holokausztot. (Itt kell jeleznem, hogy kicsit hiányoltam, hogy Kovács nem tért ki a Holokauszt-oktatás nagy mozgalmának egyik fontos vitájára: arra, hogy a Holokausztról szóló tanítás beleoldható-beleoldandó-e a „kisebbségekkel szembeni toleranciára nevelés” általános kérdéskörébe...Sietek leszögezni, hogy szerintem nem. A Holokauszt-oktatás egyfelől az erkölcsi katarzis problémája: szüleink-nagyszüleink elkövetett bűneire, cinkos hallgatására, vagy elővigyázatlan vakságára, vagy (a *Sorstalanság* kulcsmondatával szólva) a „mindig léptünk egyet” belenyugvására – ha ilyen méretű következményekhez vezetett – nem valamilyen másodlagos cél – pl. kisebbségellenesség leküzdése – céljából kell emlékeznünk, hanem – további hasznosítást nem igénylő erkölcsi okoknál fogva, s Magyarországon legalábbis valamiféle „nemzeti emlékezet” megfontolásból is: hiszen – talán a tatárokat

leszámítva – soha senki nem kísérelte meg minden huszadik magyar elpusztítását, s főleg még soha (s itt beleértve a Konstantinápolyt, Bécsnek hódoló apparátusrészeket is) nem fordult elő, hogy ehhez magyar államapparátus nyújtott volna segédkezet. Másfelől a Holokauszt oktatás a *megértés tudománya*: annak megértéséé, hogy mely társadalmi struktúrák, mely eszmeáramlatok, mely politikai mechanizmusok, mely nemzetközi preferenciák vezettek a Holokauszthoz. Lehetséges, hogy vannak olyan távoli pontjai a Földnek, ahol ezek az ideológiák a keresztény antiszemitizmus és antijudaizmus, a nacionalizmus, a gazdasági protekcionizmus már nem élő veszedelmek – ezek számára tán a Holokauszt csak per analogiam érdekes – de Közép-Európában, sőt Nyugat Európában egyelőre ezeknek éledése és nem elcsitulása tapasztalható – mint erről egyébként Kovács közelmúltban megjelent a *Zsidók és Európa* című tanulmányában oly meggyőzően ír is.

Kovács igen jól válogatott szakirodalmi bázison tekinti át az antiszemitizmus történeti folytonosságára utaló nemzetközi szakirodalmat, mely – legalábbis ilyen összefogott terjedelemben ma úgy vélem Kovács áttekintéséből ismerhető meg legjobban. Saját véleményét abban összegzi, hogy a folytonosság elsősorban a személyes előítéletességben, illetve az antiszemita nyelv és kultúra továbbélésében mutatható ki. Ezzel az állásponttal némiképp vitatkozni szeretnék. Úgy vélem ugyanis: bármennyire új társadalmi körülményei vannak az egyes antiszemitizmus-típusoknak, mivel Magyarországon összetorlódtak az egyes társadalmi rendszerek a prekapitalizmus, a kapitalizmus, sőt a posztkapitalizmus évtizedei is – egy félbemaradt polgárosodás minden következményével –, egymásra épül az egyes társadalmi rendszerekre jellemző, eltérő okú antiszemitizmus is (felekezeti, tökkeellenes, liberalizmussellenes, szocializmussellenes – meghatározott funkciókat gyűlölő vagy éppen azokat elirigylő és megszerezni igyekvő antiszemitizmus-típus –).

Megjegyzem ezt a torlódási interpretációt alátámasztva látom a Kovács könyv empirikus részében, mely az archaikus és modern antiszemitizmusok eltérő társadalmi mintázatáról szól.

Mint jeleztem a nemzetközi történeti szakirodalom összefoglalását kiválóan tartom – hasonlóképpen szívesen olvastam volna a magyarországi antiszemitizmus-történet empirikusan megragadható adatairól is valamiféle áttekintést – a magyar történeti szociológiai kutatások ilyen értelemben Kovács jelenlegi könyve közvetlen előzményeül is szolgálhatnak, hiszen a vegyes házasságok alakulása, az iskola, a társas élet különféle helyszíneinek zsidókat befogadó/zsidókat kirekesztő mivolta társadalmi-csoport specifikusan, tehát nem eszmetörténész, hanem szociológus számára is fogyaszthatóan képes leírni e jelenséget, utalnék itt Karády Viktor sokirányú munkásságára.

Mivel Kovács nem a tényleges struktúrák, csak az antiszemita beszédelemek kontinuitásában hisz az empirikus rész kérdései nem is terjednek ki a Holokausztot megelőző zsidó-nem zsidó közös múlt történeti ismeretének vizsgálatára (a későbbi történelemből egyetlen kivétel az AVH zsidó jellegével kapcsolatos történelmi tudat vizsgálata) így nem tudjuk meg, hogy a történelmi köztudatban mennyire van benne a tény, hogy az 1945 előtti magyar sajtó, a magyar ipar, a magyar baloldal, a magyar liberalizmus fontos társadalomtörténeti sajátossága volt a zsidók abszolút és relatív felülreprezentációja (lásd erről is Karády Viktor munkásságát), s mennyire csak az értelmiségi jobboldal nyelvhasználatából értesül arról nemzetünk erre fogékony része,

hogy a liberálisokban, baloldaliakban, újságírókban és tőkésekben egyaránt zsidót „kell” látnia. (A mai magyar antiszemita e vonatkozásban sokkal ideológiavezéreltebb, mint nagyapái: a nagyapák még támaszkodhattak a nagyszülők vallásának államigazgatási megragadhatóságára, a mai antiszemita már csak arra támaszkodhatnak, hogy mely foglalkozások és politikai nézetek követőit kell zsidónak, vagy ha ez végképp nem megy – ahogy Csoóri Sándor ezt felismerte –, zsidók által asszimilálnak tartani...)

Míg a történeti részben vannak hiányérzeteink, egészen kiváló a zsidóellenesség pszichológiai magyarázatainak összefoglalása, s a szétágazó elméletek megértést könnyítő csoportosítása. Ezeket a versengő elméleteket a szerző már maradéktalanul felhasználja, bizonyos értelemben empirikusan teszteli, amikor majd az empirikus részben frusztrációt, anómiát és előítéletességet (antiszemitizmustól függetlenül) megmérve erős összefüggést mutat be e személyiségjegyek és a manifeszt illetve látni antiszemitizmus között. A csoportjelenségekről szóló magyarázatoknak külön fejezetet szentel.

A könyv legfontosabb tanulságát előre jelzi az a fejezet, mely meghatározóan német részletkutatásokra támaszkodva mutatja be, hogy a tradicionális modernizációellenesség illetve a modernizáció válságából következő kiábrándulás értelmiségi ideológusok szorgalmas aprómunkájával vált politikai antiszemitizmussá, azaz: sem a modernitás objektív válsága nélkül sincs tömeges politikai antiszemitizmus, sem tudatos antiszemita elittevékenység nélkül nincsen tömeges politikai antiszemitizmus.

Híven ehhez a tézishez a következő fejezetben Kovács bemutatja a rendszerváltás utáni magyar antiszemita diskurzust, a politikai antiszemitizmust, melyet értelmiségi csoportok teremtettek meg. Viszonylag szűkebben szól a politikai élet peremén tapasztalható szélsőséges antiszemitizmusról, melyet a teljes elszigeteltségből egyetlen intézmény emelt ki, tudniillik, a domonkos rend (Nem álljuk meg, hogy fel ne idézzük a történetet: a nyilas gyűlésen felszólaló volt domonkosrendi főszerkesztő, szerint zsidókat jogos önvédelemből deportálták, a domonkosok magyarországi tartományfőnöke pedig odanyilatkozott, hogy a nyilas rendszer csak a zsidók túlhatalmára adott természetes reakció volt – igaz, a püspöki kar később elhatárolódott tőle...)

Sokkal bővebben elemzi a centrum antiszemitizmus diskurzusát, mely Csurka és Csoóri nevezetes cikkeihez kapcsolódik. Kifejezetten mesteri annak bemutatása, hogy a Holokauszt elítélésével hogyan támasztja alá, s hitelesíti Csurka a saját antiszemitizmusát. Még beljebb haladva centrumba, Kovács nem manifeszt antiszemitizmust, hanem identitáspolitikai vitákat lát, sőt ki is jelenti, hogy „Antall és Jeszenszky érvelése mögött nem volt leplezett antiszemita üzenet”. Noha a szerző kétségtelenül hoz az antiszemitizmust elítélő Antall idézeteket: ezt az álláspontját nem tudom elfogadni. Antall és Jeszenszky itt idézett megnyilatkozásait (a zsidótörvényeket Trianonnal mintegy mentegetőket) könnyedén besorolhatjuk a Holokauszt-relativizmus kérdéskörébe (persze azzal a megszorító megjegyzéssel, hogy e relativizmust nevezett politikusok nem a Holokauszttal kapcsolatban, hanem a Holokauszthoz vezető úttal kapcsolatban gyakorolták.) Arra a közismert jelenségre („írói munkásság”), hogy Antall József Csurka Istvántól egészen addig nem határolódott el, amíg őt magát – mint párt és állami vezetőt – meg nem támadta, tökéletesen alkalmazhatjuk azt a Kovács korábbi könyvében bevezetett permisszív antiszemita jelzöt, mely az antiszemitizmus tolerálását, szövetségi körben való megtűrését jelenti. Illetve, talán egyféleképpen el

tudom fogadni Kovács állítását, amennyiben úgy értené, hogy azért nincs „antiszemita üzenet” – mert antiszemitizmus ugyan van a nevezett politikusok fejében és viselkedésében, de nincsen „üzenete”, azaz nem tudatosan, s nem újabb rétegek meghódítása céljából használják az antiszemita toposzokat, hanem mintegy „elszólják” magukat...

Tekintettel az antiszemita jelző súlyosan kompromittáló voltára tulajdonképpen értem, hogy a szerző a magyar társadalom közel fele által vélhetőleg nagyra becsült néhai miniszterelnökkel szemben nem kívánja a kifejezés alkalmazását. A „nem antiszemita” jelző használatát azonban igen problematikusnak érzem, tekintettel arra, hogy az arisztoteliánus nyelvhasználatban a *nem* szócska mindenképpen az utána következő jelzővel diametrálisan szembenálló álláspontot jelöl, melyről ez esetben a legkevésbé sincsen szó. Antall esetében az antiszemita jelzőtől való tartózkodás speciális motívuma lehetett régebben az idősebb Antall József személye köré fonódó történeti narratíva is, mióta viszont – Majsai Tamás publikálta azt az id. Antall levelet, mely a lengyel menekülteket támogató társadalmi mozgalom arisztokrata vezetőnjét figyelmezteti, hogy nehogy véletlenül lengyel zsidókra is pazarolja a magyar társadalom szolidaritását – eme dicsfény tán egy kissé megkopott. Minden Antall idézet ellenére tudjuk, hogy az Antall-kormány idején született meg a Holokauszt áldozatokkal szemben súlyosan diszkriminatív kárpótlási törvény, Antall használta – magyar miniszterelnökként – a „ti halottaitok” és a „mi halottaink” kifejezéspárt – Jeszenszky pedig – Kovács által idézett 1991-s megszólalása után – az 1994-s Holokauszt emlékkonferencián Komoróczy Géza *helyett* kapott szót a konferencia elnökségétől – hogy „a zsidó” áldozatok mellett „a magyar” áldozatokról beszélhessen. ...Úgy gondolom tudományos értekezésben semmi okunk nincs hallgatni a magyar jobboldal főáramának antiszemitizmusáról, még ha egy pillanatig sem gondoljuk, hogy e politikusok gondolatvilágának centrális vagy meghatározó eleme lenne az antiszemitizmus, mint ahogy azt sem, hogy ez az antiszemitizmus diszkriminációs szándékban nyilvánulna meg, vagy politikai eszközként szolgálna.

Teljes egyetértéssel tudom támogatni Kovács elemzését arról, hogy „a diskurzuskörök” – sajátos „láncot” alkotnak: az egyik „beszélő” által már egyetértésről nem biztosított, de tolerálható „beszélő” egyetértésével nem támogatja, de elfogadja a következő beszélőt, aki hasonlóképpen jár el a következővel kapcsolatban. Ez a jelenség valószínűleg minden diskurzus sajátja, a különbség talán ott van, hogy hol szakad meg a lánc. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis a mai német jobboldaltól sem idegen a két háború közötti német történelem meghódításának célja – a történészvitában Nolte *A fasizmus korszaka* című korábbi (1963-as) könyve besorakozott a Kohl kancellár történelmi tanácsadója, Stürmer által vezényelt akcióba, mely a német történelem narratíváját el akarta kobozni a „térdet hajtó” Willy Brandt utódaitól. De az Oderán túl a diskurzuskörök láncra meg is tud szakadni: amikor a közelmúltban Nolte már David Irvinget kezdett idézni, s a német szélsőjobboldallal egy platformra kerülni, Kohl, ill. Merkel egyértelműen elhatárolódtak tőle. A lánc megszakadására Magyarországon valahogy ritkábban kerül sor, s néha még sor sem kerül...

A kötet és a disszertáció empirikus kétharmada több nagy kutatásra támaszkodva mutatja be a kilencvenes évek közepének, illetve a kétezres évek elejének antiszemita előítéletességét, illetve külön is a Holokauszt-tagadásra való hajlamot. Ez az empiria *nem a hagyományos közvéleménykutatások logikájával készült*, azaz nem azzal a logikával, hogy az attitűdöket keresztátlába állítja a társadalmi változókkal, s ebből von

le következtetéseket egyes csoportokra nézve: ellenkezőleg vannak bizonyos elméletileg megalapozott elvárásai, hipotézisei, s mind az attitűdöket vizsgáló kérdéseket, mind a megvizsgált csoportokat úgy alakítja ki, hogy ezeket igazolni, illetve cáfolni tudja.

A kutatások bizonyos idősort is alkotnak, aminek alapján az antiszemitizmus változásáról is alkothatunk bizonyos képet. 1995-ben a 28-35%-nyi antiszemita között felülreprezentáltak a budapestiek. Az idősebbekre és iskolázatlanabbakra erősebben jellemző xenofobia egyik megnyilvánulása a zsidóellenesség. A társadalmi erőforrásokkal való ellátottság hiánya pedig anómiát okoz, melyhez szintén valószínűsíthetően kapcsolódik antiszemitizmus. Az anómia és konzervativizmus együtt pedig szélsőséges antiszemitizmus irányába hat, a vallásos-konzervativizmus anómiával együtt valószínűsítette az antiszemitizmust, s körükből jött a társadalom 1%-ára kiterjedő csoport is, akinél az antiszemitizmus politikai jelentéssel bírt. Kovács bemutatja, hogy a következő évtized során az egykor oly fontos anómia szerepe lecsökkent, minthogy az anómia politikai választásokban racionalizálódott. Az antiszemita és nem antiszemita csoportokat immár nem a társadalmi integráció és frusztráció, hanem a világnézeti politikai orientáció választotta el egymástól. Jóval nagyobb a tisztán politikai antiszemitizmus, melynek hordozója elsősorban egy magas státuszú nacionalista csoport. Ezzel párhuzamosan nőtt a Holokauszt-tagadás is, ha annak nem is legdurvább formája, de míg a Holokauszt emlékével való visszaélést elképzelhetőnek tartók aránya 1995-ben még a társadalom harmadára, addig 2003-ra már a felére terjedt ki. Sokan már úgy vélik, ennek a „visszaélésnek” a tünete a zsidókárpótlás, illetve annak mértékével, melyet az Orbán-kormány emlékezetesen 30000 Ft-ban állapított meg, való elégedetlenség. Lehetséges, hogy csak a recensens fejében érnek így össze a dolgok, de számomra logikusnak tűnne egy olyan gondolatmenet, hogy a különféle okokból az Orbán-kormányt támogató polgároknak, érzékelvén, hogy kormányuk a zsidókárpótlás ügyben hogyan döntött, s ezzel az antiszemitizmus vádját idézte fejére, kognitív disszonancia redukcióként úgy *kell* gondolnia, hogy „a zsidók” indokolatlanul elégedetlenkednek a kárpótlás összegével. (Persze a politikailag másik oldalon állók azt hajlamosak elfelejteni, hogy a Horn-kormány állapította meg a keretösszeget, mely – miután kiderült, hogy nemcsak Magyarországon élőknek kell kárpótlást fizetni – ilyen kevésnek bizonyult...)

Kovács munkájának egyik legjelentősebb módszertani hozadéka a látencia elemzése, annak kimutatása, hogy a ki nem mondott, sőt effektíve letagadott antiszemitizmus mértéke valójában mekkora, típusa valójában milyen. Kovács egyébként azzal a módszerrel él, hogy az antiszemita kijelentéseket önmagukban nem tekinti döntőnek, hanem csak akkor minősít valakit antiszemitának, ha több antiszemita kijelentéssel is azonosul. Az antiszemitizmust eleve komplex jelenségként értékeli: azaz elhelyezi a válaszolókat az előítéletes sztereotipizálást mérő, a társadalmi és érzelmi távolságot mérő és a diszkriminációs készséget mérő skálán. A történeti vizsgálatok szerint a felekezeti hovatartozásnak – a zsidóság és egyéb felekezetek között történetileg jól empirizálható távolságnak megfelelően (lásd pl. Karády Viktor kutatásait) különbségnek *kellene lennie*. E könyvben nem olvashatunk erről, de az egyetemi hallgatók antiszemitizmusáról szóló Kovács könyvben igen. A szerint az összefüggés éppen ellenkezője annak, ami várható lenne: azaz a nem-antiszemita aránya szignifikánsan alacsonyabb (26%) az evangélikusok, mint a katolikusok (38%) és a reformátusok kö-

rében (43%). Szívesen olvasnánk egy alkalommal arról elemzést, hogy ez a konkrét mintába került evangélikusok valamely más jellemzőjével – esetleg a szülők társadalmi összetételével, vagy az intézménytípussal – függ e össze, vagy arról van szó, hogy a trend megfordult, vagy éppen arról, hogy a két világháború közötti evangélikusok mai utódai közül a liberálisabbak szekularizálódtak, s ezért a felekezeten-kívüli csoportba definiálták magukat, „a maradék” szükségszerűen antiszemita lett...

Az antiszemitizmus társadalmi összefüggésrendszere – a társadalom különböző pontjain felbukkanó különféle antiszemita gondolatmenetek egybevégt a fiatal elitről irt korábbi könyvben olvashatókkal, ott ugyanis az derült ki, hogy a szülők *társadalmi háttere* erősen befolyásolja az antiszemita gondolatmeneteket. A sok más kutatásban – a vallásszociológiára utalunk – jellegzetes U betű itt is felbukkan: a kifejezetten magas iskolázottságú és a kifejezetten alacsony iskolázottságú és társadalmi státuszú szülők hallgató-gyerekei körében magasabb az antiszemita aránya. Az U betű két végpontján az antiszemita természetű különbség: az alacsonyabban iskolázott, s falusi szülők gyermekei hagyományos idegenellenes, antijudaista előítéleteket vallanak, a magasabb státuszú városi szülők gyermekei viszont politikai érvkészlettel ellátott, „objektív” pedig konkurenciális természetű antiszemita gondolatmeneteket vallanak. (Kovács módszertani alaposágára jellemző, hogy nem az antiszemita gondolatmenet kétfeleségéből indult ki – amit az elméleti irodalom és a történeti tapasztalatok alapján megtehető volna – hanem *sok* kérdésből alkotott öt vélemény-nyalábot – azokat akik a „Shylock-zsidóval”, akik az összetartó zsidókkal, akik a kommunista zsidókkal, akik a cionista zsidókkal s akik a vallásos zsidókkal ellenszenveznek – ezen nyálábok korrelációja hozta létre a fenti modern-tradicionális típusú ellentétpárt, amit hozzá lehetett rendelni az U betűhöz, s mely a történeti tapasztalatokkal is egybevégt.

A kétféle antiszemita gondolatmenet szétválasztása lehetővé teszi, hogy külön-külön magyarázza őket. A konkurenciális antiszemita gondolatmenet – jelzett társadalmi háttérváltozóián kívül – egyértelműen magyarázható a xenofóbiával és a liberalizmusellenességgel, a tradicionális anti-judaista antiszemita gondolatmenet viszont nem: igen fontos eredmény, hogy a tradicionális vallásosság, az erősebb konfesszionális önmagában is növeli az efféle antiszemita gondolatmenet valószínűségét – s nem csak, mint általában gondolni szoktuk a hozzá tartozó társadalmi háttérrel együtt.

Az egyetemista könyv végén Kovács azt írta: „A zsidóüldözéshez olyanok is kellenek akik...antiszemita politika révén vélik megvalósítani politikai céljaikat. Ilyen komolyan veendő politikai erők eddig nem jelentek meg a kommunizmus utáni Magyarországon. De ha felbukkannának, féltő, hogy könnyen megtalálják a céljaiknak megfelelő szavakat.” Az a kötet 1997-ben jelent meg. A MIÉP 1998-s parlamentbe kerülése, a MIÉP 2000-s évekbeli magas befolyása az egyetemisták körében éppúgy fényesen igazolták Kovács jóslatait, mint ahogy a 2005-s Kovács felmérés elemzése a népességben széles körben politizáló antiszemita gondolatmenetről.

Az empirikus részben egyetlen jelentős kérdés van, amelyben szívesen vitatkoznánk a szerzővel: úgy tűnik Kovács a mindennapi közbeszédben elfogadottnál szűkebbre mérte az antiszemita gondolatmenet körét. Ugyanis a mindennapi diskurzusban *egyetlen* súlyos kijelentéssel való akár csak részleges egyetértés alapján is antiszemita minősítünk valakit, mint ahogy a bíró egyetlen előre megfontolt szándékú emberölés alapján is fegyházba küld valakit...Azzal az állítással, hogy „a zsidók megsemmisítésének kedvező következményei is voltak az ország számára” 6% nagyon egyetért, 9% egyetért, 29%

nem ért egyet és 56% egyáltalán nem ért egyet (93. o.). Ez az állítás oly mértékben manifeszt, s a „megsemmisítés” szó oly erős emocionális tartalommal rendelkezik, hogy az ehhez az állításhoz való viszony önmagában is értelmezhető. Azaz a két egyetértő csoport nagysága (15%) jelentősen meghaladja azt a csoportot, amit – egyébként korrekt matematikai módszerekkel – „szélsőséges antiszemitaként” határoz meg – pedig ennél szélsőségesebb véleményt elképzelni sem lehet, s éppen a „megsemmisítés” szó jelenléte miatt, itt még a közömbösség, vagy történelmi tények iránti általános gyanakvás sem lehet magyarázat. Ha viszont nem erős érzelmi alapú judeofóbiát feltételezünk az állítás mögött, akkor a helyzet még rosszabb (ha megengedhető itt egy állampolgári és nem webereiánusan értékmentes jelző) azt takarja ugyanis, hogy hullarablónak lenni kedvező és vállalható dolog, azaz: minthogy 1944-ben sokan részesültek a zsidók javaiból, melyet 1945 után is megtarthattak, sőt 1990 után az Aladárok is kárpótlást kaphattak, „a maradék ország” előnyt húzott a dologból... További kérdés, hogy vajon ebben az esetben össze lehet-e vonni, a „nem értek egyet”, illetve az „egyáltalán nem értek egyet” válaszokat. Ha ugyanis össze lehet vonni, akkor a magyar társadalom több, mint négyötöd az antiszemitizmus eme extrém formájával kétségtelenül nem azonosul. Ha viszont nem lehet összevonni – mondván, hogy egy ilyen szélsőséges, emocionálisan sokkoló kijelentés mindenképpen ki kell, hogy váltsa, hogy a nem antiszemita válaszoló a legerősebben elutasító választ kell, hogy kikeresse – akkor a magyar társadalom mintegy 44%-át kénytelenek vagyunk antiszemitának tekinteni. (Ennek a kérdésnek a módszertani ellenőrzése nem bonyolult: pl felteszünk egy – csoportellenszenvektől nyilvánvalóan független – állítást: mondjuk azt, hogy „hasznos az ország számára, hogyha a rablógyilkosokat nem büntetik meg” – s megnézzük, hogy e kijelentésre való válasznál a válaszolók hány százaléka fordít arra figyelmet, hogy az „egyáltalán nem értek egyet” és a „nem értek egyet” válaszalternatívák közül a markánsabb elutasítást válassza...) Amíg egy ilyen teszt nem bizonyítja, hogy a tipikus válaszadók jó része nem érez motivációt a kétféle mértékű elutasítás megkülönböztetésére, addig kénytelen vagyok úgy gondolni, hogy amennyiben valaki ebben az ügyben nem a teljes elutasítás álláspontjára helyezkedik – akkor nem ésszerű őt az antiszemita címtől megfosztani. Honfitársaink 44%-a tehát legalábbis „gyanús”. De – s ezt a kimondottan egyetértők számai, melyekkel kapcsolatban a fenti módszertani ellenőrzésre nincs szükség – a magyar lakosság 38%-a tartja túl nagy-nak a zsidók befolyását az országban, 23% szeretné törvényesen korlátozni a zsidók vagyonosodását és vállalkozásalapítását, 19% korlátozná bizonyos foglalkozási területeken a zsidók arányát. Ezeknek az állításoknak a súlya nagyságrendileg mélyebb ellenszenvet takar és sokkal inkább kapcsolatba kerülhet antiszemita tettekkel, mint mondjuk „a zsidók inkább anyagiasak, mint nem anyagiasak” állítással vagy „a zsidók mind egyformák” állítással való egyetértés, az állítások sima összeadása tehát megtévesztő lehet. Mindezzel együtt természetesen világos, hogy valamiképpen csoportokra kell osztani a vizsgált népességet, de ez esetben szívesebben olvastam volna egyes, kettes, hármas, stb. erősségű antiszemitizmusról. Mindenesetre további kutatások, pontosabban másodlagos feldolgozások tárgya lehet, hogy az egészen szélsőséges kijelentésekkel való egyetértés szocioökonómiai ill. pszichológiai oksági modelljét feltárja a szerző, esetleg valamely tanítványa.

Másik megjegyzésem a tanulságokat nyilvánvalóan nem szociológiai, hanem politológiai irányban szeretné tovább gondolni – csatlakozván a disszertációt lezáró kiváló politológiai fejezethez. Kovács jelentős teljesítménye, hogy a szokásos közhellyel el-

lentétben mely a Kádár korszak antiszemitizmus-mentességét állítja szembe az 1990 utáni idők helyzetével, bebizonyítja, hogy „*A kommunista politika tehát még akkor is állandóan újratemette a „zsidókérdést” és az ehhez kapcsolódó fogalmakat, ha a nyílt antiszemitizmust – mint például Magyarországon – nem tolerálta*” – hiszen „*a párt- és kormányzati szervek Magyarországon is pontosan számon tartották a látókörükbe került személyek zsidó származását, és ha ebben bármilyen szempontból kockázatot láttak, kizárólag a származásuk alapján sújtották diszkriminatív intézkedésekkel az érintetteket. Az antiszemitizmus tehát nem a semmiből teremtődött újjá a rendszerváltozás után.*” „*A possibilista antiszemitizmus elmélet – amelynek szemléletmódját ez az elemzés is követi – abból indul ki, hogy a három tényező – az előítéletesség, az antiszemita kultúra kialakulása és az antiszemita politikai ideológia létrejötte – nem következik szükségszerűen egymásból, egyidejű megjelenésük rajtuk kívülálló és egymástól is független történelmi tényezők következménye.*”

Az 1990 után – tulajdonképpen lényeges társadalompolitikai program hiányában, azt pótlandó – „*azonnal meginduló identitásteremtő diskurzusok preferált terepe a történelem volt, hangadó részt vevői pedig a történelempolitikai diskurzusok professzionistái: az értelmiségiek. Ezek az identitáspolitikai viták az értelmiségi csoportok nyelvén zajlottak, elsősorban nem a jövőről, hanem a múlttól folytak*” Ugyanakkor ezek mégsem teljesen „fiktív” konfliktusok voltak, tehetjük hozzá, hiszen „*a centrumban zajló antiszemita diskurzusok közvetlenül és szinte leplezetlenül értelmiségi státuskonfliktusokat juttattak kifejezésre, mégpedig – az értelmiség fent leírt szerepéből fakadóan – sorsdöntő politikai választásként prezentálva azokat. A rendszerváltozás idején zajló politikai vitákban fontos szerepet játszó értelmiségi csoportok egy része tehát a „zsidókérdés” nyelvét és a „nemzeti önvédelem” retorikáját használta fel csoportkonfliktusai politikai racionalizálására. A „Mi” és „Ők” nem modernista és antimodernista kultúrákat, hanem körülhatárolható értelmiségi csoportokat és azokat a pártokat, politikai csoportosulásokat jelölte, amelyeket ezek az értelmiségi csoportok a maguk képére akartak alakítani, illetve amelyeket ellenfelüknek tekintettek.*”

Kovács az egyetemista könyvben leírt mintegy kettős antiszemitizmus-fogalmat hármassá bővítette ki: ott még csak a tradicionális és konkurenciális antiszemitizmus kettősségéről beszélt, jelen könyvében pedig a konkurenciális antiszemitizmuson túlterjedő, politikai küzdelmek pusztá eszközeül szolgáló antiszemitizmust is elkülönít. Persze – tehetjük hozzá – azért ne nagyon legyen illúzióink arról, miszerint ezen antiszemitizmusok közül bármelyik is abban az értelemben „kedélyes” lenne, mint az egykori táblabíróvilág antiszemitizmusa. (Amit magam ugyan semmiképpen nem látok kedélyesnek, de értem, mire gondolnak akik annak látják...) Nyilvánvaló, hogy a numerus clausust 1919/20-ban kikényszerítő egyetemi mozgalmak a modern jobboldali törekvésekhez, a konkurenciális antiszemitizmus „ágához” tartoztak, de a tradicionális antiszemitizmus erői, a politikai katolicizmus (civil és reverendás), és a Nagyatádi-féle kiscgazdapárt (csizmás és mentés) képviselői egyaránt támogatóul szegődtek ehhez – de a numerus clausus nemzethűségi mérlegelési lehetősége azoknak is kapóra jött, akik valójában a nem zsidó liberálisoktól éppúgy óvni akarták az értelmiséget, mint zsidó liberálisoktól.

A tradicionális antiszemitizmust sem árt tehát figyelemmel kísérni – hiszen az a modern antiszemitizmus szövetségese lehet – mégoly különböző végső célok ellenére is...

A konkurencia-antiszemitizmusnak a jelenléte éppen az *egyetemi iffúság* körében viszont azért fontos, mert 1919 után éppen a főiskolai-egyetemi konkurencia-mozgalmak váltották ki az első jogfosztó intézkedést és nem – mondjuk – a keresztény sajtó-zsidó sajtó, keresztény tőke – zsidó tőke konkurenciája.

A kétfelé, háromfelé váló antiszemitizmusok koalíciójának fontos tulajdonsága, hogy nemcsak a származásilag, felekezetiileg, vagy más módon meghatározott zsidók az antiszemiták célpontjai, hanem azok is, akik – nem zsidó létükre – az antiszemiták szemében „zsidó módon” viselkednek és vélekednek, azaz „kozmpoliták”, „gyökértelenek”, „tisztéletlenek” stb. (Ez a ma élő magyar zsidók számának antiszemita túlbecsülését is magyarázza: azt is zsidónak észlelik, aki semmiféle hagyományos definíció szerint nem az. Az antiszemiták szemében ugyanis minimum négy ellenséges csoport van: aki vállalja zsidóságát és szeparált akar maradni, s nem kíván a „nemzeti társadalom rá nem tartozó” dolgaiba beleavatkozni, aki vállalja zsidóságát, de egyidejűleg „magyar is akar lenni”, állampolgári vagy kulturális értelemben a nemzethez akar tartozni, aki nem „emlegeti” zsidóságát – de „sejthető róla”, hogy zsidó és végül, aki nem zsidó, de „zsidóbérenc”.)

Az utóbbi jelenség az általános xenofóbia köréből is kiemeli az antiszemitizmus kérdéskörét. A tradicionális – a kaftános-pajeszos zsidó képét hordozó – xenofob antiszemitizmus a magyar társadalomnak feltehetően archaikus eleme. Viszont egy újfajta xenofóbia (mely az „idegenség” kritériumát éppen a modern viselkedésben látja) már eszmei kapcsolatba léphet a konkurenciális antiszemitizmussal: nő annak a jelentősége, hogy az antiszemiták által zsidóbérencnek, *zsidókhöz asszimilálnak* nevezett (a származási értelemben vett zsidóság nagyságrendjét vélhetőleg többszörösen meghaladó) értelmiségi-középosztályi csoporttal folytatott ideológiai-politikai-piaci küzdelemben a mindenkor másik oldal előveszi-e ezeket az érveket és eszközöket az ellenségkép megkonstruálásához.

Durván forgalmazva: nem (csak) az a kérdés, hogy a konzervatívok és jobboldaliak idegennek tartják-e a zsidókat, hanem az, hogy zsidónak tartják-e az „idegeneket”, s még tovább menve: hogy idegennek tartják-e azt, aki nézeteiben, szokásaiban tőlük eltérő nézeteket vall. Minthogy „címkézni”, s a címkék tartalmát a társadalommal elfogadtatni leginkább az értelmiségnek van esélye – Kovács könyvének tanulságai messze túlnőnek a konkrét kérdésem, s a magyar társadalom s a magyar politikai kultúra egészét meghatározó erővonalak magyarázatául szolgálnak. Mégpedig sajátos kölcsönösséggel: aki kozmpolita nemzetáruló idegent lát a másként gondolkodóban, az előbb utóbb zsidónak fogja őt tartani, vagy legalábbis a zsidókkal szembeni cselekvésre kialakított történelmi minták alapján fogja kezelni őt – aki pedig hátrányos megkülönböztetésben akarja részesíteni a zsidókat az előbb utóbb kozmpolitának és idegennek is fogja nevezni és tartani őket.

Összefoglalva fenti véleményemet különösen kiemelem az empirikus kutatások mögötti igen kiterjedt elméleti (történelmi és pszichológiai) megalapozottságot, mely megvédi Kovácsot az empirikus munkák leggyakoribb hibáitól. Hasonlóképpen kiemelem a kérdések sokféleségét, s az egymásra épülő, illetve egymást (pár év távolságban) megismétlő kérdések hasznosságát. Kiemelkedően fontosnak tartom, hogy az elméletileg megalapozott, empirikusan alátámasztott „klasszikus” szociológiai kutatásból, politikatudományilag releváns következtetéseket vont le.

ABSTRACTS

Pál Dombos

HABERMAS' SELFCORRECTION

Differences between some sentences in the German original of 1981 and their English translation of 1984 were found in Volume 1 of Habermas's magnum opus. It turned out to be an accurate self-correction of Habermas, which created there a concise summary of the teleological aspects of his speech act theory. This improved the linguistic devotion of his argument, but weakened the practical, societal influence of his theory of communicative action. Some other topics within the vast secondary literature on Habermas are also touched: the meanings of the key term "Verständigung" ("Understanding"), problems around the validity claims, the formal, procedural character of his theory, i.e. the lack of substantive, causal factors. The latter traits and behind them Habermas's close connection with the dominant philosophical trend of the "linguistic turn" (Rorty 1967) are supposed to have led to the fact that Habermas's theory has failed to fulfil possible hopes about social mobilization effects in the late 20th century.

Yet, Habermas's theory has vast significance. Besides complementing the "paradigm of production" with the one of communicative interaction, enriching the notion of modern democracy, highlighting the significance of interpersonal social networks through the elaboration of the "lifeworld" concept, Habermas's work in providing theoretical foundations to the problem of modernity is of key importance. Through analysing "the unfinished project of modernity, of the Enlightenment", whose contemporary defects "can only be made good by further enlightenment", Habermas sums up the essence of our age of globalization, of capitalism. He provides a program for all social scientific workshops still following the paradigm of historical progress and working for a developed, humane and democratic society, but sometimes being on the defensive today. The extension and supplementation of Habermas's theory of modernity, with a "social turn" (Roderick 1986) and a "causal turn" is being proposed.

Réka Nagy

NEW LENSES IN ANALYSING NEW COMMUNICATION TECHNOLOGIES: ABOUT THE COMPREHENSIVE APPROACH OF RESEARCHING DIGITAL INEQUALITIES

The study overviews the latest empirical and theoretical approaches and research agenda concerning digital inequalities and the social implications of the new communication technologies. The author focuses on the complex model of digital inequality, arguing that new communication technologies should be viewed as common goods, and not just as consumables. In the last chapter the author propose to

complement the research of new communication technologies with the integrating cultural-cognitive concepts of lifestyle and knowledge style (cognitive style).

László Letenyei–Gábor Dániel Nagy

**ELASTIC QUESTIONNAIRE: FIELD-NEAR APPLICATION
OF SURVEY DATA COLLECTION**

This writing revives a methodological dispute laid aside in the forties, when it takes the standard character of surveys into consideration. We believe that the standard requirement originating in the modernist approach to survey researches, according to which questions have to be asked verbatim every time, needs to be reconsidered due to three aspects: it is unethical, unimplementable, and produces invalid results. Thus the second half of the writing suggests researchers to use an old but hitherto not widely used survey practice what we call “flexible survey.”

Valér Veres

**THE ROLE OF NATIONAL IDENTITY ON SHAPING SOCIAL
NETWORKS IN TRANSYLVANIA**

The purpose of this study is to analyse in detail the manifestation and influence of national identity dimensions of Transylvanian social networks in inter-ethnic perspective.

The empirical data came from the research entitled “ The Influence of National Identities of Social Networks between Romanians and Hungarians from Romania” and the data was collected in February 2000. The sample consists of 1756 cases, of which 831 are ethnic Romanian cases, 925 are ethnic Hungarian, all from Transylvania.

We observed that national attitudes have an important role in forming social relations. The social networks of the Hungarians from Transylvania are organised on an ethnocentric basis, hardly intersecting with the Romanian’s social networks and vice-versa. The social groups which are less affected by ethnocentric socialisation, have more inter-ethnic relations than the others, such as less educated people, the Romanian youngsters and the Hungarian older people. The Transylvanians have more inter-ethnic relations in the case of weak ties. We can observe different tendencies between the different youngsters according to ethnicity in the proportion of inter-ethnic social relations.

László Kovács

**THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIOSITY AND DRUG-USE
AMONG ADOLESCENTS**

The aim of the research carried out on a representative sample in Romanian, Hungarian and German classes in Cluj/Kolozsvár among secondary school students

(N=1.047) was – over and above the data collection referring to the epidemiology of smoking habits, alcohol and drug use – to clarify the role of religiosity from the predictors of drug-use. The religious denomination, religious upbringing, public and private worship, religious self-esteem, as well as the INSPIRIT-scale (Index of Core Spiritual Experiences) was used to identify intrinsic religiosity. The measured low level of extrinsic religiosity led to higher proportion of drug-users. Our findings suggest that among students with high level of intrinsic religiosity there is significant lower level of drug-use.